

MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII AL REPUBLICII MOLDOVA
UNIVERSITATEA LIBERĂ INTERNAȚIONALĂ DIN MOLDOVĂ

Cu titlu de manuscris

CZU:

NĂVODARIU ELENA TANIA

**CONTRIBUIREA JUSTIȚIEI TRANZIȚIONALE LA INSTAURAREA STATULUI DE
DREPT ÎNTR-O SOCIETATE POST-CONFLICTUALĂ**

Specialitatea: 552.08 – DREPT INTERNAȚIONAL ȘI EUROPEAN PUBLIC

Teză de doctor în drept

Conducător științific: _____ **GAMURARI Vitalie**, doctor în drept, conferențiar universitar

Consultant științific: _____ **OSMOCHESCU Nicolae**, doctor în drept, profesor universitar

Consultant științific: _____ **DORUL Olga**, doctor în drept, conferențiar universitar

Consultant științific: _____ **CAUIA Alexandr**, doctor în drept, conferențiar universitar

Autorul: _____ **NĂVODARIU Elena Tania**

Chișinău, 2022

© **NĂVODARIU Elena Tania**

CUPRINS

ADNOTARE	6
АННОТАЦИЯ	7
ANNOTATION	8
INTRODUCERE	11
1. RAPORTUL DINTRE CONCEPTELE „STAT DE DREPT” ȘI „JUSTIȚIE TRANZIȚIONALĂ”	22
1.1. Conceptul „stat de drept” în viziunea școlilor de drept la nivel național și internațional	22
1.1.1. Statul de drept în ordinea juridică internațională	24
1.1.2. „Statul de drept” ca tipologie de stat	26
1.1.3. Fundamentele statului de drept	32
1.1.4. Separația puterilor - garanție controversată a statului de drept.....	39
1.2. Conceptul „justiție tranzițională” ca instituție de drept internațional	46
1.2.1. Abordări doctrinare ale conceptului justiției tranziționale în Republica Moldova.....	46
1.2.2. Abordări doctrinare internaționale asupra conceptului justiției tranziționale.....	47
1.3. Statul de drept, concept realizabil numai în contextul succesului obținut prin mecanismele specifice justiției tranziționale	56
1.3.1. Justiția tranzițională, tendință firească a noilor politici în statele post-conflictuale.....	57
1.3.2. Statul de drept, rezultat firesc al supremației dreptului în condițiile justiției tranziționale	59
1.3.3. Mecanismele justiției tranziționale pentru instaurarea statului de drept	60
1.4. Concluzii la Capitolul 1.....	66
2. INSTITUȚIILE ȘI MECANISMELE JUSTIȚIEI TRANZIȚIONALE	68
2.1. Formele și metodele de implementare a justiției tranziționale	69
2.1.1. Comisiile pentru adevăr	70
2.1.2. Reformele instituționale	72
2.1.3. Măsurile de reparație.....	76
2.1.4. Reforma sectorului de securitate	86
2.1.5. Justiția locală și reconcilierea.....	89
2.1.6. Modele de impunitate în perioada de tranziție.....	91
2.2. Considerații privind importanța factorilor non juridici ce vizează implementarea unor mecanisme ale justiției tranziționale	94
2.2.1. Soluții de prevenire a încălcărilor grave intervenite în situații de conflict în contextul aplicării factorilor non-juridici	96
2.2.2. Rolul CICR în cunoașterea normelor de drept internațional umanitar.....	105
2.3. Sancțiunile aplicabile la nivel național și internațional în contextul justiției tranziționale 	110

2.3.1.Evoluția răspunderii penale internaționale	111
2.3.2.Volumul sancțiunilor	114
2.3.3.Obligația statelor de a trage la răspundere penală persoanele ce au comis crime internaționale	116
2.3.4.Eficiența cadrului național	119
2.3.5.Competența organismelor internaționale	122
2.4. Amnistia în lumina justiției tranziționale ca factor al reconcilierii naționale a societăților post-conflict.....	129
2.4.1. Argumente în susținerea urmăririlor judiciare	131
2.4.2. Argumente contra pedepsirii	133
2.4.3. Exemple din practica statelor de punere în aplicare a conceptului amnistie sau uitării faptelor comise	136
2.4.4. Obligații impuse în situațiile represiunilor penale în cazul încălcării dreptului internațional umanitar.....	139
2.4.5. Obligații impuse în cazul represiunilor penale pentru încălcarea drepturilor omului.....	141
2.4.6. Problema legalității amnistiei în situația unor încălcări ale dreptului internațional umanitar ...	143
2.5. Concluzii la Capitolul 2.....	147
3. ABORDAREA JUSTIȚIEI TRANZIȚIONALE ÎN LUMINA RESTABILIRII „STATULUI DE DREPT” ÎN SOCIETĂȚILE POST-CONFLICT: ASPECT COMPARAT.....	149
3.1. Efectele justiției tranziționale în lumea arabă din prisma „primăverii arabe” declanșate în 2011.....	149
3.1.1.Obiectivele și sarcinile justiției tranziționale în țările arabe.....	150
3.1.2.Efectele procesului prin care au fost implementate mecanismele justiției tranziționale în țările arabe	151
3.1.3. Mecanisme concrete aplicate de statele Maghreb prevăzute de justiția tranzițională	159
3.2. Justiția tranzițională în Balcani ca urmare a conflictelor din fosta Iugoslavia.....	163
3.2.1.Criterii juridice și morale ce conduc la comiterea crimelor internaționale în masă și unele aspecte privind garanțiile acordate de principiul supremației legii în raport cu sancțiunile aplicabile.....	164
3.2.2.Aspecte novatorii introduse de TPII pentru sporirea eficacității proceselor judiciare și racordarea sistemelor judiciare naționale la standardele internaționale	168
3.3. Implementarea instituțiilor justiției tranziționale în Bosnia și Herțegovina ca factor al reconcilierii naționale.....	177
3.3.1.Implicarea comunității internaționale raportat la justiția penală din Bosnia și Herțegovina ca urmare a conflictului armat din Balcani.....	178
3.3.2.Cooperarea regională	184
3.3.3.Justiția penală în Bosnia și Herțegovina: între abordările de drept internațional penal și „valorile” tradiționale europene	188
3.4. Justiția tranzițională în societățile post-autoritare: aspect comparat (Argentina, Spania, România, Republica Moldova)	195

3.4.3. Justiția tranzițională în România.....	207
3.4.4. Justiția tranzițională în Republica Moldova	212
3.5.Concluzii la Capitolul 3.....	221
CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI	223
BIBLIOGRAFIE	228
DECLARAȚIE PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII.....	252
CV-UL AUTORULUI	253

ADNOTARE

Năvodariu Elena Tania,

Contribuirea justiției tranziționale la instaurarea Statului de drept într-o societate post-conflictuală, teză de doctor în drept la Specialitatea 552.08 – Drept internațional și european public, Chișinău, 2022

Structura tezei: Introducere, trei capitole, concluzii generale, recomandări și bibliografie din 239 titluri, 228 pagini text de bază. Rezultatele obținute sunt publicate în 11 lucrări științifice.

Cuvinte cheie: justiție tranzițională, stat de drept, sancțiune, amnistie, reconciliere, societate post-conflict.

Domeniul de studii: Drept internațional și european public.

Scopul lucrării constă în determinarea rolului justiției tranziționale în procesul de reconciliere națională a unei societăți post-conflict, inclusiv restabilirea și consolidarea instituțiilor statului de drept.

Obiectivele cercetării: determinarea conceptului justiție tranzițională; caracterizarea instrumentelor și mecanismelor justiției tranziționale; descrierea formelor și metodelor de punere în aplicare a justiției tranziționale; aprecierea rolului justiției tranziționale în contextul consolidării și reconcilierii unei societăți post-conflict; aportul justiției tranziționale la restabilirea încrederii în instituțiile statului și consolidarea statului de drept într-o societate post-conflict; determinarea raportului dintre capacitatea sancțiunilor și amnistiei ca instrumente ale justiției tranziționale de a restabili un anumit nivel de încredere între părțile inamice într-o societate dezbinată; evitând inevitabilul în astfel de situații – impunerea revanșismului.

Noutatea și originalitatea științifică sunt determinate de faptul că acest concept al justiției tranziționale este unul nou, formulat acum trei decenii, în contextul în care Dreptul Internațional a fost pus în fața unei dileme – care ar fi instrumentele și instituțiile sale care ar putea fi capabile să dea un răspuns expres provocărilor cu care se confruntă societățile post-conflict în contextul în care reconcilierea unei astfel de societăți este condiționată de restabilirea funcționalității instituțiilor statelor în general și al statului de drept, în special.

Rezultatele obținute care contribuie la soluționarea unei probleme științifice importante rezidă în formularea conceptului justiției tranziționale, în special în contextul restabilirii statului de drept, inclusiv a încrederii din partea unei societăți post-conflict în instituțiile statului.

Semnificația teoretică. Abordarea conceptului justiției tranziționale spre deosebire a celui de stat de drept este una nouă, care este încă în proces de consolidare. Justiția tranzițională este un concept nou, cu propriile obiective, principii, izvoare, subiecte, obiect, spre deosebire de „stat de drept”, care este unul expres, recunoscut, acceptat și care nu are nevoie de o abordare suplimentară.

Valoarea aplicativă a cercetării. Studiul în cauză va putea fi utilizat de factori de decizie în procesul de negocieri ale unor situații post-conflict, cum este de exemplu, cazul Republicii Moldova – conflictul armat din 1992, dar și necesitatea reconcilierii unei societăți dezbinată de peste 30 de ani. Studiul poate fi utilizat la pregătirea specialiștilor ce se axează pe domenii cum ar fi – conflictologia, victimologia și drept internațional, o astfel de abordare ar permite instituirea unui centru de cercetare pe diverse aspecte ale justiției tranziționale.

Implementarea rezultatelor științifice. Rezultatele științifice pot și trebuie să facă parte din materia de pregătire a echipelor ce participă la negocieri pe subiectul „transnistrean”, precum și al unui dialog larg la nivel național în contextul unui proces de durată de reconciliere a societății moldovenești. Includerea studiului în cauză în calitate de material științifico-didactic pentru studenții din cadrul Facultăților de Drept, Relații Internaționale, Politologie etc.

АННОТАЦИЯ

Нэводариу Елена Тания, Способствие юстиции пост-конфликтного периода в становлении правового государства, в пост-конфликтном обществе, работа на соискание степени доктора права, по специальности 552.08 – Международное и европейское публичное право, Кишинэу, 2022

Структура работы: Введение, три главы, общие выводы и рекомендации, библиография из 239 источников, 228 страниц основного текста. Полученные результаты были опубликованны в 11 научных работах.

Ключевые слова: юстиция пост-переходного периода, правовое государство, санкции, амнистия, примерение, пост-конфликтное общество.

Область исследования: Международное и европейское публичное право.

Цель работы состоит в определении роли юстиции пост-переходного периода в рамках процесса национального примерения пост-конфликтного общества, в том числе восстановление и стабилизирование институтов правового государства.

Объективы исследования: определение концепции юстиции пост-переходного периода; характеристика инструментов и механизмов юстиции пост-переходного периода; описание форм и методов осуществления юстиции пост-переходного периода; определение роли юстиции пост-переходного периода в контексте консолидации и примерения пост-конфликтного общества; влияние юстиции пост-конфликтного периода на восстановление доверия к государственным институтам и консолидации правового государства в пост-конфликтном обществе; определение уровня применения по аналогии институтов юстиции пост-переходного периода в различных обществах, прошедших через вооруженные конфликты либо авторитарные режимы; определение соотношения между способностью санкций и амнистий как инструментов юстиции пост-конфликтного периода по восстановлению определенного уровня доверия между противоборствующими сторонами в разъединенном обществе, исключая неизбежность в таких ситуациях – появление реваншизма.

Новизна и научная оригинальность определены тем, что концепция юстиции пост-переходного периода является относительно новой, сформулированной около 30 лет тому назад, несмотря на то, что некоторые элементы и институты данной концепции были известны и ранее, в условиях, когда международное право столкнулось с дилеммой - какими должны быть его инструменты и институты, которые могли бы быть в состоянии дать четкий ответ на вызовы, стоящие перед постконфликтными обществами в контексте, в котором примирение такого общества обусловлено восстановлением функционирования государственных институтов в целом и верховенства права в частности..

Полученные результаты, способствующие решению важной научной проблемы, заключаются в формулировании концепции правосудия переходного периода, особенно в контексте восстановления правового государства, в том числе доверия постконфликтного общества к государственным институтам.

Теоретическая значимость. Концепция юстиции пост-переходного периода в отличии от концепции правового государства является относительно новой, находящейся в процессе консолидации. Юстиция пост-конфликтного периода является относительно новой концепцией, с собственными целями, принципами, источниками, субъектами, предметом, но, к сожалению, без окончательных решений, в отличие от «правового государства», являющимся четким, общепризнанным и ненуждающемуся в дополнительном определении.

Применительная значимость исследования. Данное исследование может быть использовано общественными лицами в рамках переговорного процесса пост-конфликтных ситуаций, как например, в случае Республики Молдова – конфликт 1992 года, а также необходимость примирения разделенного общества на протяжении более 30 лет. Исследование может быть использовано для подготовки специалистов, специализирующихся в таких областях, как конфликтология, виктимология и международное право, такой подход позволил бы создать исследовательский центр по различным аспектам правосудия переходного периода.

Имплементация научных результатов. Собранная и предоставленная информация в рамках данного исследования может и должна стать частью материалов по подготовке команд, участвующих в переговорном процессе по «приднестровскому» вопросу, а также широкого диалога на национальном уровне в контексте долгосрочного процесса примирения молдавского общества. . Включение рассматриваемого исследования в качестве научно-дидактического материала для студентов факультетов права, международных отношений, политологии и др..

ANNOTATION

Năvodariu Elena Tania, The contribution of transitional justice to the establishment of the rule of law in a post-conflict society, doctoral thesis in Specialty 552.08 - International and European Public Law, Chisinau, 2022

Thesis structure: Introduction, three chapters, general conclusions, recommendations and bibliography from 239 titles, 228 basic text pages. The obtained results are published in 11 scientific papers.

Keywords: transitional justice, rule of law, sanction, amnesty, reconciliation, post-conflict society.

Field of study: Public international and European law.

The aim of the paper is to determine the role of transitional justice in the process of national reconciliation of a post-conflict society, including the restoration and consolidation of the rule of law.

Research objectives: determining the concept of transitional justice; characterization of instruments and mechanisms of transitional justice; description of the forms and methods of implementation of transitional justice; appreciation of the role of transitional justice in the context of consolidating and reconciling a post-conflict society; the contribution of transitional justice to the restoration of trust in state institutions and the consolidation of the rule of law in a post-conflict society; determining the co-ratio between the capacity of sanctions and amnesty as instruments of transitional justice to restore a certain level of trust between the enemy parties in a divided society; avoiding the inevitable in such situations - the imposition of revenge.

Scientific novelty and originality are determined by the fact that the concept of transitional justice is a new one, formulated three decades ago, in the context in which International Law was faced with a dilemma - which would be its instruments and institutions that may be able to respond expressly to the challenges facing post-conflict societies in the context in which the reconciliation of such a society is conditioned by the restoration of the functioning of state institutions in general and the rule of law in particular.

The results obtained that contribute to solving an important scientific problem lie in the formulation of the concept of transitional justice, especially in the context of restoring the rule of law, including the trust of a post-conflict society in state institutions.

Theoretical significance - The approach to the concept of transitional justice as opposed to the rule of law is a new one, which is still in the process of consolidation. Transitional justice is a new concept, with its own objectives, principles, sources, subjects, object, but, with regret, without ends, unlike the "rule of law", which is an express, recognized, accepted one and which does not need an additional approach.

The applicative value of research - The study could be used by decision-makers in the negotiation process of post-conflict situations, such as the case of the Republic of Moldova - the armed conflict of 1992, but also the need to reconcile a divided society for over 30 years, The study can be used to train specialists who focus on areas such as - conflictology, victimology and, obviously, international law, in the situation where, at regional level, but not only, there is a severe lack of specialists.

Implementation of scientific results - The information accumulated and presented in the study can and must be part of the preparation of the teams participating in the negotiations on the "Transnistrian" issue, as well as a broad dialogue at the national level in the context of a long process of reconciliation of Moldovan society. Or, the inclusion of the study in question as a scientific-didactic material for the students from the faculties of Law, International Relations, Political Science, etc.

LISTA ABREVIERILOR

AQMI – Al-Qaida în Maghrebul islamic
AVT – Asociația Victimelor Terorismului din Spania
CAD – Comitetului de Ajutor pentru Dezvoltare
CADO – Curtea Interamericană a Drepturilor Omului
CAR – Comisiile pentru Adevăr și Reconciliere
CCDO – Consiliului Consultativ pentru Drepturile Omului din Maroc
CDI – Comisia de Drept Internațional
CEDO – Convenția Europeană a Drepturilor Omului
CICR – Comitetul Internațional al Crucii Roșii
CIJ – Curtea Internațională de Justiție
CIJT – Centrul Internațional pentru Justiție Tranzițională
CONADEP – Comisia națională pentru persoanele dispărute din Argentina
CPI – Curtea Penală Internațională
CrEDO – Curtea Europeană pentru Drepturile Omului
DDR – Democratizare, Dezarmare și Reîncadrare
DIU – Drept Internațional Umanitar
FIBGAR – Fundația Internațională Baltasar Garzon
FORPRONU – Forțele de protecție ONU în fosta Iugoslavie
GIA – Grupările armate islamiste din Algeria
GSPC – Grupul salafist pentru predicare și luptă din Algeria
HVO – Hrvatsko Vijeće Obrane
IER – Instanța pentru Echitate și Reconciliere din Maroc
IVD – Instanța pentru Adevăr și Demnitate din Tunisia
KFOR – Contingentul forțelor armate în Kosovo
MINUBH – Misiunea Națiunilor Unite în Bosnia și Herțegovina
MINUK – Misiunii de administrare interimară a Națiunilor Unite în Kosovo
NATO – Alianța Atlanticului de Nord
ONG – Organizații non-guvernamentale
ONU – Organizația Națiunilor Unite
OSCE – Organizația pentru Securitate și Cooperare în Europa
PSDE – Partidului Socialist Muncitoresc al Spaniei
RCD – Partidul Adunarea Constituțională Democratică din Tunisia

RDC – Republica Democrată Congo

RDG – Republica Democrată Germană

RSS – Reforma sectorului de securitate

SUA – Statele Unite ale Americii

TPII – Tribunalul Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie

TPIR – Tribunalul Penal Internațional pentru Rwanda

UNHCR – Înaltul Comisariat al ONU pentru Refugiați

URSS – Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste

INTRODUCERE

1. Actualitatea și importanța temei de cercetare. Justiția tranzițională ia naștere ca un răspuns pragmatic al dreptului internațional la problemele pe care le-au întâlnit societățile ce s-au confruntat cu conflicte armate sau regimuri autoritare/dictatoriale. În acest sens, precizăm că, Republica Moldova a fost grav afectată de efectele conflictului de pe Nistru din 1992 care, la rândul său, a avut originile în perioada autoritară anterioară.

Conceptul justiției tranziționale s-a născut în condițiile în care nu există, dar nici nu poate exista o soluție expresă în viziunea dreptului internațional, care ar asigura trecerea perioadei post-conflict fără urmări ce ar putea afecta societatea și fără a genera premisele unei posibile dorințe de revanșare în viitor. Or, această „euforie” a învingătorului, deseori caracterizată prin dorința de a se răzbuna, duce la crearea condițiilor ce duc la o imposibilitate a concilierii societății respective, inclusiv a restabilirii instituțiilor statului de drept.

Începând cu secolul XX observăm că încep să fie aplicate mecanisme ale conceptului justiției tranziționale în state din Europa, America Latină, Africa, Asia, urmând ca la începutul secolului XXI acest concept să rămână unul de actualitate – ne referim la situațiile și crizele din Bosnia și Herțegovina, Kosovo, Karabahul de Munte, Ucraina, dar și Republica Moldova. În contextul implementării bunelor practici în acest sens, dar și pentru a nu repeta greșelile comise în trecut, prezenta temă de cercetare prezintă un interes sporit pentru Republica Moldova și România, dar și pentru statele vecine, cum este Ucraina.

Subiectul abordat este unul nou pentru dreptul internațional, fiind ce-i drept unul interdisciplinar, context în care studiul efectuat ne-a permis să identificăm fapte și obiective, care în mod indiscutabil argumentează actualitatea și importanța temei de cercetare nominalizate.

2. Gradul de studiere a temei de cercetare. Subiectul abordat este unul foarte puțin cunoscut în Republica Moldova și România. Ca și exemplu, facem referire la faptul că în România se utilizează până în prezent termenul „justiție tranzitorie” sau „justiție de tranziție”, în pofida faptului că la nivel de experți în materie de drept internațional umanitar este acceptat ca normă cutumiară termenul „justiție tranzițională”, termen preluat din studiile în limbile engleză și franceză – *transitional justice* și *justice transitionnelle*.

Totuși, ca și concept, justiția tranzițională este privită ca un produs al perioadei post-război rece – inițial în contextul procesului de eliminare a apartheidului în Republica Sud-Africană, a reconcilierii societăților post-autoritare din America Latină – Chili, Argentina, Columbia, dar și al unor țări ce s-au confruntat cu conflicte armate – state din Africa, Asia și Europa. În ultimul caz ne referim în special la conflictul din Balcani. Or, dacă ne referim la continentul european, nu putem să aducem exemplu Irlandei de Nord, conflict care a avut la baza sa caracterul religios și a durat peste 30 de ani,

dar care între timp este unul care trebuie examinat în lumina efectelor produse asupra societății britanice. Adevărul este că în cadrul Universității din Belfast, Irlanda de Nord, a fost instituit și funcționează un Institut specializat în materie de justiției tranziționale, fapt apreciat de majoritatea centrelor universitare și de cercetare din statele ce promovează conceptul justiției tranziționale. Or, printre recomandările făcute în urma studiului, se enumeră și una de acest gen.

Prin urmare, acest studiu este primul de acest fel, având poate chiar statut de pionierat, nu doar în Republica Moldova și România, dar și în statele din regiune, astfel creând un fundament, cei drept în mare parte teoretic, pentru inițierea unui dialog privind rolul și aportul justiției tranziționale în procesul de consolidare și conciliere a unei societăți post-conflict.

3. Scopul cercetării constă în a determina rolul justiției tranziționale în cadrul procesului de reconciliere națională a societăților post-conflict, inclusiv restabilirea și consolidarea instituțiilor statului de drept. În acest sens, vom supune studiului diferite mecanisme și instrumente ale justiției tranziționale în cadrul unui studiu comparat care, la rândul său, va permite aprecierea nivelului de aplicabilitate, prin analogie, a justiției tranziționale în diferite alte societăți post-conflict, cu luarea în considerare a specificului geografic, tradițional, cultural, evoluționist, civilizațional, etc., specific fiecărei societăți în parte.

4. Obiectivele cercetării în cauză au fost stabilite în vederea realizării eficiente a scopului propus, fiind următoarele:

- determinarea conceptului justiție tranzițională;
- caracterizarea instrumentelor și mecanismelor justiției tranziționale;
- descrierea formelor și metodelor de punere în aplicare a justiției tranziționale;
- aprecierea rolului justiției tranziționale în contextul consolidării și reconcilierii unei societăți post-conflict;
- aportul justiției tranziționale la restabilirea încrederii în instituțiile statului și consolidarea statului de drept într-o societate post-conflict;
- determinarea nivelului de aplicare prin analogie a instituțiilor justiției tranziționale în diverse societăți trecute prin conflicte armate sau regimuri autoritare;
- determinarea co-raportului dintre capacitatea sancțiunilor și amnistiei, ca instrumente ale justiției tranziționale de a restabili un anumit nivel de încredere între părțile inamice într-o societate dezbinată; evitând inevitabilul în astfel de situații – impunerea revanșismului.

5. Ipoteza de cercetare. În contextul studiului propus, am pornit de la importanța promovării, iar ulterior a implementării mecanismelor și instrumentelor justiției tranziționale pentru crearea condițiilor necesare ce ar permite reconcilierea unei societăți trecute printr-un conflict armat sau regim autoritar. Între timp, în baza unui studiu al practicilor acumulate de mai multe state, ne-am

propus să facem o clasificare a instrumentelor și mecanismelor, în lumina posibilității aplicării acestora în cazul Republicii Moldova și României, în special.

6. Sinteza metodologiei de cercetare și justificarea metodelor de cercetare alese.

În contextul analizei conceptului justiției tranziționale, dar și a efectelor produse asupra procesului de consolidare a statului de drept, am utilizat următoarele metode de cercetare științifică:

- metoda istorică, care ne-a permis să stabilim etapele evolutive ale instituțiilor și mecanismelor justiției tranziționale, care, în final ne-a permis consolidarea acestui concept în cadrul dreptului internațional;

- metoda comparativă, care a permis să examinăm practica diferitor state, cu diverse tradiții juridice, care, la rândul său, a permis crearea unor condiții favorabile pentru punerea în aplicare a instrumentelor și mecanismelor justiției tranziționale, astfel evidențiindu-le pe cele mai competitive și aplicabile în condițiile cazului Republicii Moldova, dar și a României, precum și a unor situații de crize regionale;

- metoda logică, prin care am efectuat un studiu amplu al efectelor produse de instrumentele și mecanismele justiției tranziționale în raport cu o societate post-conflict sau post-regim autoritar, inclusiv în lumina posibilității aplicării acestora prin analogie;

- metoda cantitativă a avut ca obiectiv acumularea acelui volum de cunoștințe, de surse teoretice existente în situație de criză, dar, în egală măsură, de studii de caz, care ar putea servi în calitate de izvoare pentru punerea în aplicare a conceptului justiției tranziționale;

- metoda prospectivă vine să susțină intențiile de coordonare între statele ce s-au confruntat cu situații de genul unui conflict armat sau regim autoritar, ale capacității societăților respective de a atinge obiectivele propuse;

- metoda sistemică a permis să evidențiem efectele pozitive, dar și cele negative ale procesului de implementare a justiției tranziționale, având posibilitatea de a consolida bunele practici, inclusiv prin familiarizarea societății cu ele;

- metoda analizei sintetice este cea care a permis atingerea obiectivelor în contextul formulării concluziilor și recomandărilor.

7. Problema științifică soluționată constă în determinarea conținutului conceptului justiției tranziționale, în contextul în care acesta este conceput ca o instituție capabilă să reconcilieze o societate post-conflict, inclusiv în lumina restabilirii încrederii în instituțiile statului, ceea ce poate duce către re consolidarea statului de drept. Atingerea acestui obiectiv poate avea loc, în special, prin examinarea instrumentelor și mecanismelor justiției tranziționale, prin analiza practicii altor state de punere în aplicare a justiției tranziționale, dar și, poate cel mai important, prin analiza efectelor

produse în raport cu o societate post-conflict în urma implementării instrumentelor și mecanismelor justiției traziționale.

În egală măsură problema științifică soluționată constă în determinarea echilibrului între mijloacele punitive și restaurative ale justiției tranziționale. Or, în ceea ce ne privește, apreciem că doar prin menținerea unui echilibru echitabil se poate restabili încrederea între foștii adversari, dar și încrederea în intențiile sincere de a se asigura restabilirea intereselor și a drepturilor victimelor, ale societății dezbinată, în general, dar și a neadmiterii unei largi impunități pentru persoanele culpabile de comiterea celor mai grave încălcări ale dreptului internațional al drepturilor omului și ale dreptului internațional umanitar.

Pentru Republica Moldova, problema științifică soluționată constă în identificarea și analiza căilor posibile de elaborare a unui concept privind implementarea instituțiilor și mecanismelor justiției tranziționale, care ar putea crea condițiile necesare și favorabile pornirii unui dialog de durată, ce ar permite apropierea comunităților de pe cele două maluri ale Nistrului, dar, în egală măsură, instaurarea unui dialog civilizațional, în condițiile actuale ale confruntărilor Est-Vest, ce durează de peste 30 de ani.

Totodată, și pentru România, problema științifică soluționată ar putea avea o aplicabilitate practică, nu doar teoretică. Ne referim la situația care este discutată până în prezent, referitor la evenimentele ce au avut loc în perioada 1989-1991. Or, justiția tranzițională este acel domeniu care are ca obiectiv depășirea unor situații tensionate, ce durează o perioadă îndelungată, având scopul de a găsi un numitor comun pentru conciliere, în primul rând, și doar în al doilea rând, tragerea la răspundere a persoanelor culpabile de anumite fapte ilegale, care uneori sunt puternic politizate.

8. Noutatea și originalitatea științifică sunt determinate de faptul că acest concept al justiției tranziționale este unul nou, formulat pentru prima dată abia acum trei decenii, chiar dacă anumite elemente și instituții ale acestuia erau cunoscute și anterior, în contextul în care Dreptul Internațional a fost pus în fața unei dileme importante. Această dilemă a început să se contureze mai pregnant în situația societăților post-conflict, din anii '90, fiind reprezentată de întrebarea: „care ar putea fi instrumentele și instituțiile capabile să dea un răspuns expres provocărilor cu care se confruntă societățile post-conflict, în contextul în care reconcilierea unei astfel de societăți este condiționată de restabilirea funcționalității instituțiilor statelor, în general, și al statului de drept, în special”. De fapt, provocarea studiului nostru, din punct de vedere a noutății și originalității este de a răspunde și la întrebarea: „dacă nu cumva societățile post-conflict pot intra în zona instabilității prelungite, ca urmare a faptului că reconcilierea națională este condiționată de restabilirea funcțiilor vitale ale instituțiilor statului și, în același timp, construirea și funcționarea corectă a noilor instituții naționale este condiționată de capacitatea și nivelul reconcilierii naționale”.

Conceptul justiției tranziționale este unul universal, care a fost implementat pe diverse continente, cum ar fi: Europa (în Spania, Irlanda de Nord, Croația, Bosnia și Herțegovina, Kosovo), Asia (în Cambodgia și Timorul de Est), Africa (în Maroc, Tunisia, Algeria, Republica sud-africană, Republica Democrată Congo, Rwanda și Sierra Leone). Cu toate acestea, conceptul justiției tranziționale nu are o „formulă” ce ar putea fi aplicată, la indigo, în societățile post-conflict, acestea fiind marcate de orientări tradiționale și culturale fundamental diferite.

Originalitatea științifică a acestei teze de doctorat este determinată de faptul că, conceptul justiției tranziționale astfel cum este prezentat în prezentul studiu este unul dintre puținele în materie de justiție tranzițională la care se adaugă și faptul că datorită condițiilor regionale în care este amplasată Republica Moldova aceasta apare ca un factor determinant. În acest sens, întrucât Republica Moldova a trecut printr-un conflict armat în 1992, întreaga perioadă de existență a statului a fost caracterizată de o stare de dezbinare a societății pe criterii politice. De asemenea, la nivel regional, Ucraina încă trece printr-un conflict armat, începând cu anul 2014, în sud-estul țării, iar o parte a teritoriului său - peninsula Crimeea - este sub regim de ocupație. La rândul său, România, deși nu s-a confruntat cu un conflict armat, continuă să fie o societate dezbinată pe criterii politice, după o perioadă destul de lungă ce a urmat evenimentelor din 1989, context în care încă sunt omniprezenți termeni ai justiției tranziționale, cum sunt: lustrarea, sancțiunile, amnistia, reconcilierea, unitatea națională, etc.

9. Sumarul capitolelor. Structura tezei reflectă elementele componente ale acesteia și este într-o strictă concordanță cu tema, scopul și obiectivele lucrării.

Capitolul I „Raportul dintre conceptele stat de drept și justiție tranzițională” analizează evoluția conceptului „stat de drept” și efectele sale în raport cu societățile moderne care au fost afectate de crize regionale, inclusiv conflicte armate sau regimuri autoritare. În egală măsură, este propus un studiu privind conceptul „justiției tranziționale”, un concept relativ nou, dar care are drept obiectiv aprecierea rolului unui domeniu care încearcă să găsească soluții pentru o societate aflată în dificultate, dar și lipsită de perspective pentru un dialog civilizațional în condițiile prezenței unei rupturi între părțile antagoniste.

Paragraful 1.1. „*Conceptul „stat de drept” în viziunea școlilor de drept la nivel național și internațional*” este dedicat unui subiect clasic, dar totodată, în lumina unei abordări specifice. Noțiunea de stat de drept exprimă, așadar, concretizarea valorilor democratice în organizarea politică a societății. Dezvoltarea socială și juridică a oricărui stat are ca punct de pornire, întotdeauna, respectarea drepturilor și libertăților, fiind inerente oricărei persoane, începând cu dreptul la viață și continuând cu drepturile patrimoniale, libertatea de opinie și expresie etc.

Conceptul Statului de drept reprezintă legătura firească dintre stat și drept, ce determină necesitatea unei interdependențe între norma juridică și realitatea politică statală. Statul, prin instituțiile sale abilitate, în primul rând prin puterea legiuitoare, emite normele de drept, pe baza cărora, apoi, chiar aceste instituții sunt obligate să funcționeze. Așadar, constituirea și funcționarea Statului de drept are loc pe baza legii, lege existentă tocmai datorită activității legislative desfășurată de Statul de drept. Numai că, așa cum vom explica în continuare, atributul legislativ al statului, nu trebuie să fie unul discreționar, ci unul mandatat de popor, proces extrem de dificil și de controversat atât în practica guvernării cât și în doctrina juridică.

Paragraful 1.2. „*Pozițiile doctrinale de abordare a conceptului „justiție tranzițională” ca instituție de drept internațional*” este dedicat cercetărilor în materie, chiar dacă ele sunt destul de limitate, atât în Republica Moldova, cât și în România. Adevărul este că domeniul în cauză a fost studiat și pus în discuție în mare parte de reprezentanții *common law*, altfel spus, de reprezentanții pragmatismului englez, fie că este vorba nemijlocit de teritoriul Regatului Unit – Irlanda de Nord, fie de teritorii foste colonii, cum ar fi Republica Sud-Africană, Sierra-Leone, dar și anumite teritorii ce au preluat această teorie și practică – Argentina, Chili, Spania, Maroc, Algeria, Tunisia etc. Trebuie să luăm în considerație faptul că conceptul justiției tranziționale este unul care a evoluat în cadrul societăților ce au trecut prin crize de genul conflict armat sau regim autoritar, dezvoltat în mare parte și de instituțiile specializate și de experții săi, cum a fi de exemplu Comitetul Internațional al Crucii Roșii. Or, o parte din referințe sunt atribuite anume acestor experți, grație cărora conceptul justiției tranziționale este unul cunoscut în acest moment și promovat în scopul reconcilierii societăților post-conflict.

Paragraful 1.3. „*Statul de drept, concept realizabil numai în contextul succesului obținut prin mecanismele specifice justiției tranziționale*” este o continuare a cercetării prin care ne-am propus să analizăm rolului instituțiilor și mecanismelor justiției tranziționale în contextul reconcilierii unei societăți post-conflict, fie că este vorba despre un conflict armat, fie de un regim autoritar. Scopul nostru este de a examina, de această dată, efectele pe care le produce justiția post-conflictuală asupra procesului de reconciliere, în urma unui conflict armat, indiferent de faptul cum este el calificat, în sensul că poate fi internațional sau non-internațional sau a unui regim autoritar/dictatorial.

În contextul în care justiția tranzițională poate avea loc prin intermediul diferitor forme, cum ar fi: comisii de stabilire a adevărului, constituirea tribunalelor penale internaționale ad hoc, reparații, scuze aduse în mod public, precum și alte mecanisme de justiție a perioadei de tranziție, toate acestea sunt simboluri ale unei epoci noi, ce au început odată cu sfârșitul „războiului rece”. Scopul acestor modalități ale justiției tranziționale, constă în ajungerea la conciliere în societățile ce au trecut printr-

un proces de încălcare în masă a drepturilor omului, dar și la aplicarea reformelor, la dezvoltarea democrației și, în final, minimizarea nivelului de tensiune în societate.

Ca urmare a studierii acestor mecanisme ne punem întrebarea: Care este în realitate eficacitatea acestor mecanisme, a căror funcționare, în plan politic și financiar, este susținută de comunitatea internațională? Vom analiza în acest paragraf diversele ipoteze care sunt la originea ideii de justiție tranzițională și vom examina diferite neajunsuri ale funcționării acestui sistem, pentru a ajunge la răspunsuri cât mai pertinente.

Capitolul II „Instituțiile și mecanismele justiției tranziționale” are drept obiectiv analiza factorilor ce asigură și garantează procesul de implementare a justiției tranziționale în societățile post-conflict, în pofida faptului că acest proces necesită un nivel de maturitate din partea societății *in integrum*, dar și al clasei politice, în special.

Paragraful 2.1. „*Formele și metodele de implementare a justiției tranziționale*”, vine să dea o apreciere pentru anumite instituții ale justiției tranziționale, în special pentru comisiile pentru adevăr, care se concentrează asupra trecutului, asupra încălcărilor drepturilor omului. Or, într-o condiție optimă, ele stabilesc adevărul privind natura și amploarea atentatelor la drepturile omului comise în trecut. Ele încurajează aplicarea răspunderii pentru autorii crimelor prin acumularea și conservarea probelor, identificând în mod public responsabili. Comisiile pentru adevăr oferă în egală măsură o tribună publică victimelor pentru ca acestea să poată să-și povestească propriile istorii în mod direct în fața întregii națiuni, în așa fel garantând un viitor mai bun. Acțiunile lor vizează să cultive reconcilierea și toleranța la nivel individual, național și asigură nerepetarea evenimentelor din trecut.

Comisiile pentru adevăr sunt orientate spre victime. Ele sunt proceduri extrajudiciare care, conform contextului, completează sau substituie urmărirea penală. Ce ține de reconciliere, Comisia nu o realizează, ea are competența doar de a o promova, fapt din care rezultă că termenii „adevăr” și „reconciliere” nu au aceeași forță.

Comisia pentru adevăr este un mecanism al justiției tranziționale cel mai recunoscut și cel mai mult asociat de justiția tranzițională atât în teorie, cât și în practică. În principiu, în plan istoric, comisia pentru adevăr a fost inventată pentru a răspunde imposibilității unor urmăriri penale în masă. În plus, ea este percepută ca o alternativă definitivă jurisdicțiilor penale competente. Așa, justiția clasică abandonează câteva spații. Ea preia culorile politice ale tranziției. Ea bruschează în mod considerabil fundamentul justiției penale ordinare. Văzând succesul lor, aceste comisii au făcut obiectul unei practici generale pe plan internațional. Ele au devenit una din opțiunile clasice în paleta alternativelor judiciare ale tranziției. Ele sunt ca un termen mediu între extremele posibile în materie de responsabilitate pentru atrocitățile comise și alte încălcări ale drepturilor omului.

Paragraful 2.2. „*Considerații privind importanța factorilor non-juridici în procesul de implementare a mecanismelor justiției tranziționale*”, cuprinde o analiză a rolului factorilor juridici în procesul de implementare a mecanismelor justiției tranziționale, prin care vom evidenția faptul că, justiția tranzițională depășește viziunile dreptului și nu o putem privi doar ca pe o calificare a unor norme juridice întrucât implementarea unor mecanisme și instituții ale justiției tranziționale se axează pe modalități de protecție a intereselor victimelor, și în acest mod, se creează o stare favorabilă pentru începerea unui dialog între victime și cei care le-au încălcat drepturile aducându-le în această situație. Așadar, un rol important îl are factorul preventiv în cazul în care unele societăți se confruntă cu diverse provocări, întrucât este mult mai complicat să restabilești un dialog civilizațional ulterior comiterii unor atrocități, atât în cadrul conflictului armat, cât și a sistemului autoritar care are propriile sale instrumente represive. Atunci când sunt condiții favorabile pentru ca părțile să poată purta un dialog, chiar dacă de multe ori se dovedește a fi unul dificil și de durată, la care se adaugă și anumite cedări reciproce se poate ajunge la prevenirea cu succes a unei posibile confruntări și pot determina efecte pozitive pentru întreaga societate *in integrum*¹.

Pentru a se ajunge la atingerea obiectivelor propuse, respectiv, a se minimaliza efectele negative ale unei situații conflictuale și pentru a se asigura interesul primordial al victimelor, justiția tranzițională încearcă să penduleze între diferite norme aplicabile, astfel cum se întâmplă și în sistemul normativ internațional ce este creat din norme între care observăm că există însă o strânsă legătură. În acest context ne îndreptăm atenția spre studiul factorilor non-juridici ce au influență în situația comiterii unor grave încălcări ale drepturilor și libertăților fundamentale ale omului sau a unor norme ale DIU. Astfel vom analiza soluțiile de prevenire a încălcărilor grave intervenite în situații de conflict în contextul aplicării factorilor non-juridici, precum și rolul CICR în cunoașterea normelor de drept internațional umanitar.

Paragraful 2.3. „*Sancțiunile la nivel național și internațional în contextul justiției tranziționale*”, se axează pe faptul că, pentru asigurarea unei funcționări cât mai bune a relațiilor dintre state este necesar ca acestea să fie unite într-un sistem care să impună respectarea normelor dreptului internațional, și în mod prioritar să se implementeze răspunderea internațională. În acest mod vom observa o scădere a constrângerii directe și o creștere a mijloacelor adoptate de organismele internaționale.

În contextul în care vom privi constrângerea ca pe un mijoc de realizare a dreptului, un element al metodei ce asigură funcționarea dreptului internațional, în niciun caz nu poate fi văzută ca o modalitate de încălcare a normelor DIU. Legalitatea constituie elementul de bază al constrângerii,

¹ GAMURARI V., NĂVODARIU E. *Rolul factorilor non juridici în procesul de implementare a mecanismelor justiției tranziționale*. În: Studii Juridice Universitare. ULIM. № 3-4. Anul XI/2018, p. 32. ISSN 1857-4122

atât din perspectiva originii, dar și a metodei de aplicare și a volumului, însă, pentru a se ajunge la implementarea și respectarea scopurilor și principiilor de bază ale dreptului internațional este necesar să apelăm la mijloace de constrângere.

Paragraful 2.4. „Amnistia în lumina justiției tranziționale ca factor al reconcilierii naționale a societăților post-conflict” reflectă o instituție destul de progresivă, dar și între timp, destul de discutabilă, care pe parcursul anilor a trezit dezbateri între adepții politicii punitive și celei restaurative. Pornind de la ideea întoarcerii paginii trecutului, există opinia împărtășită de mai multe subiecte de drept, precum că în scopul atingerii obiectivelor unei tranziții de succes, este absolut necesară depășirea trecutului prin trasarea clară a unei linii definitive de delimitare. Altfel spus, e nevoie de lăsarea în urmă a evenimentelor din trecut, fără posibilitatea revenirii către aceasta.

Capitolul III „Abordarea justiției tranziționale în lumina restabilirii „statului de drept” în societățile post-conflict: aspect comparat” vine să descrie situații reale ale unor societăți ce au trecut prin conflicte armate, drept exemplu servind societăți de pe diverse continente, astfel, venind cu argument forte că domeniul supus studiului este unul universal, care nu poate fi limitat din punct de vedere al unui teritoriu sau al unei societăți.

Paragraful 3.1. „*Justiția tranzițională în lumea arabă și efectele ei prin prisma „primăverii arabe” declanșate în 2011*” are ca obiectiv analiza situației de restabilire a stării în Țările din nordul Africii după evenimentele ce au avut loc în Tunisia, dar și anterior în Algeria, Maroc.

Remarcăm că, studiile în materia justiției tranziționale sunt larg răspândite găsindu-le atât în Africa (Africa de Sud, Egipt, Libia, Maroc, Alege, Tunisia), America Latină (Columbia, Argentina, Guatemala, Chile), Asia (Cambogia, Timorul de Est) dar și în Europa (Bosnia și Herțegovina, Spania, Kosovo, Irlanda de Nord). Un aspect important îl reprezintă faptul că domeniul justiției tranziționale este unul interdisciplinar, fiind în mare parte componentă a dreptului internațional public cu elemente pregnante ale dreptului internațional umanitar, fapt ce rezultă din analizele făcute de-a lungul timpului de experți în domeniul justiției tranziționale, incluzând în această categorie a experților inclusiv juriști, istorici, politologi etc.

Unul dintre obiectivele acestui studiu îl reprezintă analiza efectelor produse în țări arabe care au trecut prin regimuri totalitare, dar, care au încercat o schimbare a situației prin aplicarea instituțiilor și mecanismelor specifice justiției tranziționale, chiar dacă aceste țări nu au avut tradiții în acest sens. Pentru a putea face o analiză din prisma dreptului internațional, ne-am îndreptat atenția spre câteva publicații cu caracter politic ale unor autori ce au relatat anumite cazuri din regiune, chiar dacă, justiția

tranzițională nu se poate limita la sfera dreptului sau la cea a politicului, ci reprezintă o simbioză a diferitelor științe juridice, istorice, psihologice, politice etc.²

Paragraful 3.1. „*Justiția tranzițională în Balcani ca urmare a conflictelor din fosta Iugoslavie*” își propune analiza situației din fosta Iugoslavie, în contextul în care destrămarea acestui stat a dus la declanșarea mai multor conflicte armate, în cadrul cărora au fost comise multiple crime internaționale, inclusiv crime contra umanității, crime de război și crime de genocid. Duritatea conflictului armat din Croația și din Bosnia și Herțegovina din anii 1991-1995, precum și conflictele ce au urmat în Kosovo și Macedonia de Nord au situat comunitatea internațională într-o mare dificultate. Incapacitatea instanțelor judiciare naționale de a urmări persoanele culpabile de comiterea crimelor, precum și dorința expresă a comunității internaționale de a influența evoluția evenimentelor din Balcani nu doar prin intermediul mijloacelor politice și militare, dar și prin intermediul unui organ judiciar internațional, au dus la constituirea Tribunalului Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie (TPII), primul tribunal internațional după cel de-al Doilea Război Mondial, constituit pentru a judeca criminalii de război.

Paragraful 3.3. „*Implementarea instituțiilor justiției tranziționale în Bosnia și Herțegovina ca factor al reconcilierii naționale*” reiese din faptul că procesul de restabilire a credibilității față de justiție în Bosnia și Herțegovina, urmat după conflictul sângeros din ultimul deceniu al secolului XX, a fost și rămâne a fi unul destul de complicat, chiar dacă există o susținere expresă, inclusiv de ordin logistic și financiar, din partea comunității internaționale. Instituirea Tribunalului Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie (TPII) în 1993 a avut un efect pozitiv la început în cadrul societății bosniace, trezind un spirit de încredere după o disperare totală în instituțiile internaționale responsabile pentru menținerea securității la nivel internațional, inclusiv regional, doar că foarte repede entuziasmul a început să dispară. În viziunea majorității populației vinovăția celor care au comis crime de război, crime contra umanității și acte de genocid (ne referim în special la Srebrenica) era evidentă, pe când experții în drept internațional penal înțelegeau perfect care sunt dificultățile cu care se poate confrunta un proces penal internațional, în condițiile în care Tribunalul se află departe de zona de conflict, iar acumularea probelor, audierea martorilor, reținerea persoanelor ce au comis crime internaționale, în condițiile unei lipse totale de cooperare la nivel regional și protejarea conaționalilor săi de către noile state create după destrămarea fostei Iugoslavii devin proceduri extrem de complicate.

Paragraful 3.4. „*Justiția tranzițională în societățile post-autoritare: aspect comparat (Argentina, Spania, România, Republica Moldova)*” este axat pe unele spețe concrete, atunci când au fost depuse eforturi reale pentru a pune în aplicare instrumentele și mecanismele justiției tranziționale

² GAMURARI V., NĂVODARIU E.-T. *Justiția tranzițională în lumea arabă și efectele ei prin prisma „primăverii arabe” declanșate în 2011*. În: Studii Juridice Universitare. ULIM. № 3-4. Anul XIII/2020, p.13. ISSN 1857-4122.

fiind necesar un proces multiaspectual, care, propunând soluții juridice, rămâne a fi greu de realizat în lipsa voinței politice. Ambele aspecte – juridic și politic – au ca obiectiv pe de o parte necesitatea asigurării drepturilor cetățenilor, care este privit ca tactică, iar pe de altă parte - elaborarea unui concept cu determinarea în mod clar a criteriilor privind implementarea justiției tranziționale, este privită ca o strategie.

Totodată, revenim la o constatare firească, conform căreia justiția tranzițională nu poate oferi un răspuns valabil tuturor situațiilor post-conflict, din simplu motiv că ea este un produs al situației reale constituite în societatea respectivă, ea poate fi afectată fie de factori interni, fie de factori externi, la care ne-am referit de mai multe ori pe parcursul studiului în cauză.

1. RAPORTUL DINTRE CONCEPTELE „STAT DE DREPT” ȘI „JUSTIȚIE TRANZIȚIONALĂ”

Conceptul „stat de drept” în viziunea școlilor de drept la nivel național și internațional este dedicat unui subiect clasic, dar totodată, în lumina unei abordări specifice. Noțiunea de stat de drept exprimă, așadar, concretizarea valorilor democratice în organizarea politică a societății. Dezvoltarea socială și juridică a oricărui stat are ca punct de pornire, întotdeauna, respectarea drepturilor și libertăților, fiind inerente oricărei persoane, începând cu dreptul la viață și continuând cu drepturile patrimoniale, libertatea de opinie și expresie etc.

Astfel, acest concept reprezintă legătura firească dintre stat și drept, ce determină necesitatea unei interdependențe între norma juridică și realitatea politică statală. Statul, prin instituțiile sale abilitate, în primul rând prin puterea legiuitoare, emite normele de drept, pe baza cărora, apoi, chiar aceste instituții sunt obligate să funcționeze. Așadar, constituirea și funcționarea Statului de drept are loc pe baza legii, lege existentă tocmai datorită activității legislative desfășurată de Statul de drept. Numai că, așa cum vom explica în continuare, atributul legislativ al statului, nu trebuie să fie unul discreționar, ci unul mandatat de popor, proces extrem de dificil și de controversat atât în practica guvernării cât și în doctrina juridică.

În ceea ce privește evoluția conceptului „stat de drept” și efectele sale în raport cu societățile moderne care au fost afectate de crize regionale, inclusiv conflicte armate sau regimuri autoritare va fi abordat dintr-o nouă perspectivă. În egală măsură, ne-am propus să efectuăm un studiu privind conceptul „justiției tranziționale”, un concept relativ nou, dar care are drept obiectiv aprecierea rolului unui domeniu care încearcă să găsească soluții pentru o societate aflată în dificultate, dar și lipsită de perspective pentru un dialog civilizațional în condițiile prezenței unei ure și rupturi între părțile antagoniste.

În continuare vom evidenția pozițiile doctrinale de abordare a conceptului „justiție tranzițională” ca instituție de drept internațional ce sunt dedicat cercetărilor în materie și sancțiunile aplicabile la nivel național și internațional în contextul justiției tranziționale.

1.1. Conceptul „stat de drept” în viziunea școlilor de drept la nivel național și internațional

Conceptul de „stat de drept” este consacrat în diverse instrumente juridice internaționale, regăsindu-l în cuprinsul Declarației Universale a Drepturilor Omului și în cuprinsul tratatelor și convențiilor regionale și chiar bilaterale. Pentru statele europene este cunoscută Convenția Europeană

a Drepturilor Omului³, cu instrumentul său juridic de aplicare, Curtea Europeană a Drepturilor Omului, care în decursul timpului a creat vastă jurisprudență. Aceasta a influențat semnificativ apropierea statelor de acele valori ce definesc un stat de drept, pentru că, așa cum s-a constatat, tocmai nesocotirea acestor valori reprezintă cauza deselor încălcări ale drepturilor și libertăților fundamentale. În dreptul internațional, ”statul de drept” a devenit, în mare măsură, chiar un criteriu de întărire și statornicire a relațiilor interstatale, dar și un important factor de stabilitate, echilibru și progres pentru întreaga umanitate.

Cu toate acestea, acest concept, atât ca teorie cât și ca practică guvernamentală și construcție structurală, nu este exclusiv de esență națională. Nicăieri în lume nu se identifică un astfel de stat. Ca replică împotriva statului despot, autoritarist, în care masele nu au nici un rol decizional, decât, eventual, unul pur formal, noul tip de stat, s-a născut în urma unor ample mișcări sociale, dinamizate de curente și idei revoluționare care s-au răspândit în întreaga lume. Renașterea, iluminismul, Revoluția franceză, urmată de cea pașoptistă care a cuprins întregul spațiu european, revoluțiile anticomuniste, etc., pot fi considerate un real factor dinamizator pentru înlăturarea regimurilor dictatoriale și edificarea unui nou tip stat, în care decizia politică să nu mai fie atributul exclusiv al unui individ sau caste privilegiate și să nu mai poată fi luate hotărâri de interes general în absența voinței maselor guvernate. Dar, oricât de puternice s-au dovedit aceste influențe, specificul național nu și-a pierdut importanța, pentru că tocmai pe acest specific s-au putut naște idei și experiențe reușite în alte spații etnico-culturale. Tocmai mozaicul etnic, cultural, politic, istoric, economic, religios, în care este structurată umanitatea, se opune ideii de model de ”stat de drept”. Este de subliniat acest lucru pentru că, în politica de astăzi a unor state, cotate ca având ”democrații” consolidate, se emit pretenții hegemonice asupra statului de drept.⁴

Pentru a înțelege și a face cele mai importante conexiuni în ceea ce privește coraportul „stat de drept” - „justiție tranzițională”, în continuarea studiului nostru vom analiza mai întâi statul de drept și rolul acestuia în ordinea juridică internațională, ca tipologie de stat, cu luarea în considerare a fundamentelor pe care se bazează și a rolului separației puterilor ca importantă garanție a statului de drept.

³ Este vorba despre Convenția pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale, amendată de Protocoalele nr. 11, 14 și 15, și completată de Protocolul adițional și Protocoalele nr. 4, 6, 7, 12, 13 și 16. La nivel doctrinar, se apreciază faptul că ratificarea Convenției Europene a Drepturilor Omului a reprezentat baza „construcțiilor sistemului instituțional internațional”, ceea ce a contribuit la apărarea drepturilor și a libertăților fundamentale ale persoanelor fizice sau a entităților sociale.

⁴ VALENTIN CONSTANTIN, *Drept internațional*, Editura Universul Juridic, București, 2010, p. 64. ISBN 978-973-127-323-5

1.1.1. Statul de drept în ordinea juridică internațională

Dreptul internațional, definit ca ansamblu de reguli ce reglementează relațiile dintre state și alte entități ce participă la viața internațională, deosebit de dreptul intern, în mod deosebit prin faptul că respectarea acestor reguli nu este garantată de o forță coercitivă așa cum este aparatul specializat al fiecărui stat, ci prin constrângerea exercitată individual și colectiv de către state, a cunoscut însă o dezvoltare spectaculoasă după cel de al Doilea Război Mondial.⁵

Mulți factori au concurat la această explozie juridică internațională, dar cred că cel mai important este dorința guvernelor, aflate sub presiunea maselor, de a găsi formule și garanții împotriva instinctelor războinice, indiferent unde ar putea ele renaște în lume. Însălmântătorul dezastru produs de ultima conflagrație mondială, finalizată cu primul experiment a teribilei mașinării ucigașe, bomba atomică, a indus un puternic sentiment de teamă la întreaga umanitate și, în acea situație, nici măcar guvernații, din acel moment, nu s-au mai simțit în siguranță.

Sub acest impuls au fost revizuite vechile instrumentele juridice internaționale (tratate, acorduri, convenții, etc.), care s-au dovedit a fi ineficiente în fața pornirilor revanșarde și războinice, au fost construite noi formule de cooperare pentru rezolvarea pe cale pașnică a diferendelor, au fost înființate instanțe judiciare internaționale și, în general, a fost intensificată activitatea diplomatică.

Cu toate că pornirile agresive ale unor state și diferite războaie, mai mult sau mai puțin justificate, n-au încetat, totuși, până în prezent, s-a evitat un alt cataclism mondial, care ar fi putut marca sfârșitul actualei civilizații. Pe acest fond s-a întărit și dezvoltat continuu dreptul internațional, s-a născut o nouă cultură juridică internațională, iar umanitatea, prin diverse căi de comunicare și conexiune, a devenit mult mai informată și mai responsabilă de destinul ei, conștientizând necesitatea de a monitoriza mai atent deciziile guvernamentale și sferele puterii.

Acestea sunt doar câteva dintre considerațiile care au adus în atenția dreptului internațional problema statului de drept. Numai în măsura în care statul se va afla sub controlul maselor și decizia guvernamentală va fi ratificată de acestea, ceea ce reprezintă esența unui stat de drept, umanitatea va avea garanția păcii și orice porniri războinice vor putea fi calmate la timp. Istoric, este evident faptul că războaiele n-au fost generate de voința popoarelor, n-au pornit dintr-un impuls revanșard al acestora, ci de interesele egoiste și rasiste ale conducătorilor, din dorința lor nestăvilită de a-și extinde puterea și dominația, pentru a-și satisface lăcomia și capriciile. Oriunde în lume, guvernele sunt ispite de astfel de dorințe. Pe acest fond, de-a lungul istoriei omenirii, au apărut regimuri autoritare și dictaturi care, mai devreme sau mai târziu, au ajuns să se războiască și să împingă popoarele în conflicte devastatoare. Prin urmare, este tot mai evident faptul că statul de drept reprezintă

⁵ STELIAN SCĂUNAȘ, *Drept internațional public*, Ediția 2, Editura C.H.Beck, București, 2007, 421 pagini, p. 9. ISBN 9789731151694

fundamentul sistemelor naționale politice și juridice moderne și evolute, bazate pe un sistem propriu de valori, precum și o garanție că orice diferend, indiferent de natura lui, va putea fi soluționat pe cale pașnică, fără să se mai recurgă la conflicte și războaie.

Pe plan mondial, atenția ce se acordă statului de drept a impulsionat continuu activitatea diplomatică, sporind ca amploare și importanță rolul reuniunilor internaționale.

Astfel, putem afirma, faptul că, statul de drept și internaționalizarea acestuia nu sunt de dată recentă pe agenda de lucru a diplomației mondiale și că, într-un asemenea proces se află angajată inclusiv Uniunea Inter-Parlamentară, o organizație internațională a Parlamentelor, ce a fost înființată încă din 1889. Această organizație reprezintă un punct de convergență care asigură premisele pentru a se începe un dialog parlamentar mondial și, în același timp, susține pacea și cooperarea între oameni și activează pentru stabilirea unei democrații reprezentative. Din acest motiv, se înțelege de ce această Uniune, și în prezent, acordă o importanță deosebită statului de drept, în absența căruia, după cum e și firesc, încetează de a mai funcționa democrația reprezentativă. De aceea, prin toată activitatea sa, Uniunea Inter-Parlamentară contribuie la o mai bună cunoaștere a instituțiilor reprezentative, metode care să ducă la întărirea și dezvoltarea unor cai de acțiune pentru consolidarea statului de drept.

Încă din anul 1893 a fost constituit un Consiliu de interacțiune al foștilor șefi de stat și de guvern, organizație internațională independentă ce și-a stabilit ca scop să mobilizeze energia, experiența și contactele internaționale, ale tuturor persoanelor care au deținut funcții importante în conducerea statelor sau al unor organizații internaționale. Acest Consiliu de interacțiune elaborează periodic recomandări și soluții practice în vederea găsirii unor rezolvări la probleme de ordin politic, economic și social cu care umanitatea se confruntă.

În 2005 s-a reușit, pentru prima dată, să se realizeze un summit cu șefii de stat și cu cei de la guvern, veniți din întreaga lume, punându-se în discuție problema statului de drept.⁶ Cu acest prilej, s-a manifestat un acord deplin cu privire la valorile universale ale statului de drept, precum și în ceea ce privește voința de implementare a acestora la nivel național și internațional.

Un an mai târziu, în 2006, considerată a fi o chestiune capitală pentru obiectivele ONU, problema statului de drept a fost introdusă și pe ordinea de zi a Adunării Generale, ocazie cu care a fost adoptată și o rezoluție specială în acest sens, cu efecte extrem de importante la nivel internațional și național. Problema statului de drept a fost reluată și în sesiunile ulterioare ale Adunării Generale a ONU.

⁶ Institutul Raoul Wallenberg pentru Drepturile Omului și Drept Umanitar și Institutul de la Haga pentru Internaționalizarea Dreptului. 2012. *Statul de drept. Un ghid pentru politicieni*. 2012. [cit 13.10.2021]. Disponibil: <https://rwi.lu.se/app/uploads/2013/04/Statul-de-Drept.pdf>

În 2008, la Sesiunea Plenară Anuală a Consiliului de interacțiune, desfășurată la Stockholm, a fost pusă în discuție restaurația dreptului internațional. Cu acest prilej, un aspect foarte important pe care îl apreciem este faptul că s-a constatat că „este necesară conștientizarea de către politicieni a aspectelor fundamentale ale statului de drept, din perspectiva dreptului internațional”⁷. Luându-se în considerare importanța sa capitală, această idee a fost preluată ulterior în cadrul Institutului Raoul Wallenberg pentru Drepturile omului și Drept Umanitar, al Institutului de la Haga pentru Internaționalizarea dreptului, precum și în cadrul Proiectului Mondial pentru Justiție. Mai mult, pentru a le veni în sprijin, Institutul Raoul Wallenberg a elaborat și un ghid pentru politicieni, cu scopul de a-i orienta în eforturile lor de construire a statului de drept.

1.1.2. „Statul de drept” ca tipologie de stat

Sintagma „stat de drept” o întâlnim aproape în toate constituțiile democrate, fiind mai mult sau mai puțin explicitată prin elementele ce statuează tipologia unui astfel de stat. Este vorba în primul rând de recunoașterea titularului de drept al puterii, care nu poate fi altul decât poporul și că rolul său, al statului, constă în crearea și garantarea unui climat social în care fiecare individ să-și poată dezvolta personalitatea, potrivit potențialului și aspirațiilor sale firești.

Asemănările dintre Constituția României și cea a Republicii Moldova, pe deplin explicabile, dat fiind identitatea etnică, lingvistică, culturală și istorică, le întâlnim și în formula juridică în care este definit statul de drept. Potrivit art. 1, alin. (3), atât din Constituția României cât și din Constituția Republicii Moldova, ambele state sunt state de drept, iar valorile ce le fundamentează această tipologie sunt democrația, pluralismul politic, drepturile și libertățile fundamentale ale omului, libera dezvoltare a personalității umane. Aceste valori, se precizează în ambele constituții, sunt garantate, garanție pe care trebuie s-o vedem în întregul sistem de drept, precum și în modul cum este organizat și funcționează aparatul de stat.

Statul de drept a reprezentat, încă din antichitate, idealul spre care și-a îndreptat atenția meditația și știința filosofică, umanitatea fiind mereu preocupată de crearea unei formule de guvernare care să asigure omului condiții cât mai bune de viață. Deși aceste preocupări își au începuturile cu mii de ani în urmă, nici astăzi conceptul nu este definit cu claritate, cu precizie. Încă nu s-au stabilit și, apreciem noi, că nici nu se pot stabili încă criterii universal valabile, pentru un asemenea tip de stat. În opinia noastră, această imposibilitate este generată de mozaicul statal ce caracterizează lumea, chiar de la începuturile configurării ei etatice.

⁷ Conștientizarea politicienilor cu privire la aspectele importante ale statului de drept din perspectiva dreptului internațional, considerăm că este corelativă cu asumarea responsabilității acestora, pentru conștientizarea de către oamenii politici a faptului că puterea în stat se supune legii și trebuie exercitată numai în conformitate cu legea. În acest sens, apreciem că prin conștientizare, oamenii politici cu funcții în stat, trebuie să evite orice tentație de ocolire a legii, prin exercitarea unor puteri care nu le sunt atribuite sau prin utilizarea puterii într-un mod contrar legii, așa cum se întâmplă destul de frecvent în zilele noastre, în statele post-comuniste.

Cu toate acestea, îndelungatul proces de evoluție a organizării statale, extinderea continuă a relațiilor internaționale și influențele acestora asupra vieții interne, concretizate în moderne fundamentări juridice, la care o contribuție însemnată și-au adus-o științele umaniste, au făcut să se afirme și să se uniformizeze câteva criterii unanim acceptate în lumea contemporană cu privire la statul de drept.

Noțiunea de stat de drept exprimă, așadar, concretizarea valorilor democratice în organizarea politică a societății. Modelul de dezvoltare socială și juridică a unui stat își are începutul, întotdeauna, de la drepturi și libertăți. Ele sunt considerate inerente oricărei ființe umane, începând cu dreptul la viață și continuând cu drepturile patrimoniale, libertatea de opinie și expresie, etc.

Așa cum apreciază mulți specialiști în domeniu, și noi apreciem că un asemenea sistem, bazat pe valori democratice, nu poate deveni eficient doar prin declararea acestor drepturi. Ele trebuie să fie însoțite și de garanții corespunzătoare. În lipsa lor, „starea de conflict dintre cetățean și puterea publică va avea, inevitabil, un deznodământ nefavorabil pentru cetățean”.⁸ Așa s-au întâmplat lucrurile în toate regimurile totalitare, așa se întâmplă încă și în statele care, doar formal, se proclamă democratice, iar în realitate patronează sisteme care-l pun pe cetățean într-o situație inferioară, prin nerespectarea drepturilor recunoscute internațional. În opinia noastră, aceste state sunt într-un grav deficit de garanții, care nu pot asigura respectarea tuturor acelor drepturi, recunoscute și strict necesare în favoarea persoanelor situate pe o poziție dezavantajată față de puterea publică.

Raportat la puterea publică, considerăm că într-o asemenea optică trebuie gândite, mai ales, drepturile de natură procedurală. Acest tip de drepturi ar trebui văzute ca un complex de obligații impuse statului, în scopul asigurării protejării altor drepturi și libertăți fundamentale.⁹ În lipsa unui sistem cert și respectat de garanții procedurale, apreciem că toate celelalte drepturi fundamentale ar putea devenii doar principii ce au caracter pur declarativ, neavând nicio valoare, situație în care la nivelul sistemului juridic nu se mai poate vorbi despre asigurarea preeminenței dreptului. Deci, un stat, pentru a fi calificat stat de drept, trebuie, atât să proclame drepturile și libertățile omului, cât și să dispună de un sistem de garanții care să le facă efective.

Conceptul Statului de drept reprezintă interrelația dintre stat și drept. Acest tip de interrelație o formează legătura, firească și necesară, care trebuie să existe între norma juridică și realitatea politică statală.¹⁰ Astfel, statul, prin instituțiile sale abilitate, în primul rând prin puterea legiuitoare, emite normele de drept, pe baza cărora, apoi, chiar aceste instituții sunt obligate să funcționeze. Așadar,

⁸ BÂRSAN, C. *Convenția europeană a drepturilor omului. Comentariu pe articole*, Ediția a 2-a, Editura C.H. Beck, București, 2010, p. 394. ISBN 978-973-115-676-7

⁹ CHIRIȚĂ, R. *Dreptul la un proces echitabil*, Editura Universul Juridic, București, 2008, p. 10. ISBN 973-127-015-9

¹⁰ TAMAȘ, S. *Dicționar politic. Instituțiile democrației și cultura civică*, ediția a II-a revizuită și adăugită, Casa de editură și presă „Șansa” S.R.L., București, 1996, p. 238. ISBN 973-9167-57-8

este evident că un stat de drept se constituie pe baza legii, lege care-i asigură funcționarea sa și care există tocmai ca rezultat al activității legislative ce are loc în cadrul unui stat de drept.¹¹ Numai că, așa cum vom explica în continuare, atributul legislativ al statului nu trebuie să fie unul discreționar, ci unul mandatat de popor, proces extrem de dificil și de controversat, atât în practica guvernării, cât și în doctrina juridică.

Iată de ce, explicarea conceptului statului de drept ne obligă să precizăm, mai întâi, care sunt elementele definitorii ale orânduirii de stat care emite sau sancționează legile, în temeiul cărora funcționează statul de drept, și, apoi, care sunt comandamentele legilor elaborate de acest stat.

1.1.2.1. Elementele definitorii ale statului de drept

Statul de drept a apărut în forma sa clasică odată cu societatea modernă, cu așezarea societății pe principii laice, raționale și principii de drept. Statul de drept modern este statul bazat, în principiu, pe delegația temporară a autorității de către aceia care trebuie să o suporte, respectiv de către cetățenii acelui stat. Acesta este statul de tip electiv și cu personal variabil.

Ca teorie și realitate, statul de drept s-a impus în istoria umanității și a societății atunci când s-a conturat necesitatea instituirii unor reguli juridice cărora trebuie să se supună și autoritățile publice și guvernării. În mod normal, putem spune că statul de drept apare ca o replică necesară și firească dată statului despot. În acest sens, spre sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului al XIX-lea, se formulează teza conform căreia „scopul fundamental al statului este de a asigura realizarea drepturilor oamenilor și că toți oamenii care dețin puterea sunt supuși dreptului și limitați prin drept”.

În doctrină se conturează concepția potrivit căreia prima idee referitoare la statul de drept a fost exprimată în Germania, sub numele de Rechtsstaat. Se susține că această idee a dobândit semnificația unui concept și mai târziu a unei doctrine, îndeosebi prin dezvoltările lui R. von Mahl, V.J. Stahl și ale lui Gneist, pentru limitarea absolutismul puterii laice¹². Doctrina autorilor menționați avea ca principale obiective: de a subordona puterea executivă față de lege prin recunoașterea supremației legii, de a institui un control judecătoresc în ceea ce privește actele autorităților administrative dar și prin acțiuni de consacrare și efectivitate a responsabilităților statului, separarea puterilor în stat, legalitatea în administrație și independența judecătorilor.

Totuși, G. Alexianu este de părere că ideea statului de drept nu este o creație primară a doctrinei germane, ci aceasta apare pentru întâia oară în Anglia, este sistematizată în Franța și numai apoi este reluată și de doctrina germană. Astfel, conchide G. Alexianu, „ideea statului de drept nu este specific germană, doctrina sa este elaborată pe un grup de sisteme preluate din istoria dreptului public francez.

¹¹ CHEVALLIER, J. *Statul de drept*, traducere din limba franceză Diana Dănișor, Editura Universitaria, Craiova, 2012, p. 11. ISBN 9789731279909

¹² Ibidem.

Principiile juridice și politice promovate de revoluția franceză fiind adoptate în întregime de doctrina germană și aplicate în Constituția de la Weimer”¹³. În urma studiilor sale, Alexianu consideră astfel că „izvoarele naturale ale statului de drept sunt reprezentate de doctrinele și constituțiile Franței”. În sistemul francez, conceptul statului de drept este intim legat de principiul supremației legii, impus de Constituția franceză, atât față de organele jurisdicționale, cât și față de cele administrative.

Statul de drept al doctrinei germane își are originea în filosofia dreptului natural și în memorabilele: Magna Carta Libertatum (1215), Petiția Drepturilor (1677), Habeas Corpus (1679), Bilul Drepturilor (1688), care, deși statuau ca proceduri de protecție ale persoanelor, au avut și vocația universalității și perenității.

Urmărind evoluția conceptelor referitoare la stat din faza lor incipientă, din antichitate, și până în ziua de astăzi, când ne aflăm în perioada de succes a noilor concepte privind statul de drept, epocă în care el este definit, influența sa extinzându-se tot mai mult în rândul statelor care tind să se modernizeze, ne putem da seama de multitudinea implicațiilor pe care acest concept îl are atât pe plan politic, filosofic cât și juridic.

Conceptul statului de drept, fiind rezultatul unei îndelungate perioade istorice, având o problematică complexă și evoluând pe teritorii diferite, prezintă o mare dificultate în a fi definit. În încercările de a da o definiție cât mai clară acestei coexistențe, a celor două entități „statul” și „dreptul”, juriștii și-au pus numeroase semne de întrebare, ca de exemplu: „Statul de drept, în logica pură, este un concept exact sau o expresie pleunastică?”¹⁴. În ceea ce ne privește îl apreciem pe Boris Negru care consideră că cea mai simplă definiție a statului de drept ar fi: „statul în care domnește dreptul, statul în care nimeni nu este mai presus de lege”¹⁵. De acest lucru însă ne vom convinge în continuare.

Tocmai de la această variată și confuză interpretare, apar în decursul istoriei și declarațiile de ostilitate față de statul de drept. Astfel, doctrinarii totalitarismului consideră noțiunea „stat de drept” o formă perimată, specifică epocii demo-liberale și incompatibilă cu structura juridică și politică a statelor din acea vreme. Ne referim îndeosebi la doctrinarii național-socialiști și sovietici, care spre deosebire de fascism, conservatori ai vechiului sistem de drept public, s-au rupt complet de dogmatica juridico-politică a democrației.

Fascismul, prin glasul unor juriști tineri și cu elan revoluționar, se declară adversarul acestei formule de origine și factură burgheză. Gumplovicz¹⁶ compară statul de drept cu un mare cazan, în

¹³ ALEXIANU, G. *Curs de Drept Constituțional*. Editura Casa Școalelor 1930, vol. I, p. 137-142.

¹⁴ DRAGANU, T. *Introducerea în teoria și practica statului de drept*. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1992, p. 48. ISBN 973-35-0233-2

¹⁵ NEGRU, B., Negru, A., op. cit., p. 156.

¹⁶ GUMPOVITZ. „Rechtsstaat and Socialism”, apud Al. Amititeloaie, *Drept constituțional și instituții politice*, op. cit., p. 84. ISBN 978-973-37-1423-1

care fiecare aruncă pentru a fierbe tot ceea ce îi place. El anunță, cu satisfacție, moartea sa și îi improvizează necrofilul.

Un alt critic al statului de drept, dacă îi putem spune așa, Krauss¹⁷ declara: „Statul de drept este statul neputinței, el poartă în frunte semnul disoluției. Trebuie să îl izgonim, tristă rămășiță a unui trecut mort pentru totdeauna și expresie comodă pentru cel ce nu înțelege să-și schimbe obiceiul de gândire. A-l păstra, dându-i însă un conținut diferit, înseamnă, în orice caz, a ține fixate rădăcinile în ideologiile secolului trecut”.

Singurii slujitori pasionați ai acestui concept, în jurul căruia își făuresc sistemele și pe temeiul căruia își bazează soluțiile și concluziile în cadrul diverselor probleme sociale, sunt juriștii democrați.

Traversând, în evoluția sa, atât etape prielnice pentru dezvoltare cât și perioade nefaste statului de drept, istoria și evoluția umană și-au pus amprenta și în dezvoltarea acestui concept. Astfel, profesorul I. Deleanu, în analiza pe care a realizat-o pentru determinările statului de drept, a remarcat diverse evaluări, surprinzătoare dar, în același timp și contradictorii ale acestui concept. El se oprește asupra mai multor percepții doctrinare, cum ar fi: „statul de drept corespunde unei necesități antropologice” (H. Ryffel); „este un mit, un postulat și o axiomă, o veritabilă dogmă” (J. Chevallier); „un pleunasm, un nonsens juridic” (H. Kelsen); „un concept inutil care mutilează de factură arbitrară concepte” (A. Hauriou); „un sistem de organizare în care ansamblul raporturilor sociale și politice sunt subordonate dreptului” (J.P. Henry); „este statul în măsură să concilieze libertatea și autoritatea” (Michel Miaille); „este rezultatul contractului încheiat între cetățeni și autoritatea politică” (J.J. Rousseau).¹⁸

Din cele prezentate mai sus, este cât se poate de evident în opinia noastră faptul că dacă în democrațiile occidentale, cum este și normal, se manifestă și tendințe de desacralizare a statului de drept, în noile democrații europene statul de drept devine o necesitate obiectivă, pentru trecerea la o nouă etapă, care ar trebui idealizată chiar, în vederea obținerii succesului la care se aspiră.

De asemenea, raportat la condițiile din fiecare țară, în opinia noastră, corelația stat - drept poate fi denaturată sau optimizată în funcție de regimul politic, respectiv în funcție de „modul de angajare a raporturilor politice, ca expresie a adecvării statului la scopurile puterii și la menirea exercitării ei”¹⁹. Iar, „paleta largă în care se constituie și evoluează regimurile politice, de la cele cu caracter democratic la cele totalitare, este în strânsă legătură cu gradul de oglindire a voinței și intereselor cetățenilor la instituirea acestor regimuri”²⁰.

¹⁷ *Disputation uber den Rechtsstaat*. Hamburg 1935, p. 9-20, apud Al. Amititeloaie, *Drept constituțional și instituții politice*, op. cit., 84. ISBN 978-973-37-1423-1

¹⁸ DELEANU, I. *Drept constituțional și instituții politice*, Editura Europa Nova, București. 1996, p. 100-101. ISBN 973-9183-35-2

¹⁹ DUVERGER, M. *Janus: Les deux faces de l'Occident*, Fayard, Paris, 1979, p. 14. ISBN 978-2213007670

²⁰ *Politologie*, Coord. VÂRLAN, C. Editura Didactică și Pedagogică București, 1992, p. 43.

Având în vedere interesul prezentat de conceptul „stat de drept”, apreciem că opinii interesante sunt exprimate și în doctrina românească. Astfel, după cum se afirmă într-o lucrare de referință, statul de drept poate fi înțeles „ca un concept politico-juridic ce definește o formă a regimului democratic de guvernământ, din perspectiva raporturilor dintre stat și drept, dintre putere și lege, prin asigurarea domniei legii și drepturilor și libertăților fundamentale ale omului în exercitarea puterii”.²¹ Sau, „statul de drept este considerat acel stat care, organizat pe baza principiului separației puterilor statului, în aplicarea căruia justiția dobândește o reală independență și urmărind, prin legislația sa, promovarea dreptului și libertăților inerente naturii umane, asigură respectarea strictă a reglementărilor sale de către ansamblul organelor lui în întreaga lui activitate”²².

În final, putem aprecia că, datorită complexității semnificațiilor și implicațiilor sale, conceptul referitor la statul de drept nu poate și nu trebuie să fie constrâns într-o definiție scurtă, simplă și rigidă, care nu ar putea reda întreaga complexitate conceptuală. Astfel, unele definiții sunt nominale, altele sunt funcționale sau structurale, unele definiții pun accentul pe mecanismele statului de drept, altele pe premisele acestuia, dar în toate definițiile trebuie să fie prezente cele două elemente esențiale ale conceptului: statul și dreptul, inclusiv relația dintre acestea și, mai precis, subordonarea statului față de drept.

1.1.2.2. Normativitatea legilor elaborate de stat

Conform celor mai multe definiții, în esența sa, statul de drept este acela în care cetățenii și cei care îi guvernează respectă legea, lege care, la rândul ei, este creația statului. Prin urmare, așa cum am precizat și mai sus, sintagma „stat de drept” rezultând din asocierea celor doi termeni - stat și drept - constituie o unitate complexă, care sugerează legătura indisolubilă dintre cele două elemente fundamentale ale conceptului. În aceste condiții, putem spune că, dreptului îi este indispensabil statul, fiind necesar ca acesta să creeze normele (legile), pentru a identifica și consolida elemente ale sistemului juridic, dar și pentru a se asigura în final eficacitatea acestor norme juridice, prin potențializarea sub semnul virtualității constrângerii, în caz de nerespectare a legii. În același timp, statului îi este indispensabil dreptul, adică îi sunt indispensabile legile create chiar de el, prin care își exprimă puterea, pentru instituirea unui comportament efectiv, general și obligatoriu, inclusiv pentru stat.

Statul de drept, ca și concept, ca și formă de exprimare, nu este totuși doar o simplă asociere a celor doi termeni, asociere care poate fi considerată de unii autori ca illogică și chiar periculoasă, așa cum am precizat mai sus. În realitate, acest termen apreciem că exprimă „o concepție cu privire la

²¹ CETERCHI, I., CRAIOVAN, I. *Introducere în teoria generală a dreptului*, Editura. All, București, 1993, p. 168. ISBN 973-9156-19-3

²² DRAGANU, T. op. cit., p. 9-10.

putere, o mișcare de raționalizare și o ordonare a acesteia, dar și o nouă concepție cu privire la drept, cu privire la rolul și funcțiile acestuia”²³.

În sintagma „stat de drept” regăsim două aspecte din sfera juridicului, ce sunt aparent contradictorii, dar complementare²⁴, respectiv normativitatea și ideologia.

Normativitatea, este aceea care evocă ideea de dispoziție și apare ca un principiu structural al Constituției. Ea materializează, în cadrul unui ansamblu coerent, valori fundamentale ale Constituției, ale societății și ale statului. Ca urmare, normativitatea se manifestă într-un dublu sens, respectiv unul material, ce exprimă obligația ca organele statului, în exercitarea competențelor, să asigure respectarea garanțiilor juridice ale cetățenilor, și altul formal, ce constă în respectarea de către stat a legilor, subordonarea strictă față de regulile juridice prin care a avut loc alcătuirea organelor statului, s-au organizat și s-au stabilit atribuțiile și funcțiile ce îi revin.

Ideologia, ca sistem logic de idei prin care oamenii își reprezintă lumea, este aceea care exprimă cerința ca dreptul să imprime manifestărilor sale concrete, eficacitate și legitimitate.

Finalmente apreciem că, intercondiționarea acestor aspecte ale juridicului, duce spre dobândirea de către statul de drept a unor semnificații multiple, reprezentate de faptul că dreptul a devenit vectorul în legitimarea puterii, iar puterea se poate exercita sub cauțiunea și vegherea dreptului.

1.1.3. Fundamentele statului de drept

Dacă reducem definirea statului de drept exclusiv la sensul strict al celor două noțiuni asociate, respectiv stat și drept, înțelegându-se prin aceasta că stat de drept este acel stat care se organizează și funcționează în baza legii, analiza efectuată ne permite să constatăm că o asemenea definiție se potrivește și statelor cu regimuri autoritare, despotice. Și acest fapt este evident, deoarece și aceste state au la bază legea, numai că legea este creată de o putere despotică, pentru a-i servi și întări forța represivă asupra supușilor. De aceea, pentru ca un stat să fie considerat stat de drept el trebuie să se fundamenteze pe un regim democratic, în care să prevaleze voința și interesele poporului, a maselor guvernate.

Doctrina dreptului și a științelor politice, precum și practica guvernării în procesul democratizării statului și a societății, în general, au formulat trei criterii de bază pentru analiza și calificarea unui stat ca fiind sau nu stat de drept, acestea fiind:

- votul popular- modalitate de acces la putere;
- puterea își exercită mandatul în baza legii;
- voința liberă a poporului să reprezinte izvorul puterii.

²³ DELEANU, I., op. cit. p. 103

²⁴ Ibidem. p. 101-102

1.1.3.1. Votul popular- modalitate de acces la putere

Acest criteriu reprezintă prima cerință, fundamentală, pentru crearea și consolidarea statului de drept, în orice societate. Democrația, presupune existența votului popular. Fără democrație, fără voință populară și, astfel, fără vot popular, nu poate exista statul de drept. În acest fel, administrarea afacerilor publice în societățile moderne, bazate pe stat de drept funcțional, intră în sarcina unor reprezentanți desemnați de masele de alegători. Drept urmare, „poporul își manifestă voința în actul de guvernare prin intermediul unor reprezentanți aleși”.²⁵ Această formă de guvernare a și primit numele de democrație reprezentativă, spre deosebire de cealaltă formă, adică directă, în care deciziile politice se iau nemijlocit de către popor. Însă, o multitudine de cauze, cum ar fi numărul mare de indivizi care alcătuiesc poporul, structura sa eterogenă, complexitatea actului de guvernare care necesită anumite calități morale și profesionale din partea celor care-l exercită, etc., fac imposibilă autoguvernarea, adică democrația directă.

Ca formă de guvernământ specifică epocii moderne, democrația reprezentativă este totuși rezultatul dezvoltării unor instituții medievale, putând fi citate cu titlu de exemplu adunările conduse de monarh sau diferitele forme asociative create pentru apărarea unor interese de grup sau categoriale. Ea a evoluat spre forme naționale de organizare și conducere politică, creând instituții care să facă posibilă o reprezentare cât mai fidelă în actul de guvernământ a intereselor și scopurilor urmărite de cetățeni. Pentru aceasta s-a remarcat necesitatea unui sistem electoral, în care vocația electivă și eligibilă a fiecărui individ să nu fie decât rațional îngrădită, a unei adunări a reprezentanților poporului și a unui număr de funcționari oficiali aleși și responsabili în fața acestei adunări.²⁶

Montesquieu²⁷ remarcă în „Spiritul legilor” că „într-un stat mare, poporul nu se poate aduna într-un corp legislativ, dar poate alege reprezentanți care să facă ceea ce el nu reușește”.

În 1820, J.S. Mill proclama sistemul reprezentării, ca o mare descoperire a timpurilor moderne²⁸. Comentând consecințele adoptării acestui sistem, politologul R. Dahl subliniază că, în acest proces, guvernarea unui popor are loc prin extinderea de la state mici, la state mari²⁹.

În acest nou cadru democratic observăm apariția unor noi concepții despre drepturile și libertățile individului. Referitor la problemele ce nu își găseau rezolvarea în limitele orașului sau ale cetății, pot face obiectul activității guvernului ce elaborează legi și reglementări pentru un teritoriu

²⁵ ȘTEFĂNEL, A. *Imaginarul colectiv al electoratului. O perspectivă imagologică asupra campaniei electorale*, Institutul European, 2014, p. 72.

²⁶ Idem., p. 82.

²⁷ MONTESQUIEU, *Spiritul legilor*, Editura Științifică, București, 1964, p. 341.

²⁸ MILL., J.S. (1806-1873). *Considerații despre guvernământul reprezentativ*, în *Enciclopedia Gândirii Politice de Blackwell*, Op. cit. p. 503. ISBN 973-50-1216-2

²⁹ DAHL, R. *L'analyse politique contemporaine*, Edition Robert Laffont, Paris, 1973, p. 85. ISBN: 978-2221020302

mai mare. Astfel, asistăm la trecerea la un sistem politic pluralist, ce este capabil în a reprezenta interesele unei comunități.

Este de subliniat că un asemenea sistem, cu toate trăsăturile și efectele lui pozitive, de netăgăduit, nu este totuși lipsit de deviații care, uneori, îi pot altera, considerabil, mecanismul de funcționare, condiții în care reprezentativitatea ar putea deveni o formulă sau un slogan lipsit de conținut. Astfel, se poate întâmpla ca aleșii să ajungă să guverneze, oficial, în numele poporului dar, în realitate, să fie aserviți unor grupuri de interese sau oligarhii, de care devin dependenți datorită compromisurilor și slăbiciunilor inerente condiției umane, dar și ca urmare a ineficienței mecanismelor de control din partea cetățenilor. Asemenea situații au fost și sunt încă frecvente în țările foste comuniste, cu regimuri dictatoriale, aparținătoare fostului spațiu ex-sovietic, datorită reminiscentelor din acea perioadă de tristă amintire. De cele mai multe ori, asemenea situații pun în discuție și existența sau perenitatea statului de drept.

În condițiile menționate, se poate întâmpla ca prevederea constituțională conform căreia puterea aparține poporului să fie altceva, în sensul că: „puterea politică și puterea publică pot fi acaparate de cei cu bani, situație în care ei sau interpușii lor fac și desfac totul; democrația noastră formală este învelișul derutant al fluctuației cenzitare, instalată la toate nivelurile, care produc profit...; poporul a devenit o entitate abstractă impersonală; cei care pretind că reprezintă poporul fac și desfac alianțe politice alegându-se ... între ei; „lupta” dintre adversari, este jocul de scenă al înțelegerilor de culise menite să-i permanetizeze în pozițiile de decizie”³⁰.

Populația unei țări - așa cum se subliniază în doctrină³¹ - poate avea o idee conturată în privința obiectivelor pe care ar trebui să le realizeze administrația, însă nu la fel de clară îi poate fi și problema mijloacelor prin care aceste obiective pot fi îndeplinite, fiind, deci, nevoie, pentru aceasta, de oameni cu o anumită pregătire și pricepere în administrarea afacerilor publice. S-a subliniat că, pentru o bună și corectă guvernare, aceste sarcini ar trebui încredințate unor reprezentanți dintre „cei mai luminați” cetățeni³², problemă destul de controversată în plan doctrinar și extrem de dificilă în practica politică, inclusiv a timpurilor contemporane.

De aceea, conducerea politică a societății trebuie încredințată acelor reprezentanți care, prin calitățile lor, să prezinte, în primul rând, garanția loialității față de popor³³ și, apoi, să aibă și aptitudinile necesare pentru mandatul încredințat. Legitimați, astfel, de votul popular, ei pot reprezenta una dintre cele mai puternice garanții cu privire la respectarea drepturilor și libertăților

³⁰ GHEORGHE, C. M, HUMĂ, I. *Întâlniri colocviale privind întemeierile dreptului în Moldova*, Iași, 2014, p. 137-138.

³¹ HOBBS, T. *Leviathan* (1651) în Dicționar Politic de Sergiu Tămaș, Op. cit. p.310. ISBN1974391396

³² Ibidem.

³³ „Dragostea de patrie, observa Montesquieu, duce la moravuri bune, iar bunele moravuri duc la dragostea de patrie. Cu cât mai puțin ne putem noi satisface pasiunile particulare, cu atât ne lăsăm mai mult cuprinși de cele generale” (MONTESQUIEU, Op. cit. p. 236).

fundamentale. Aceasta pentru că programele politice ale candidaților pun un mare accent pe drepturile omului, oferind perspective tot mai atractive privind recunoașterea și respectarea lor. De aceea, pentru candidații, care câștigă mandatul pe astfel de programe, obiectivul principal al misiunii lor nu poate fi altul decât, crearea tuturor condițiilor pentru ca fiecare individ să se poată bucura de drepturile ce-i sunt inerente ca ființă umană.

Pentru ca actul de guvernare să nu fie deturnat de la scopul său și să nu submineze proiectul politic, investit cu votul popular, este necesar ca aleșii să se afle permanent sub controlul maselor și, astfel, să conștientizeze că sunt depozitarii temporari ai unei puteri delegate și răspund în fața celor care le-au încredințat-o. „Tuturor oamenilor, care dețin măcar o parte din putere - arăta Edmund Burke în *Reflecții asupra revoluției din Franța* - ar trebui să li se întipărească cu tărie și strășnicie în minte, ideea că acționează doar prin împuternicirea dată de altcineva și, că trebuie să dea seama, pentru comportarea avută în temeiul acelei împuterniciri, singurului mare Stăpân, Autor și Întemeietor al societății”³⁴, acesta fiind doar poporul.

1.1.3.2. Exercițarea puterii să se facă în baza legii

O altă cerință fundamentală a statului de drept, o reprezintă faptul că exercitarea puterii trebuie să se facă numai în baza legii.

Esența democrației, după cum s-a mai subliniat, constă în necesitatea guvernării de către popor și pentru popor. Dar pentru că acest lucru nu se poate face direct, soluția constă în recurgerea la reprezentanți. Ei însă trebuie să acționeze numai în baza legii, legea fiind expresia voinței generale. În această formă, legea este și măsura guvernării democratice. De aceea, în lege trebuie să fie reflectate nevoile populației, cerințele de progres și dezvoltare din perioada respectivă, garanțiile pentru apărarea și respectarea drepturilor și libertățile fundamentale, etc.

Într-un stat de drept, soluționarea problemelor de interes public trebuie să se facă prin metode, procedee și mijloace democratice. Guvernanții, din moment ce au fost investiți prin vot popular într-o funcție publică, ei trebuie să pună pe prim plan interesele generale și să acționeze în limita mandatului încredințat. Legile adoptate n-ar trebui să fie rezultatul arbitrariului sau presiunilor din partea unor cercuri oculte, ci să reflecte, în formulă juridică, programul politic votat de popor. Altfel, acele legi nu pot fi considerate legi democratice, iar guvernarea după dispozițiile primite ori influența cercurilor oculte, nu poate fi decât o formă mascată de dictatură. O astfel de guvernare, în opinia noastră, prezintă un risc major pentru drepturile și libertățile fundamentale și, implicit, asupra statului de drept.

³⁴ A.P. ILIESCU, A.P., SOLCAN, M.R. *Limitele puterii (filozofie politică, texte fundamentale)*, Editura ALL, București, 1994, p. 74. ISBN 973-9156-66-5

Atunci când situația impune a se adopta decizii importante pentru țară, mai ales când în timpul mandatului apar oportunități sau situații ce n-au fost prevăzute în proiectele politice, mandatate de electorat, guvernarea, având în vedere statutul ei vremelnic, ar trebui să recurgă la o consultare a poporului și să nu acționeze în mod discreționar.

Pentru că scopul guvernării, într-un stat de drept, îl reprezintă asigurarea unui climat favorabil pentru ca fiecare individ să-și poată împlini rostul în viață, să se bucure de drepturi și libertăți, puterea are îndatorirea să cunoască nevoile populației, cerințele de progres și dezvoltare din perioada dată, la nivelul societății, în ansamblul ei, atât la nivel național cât și la nivel internațional. Cunoașterea temeinică a realităților economico-sociale, constituie premisa și condiția firească și normală într-un stat de drept, a unor decizii corecte privind soluționarea acestor probleme

Problema în cauză depinde, direct proporțional, de posibilitatea efectivă a poporului de a avea acces la putere, respectiv de a mandata puterea cu atributul legislativ, precum și de măsura în care reprezentanții desemnați acționează în baza legii astfel adoptate. În caz contrar, cei care pretind că reprezintă poporul, pot imita adoptarea unor legi democratice care ar exprima, de formă, voința generală, dar în realitate ele servesc interese corporatiste, de grup, clientelare, de partid, etc. Apoi, având în vedere că execuția legislativă este atributul structurilor guvernamentale, acestea, printr-o anumită conduită birocratică, pot ajunge în situația de a bloca acțiunea efectivă a legilor. Ca rezultat, se poate ajunge la un simulacru de democrație și la o formă fără fond a statului de drept.³⁵ Într-o asemenea situație, exercitarea puterii în baza legii, ca fundament al statului de drept, poate deveni doar un spectacol politic pentru societate, care „nu obligă farul conștiinței decât pentru a evita scandalul prin dezordine”³⁶.

1.1.3.3. Voința liberă a poporului să reprezinte izvorul puterii.

Într-un stat de drept, o altă cerință fundamentală constă în aceea că izvorul puterii trebuie să își afle expresia în voința suverană a poporului, liber exprimată. Dacă, prin nerespectarea acestei cerințe, puterea este dobândită pe o altă cale sau dacă s-a recurs la uneltiri, cu scopul de a învinge în alegeri, așa cum observa Montesquieu, apreciem că suntem în prezența unor acțiuni primejdioase pentru popor și societate. Astfel, marele gânditor atrăgea atenția că „nenorocirea unei republici vine atunci când în ea nu mai există lupte electorale, când puterea ce se constituie nu-și are izvorul în voința liber exprimată a poporului”. Și, în aceste condiții, ne putem întreba: S-ar mai putea vorbi de un stat de drept într-un asemenea caz? Răspunsul, mai simplu ori mai elaborat, apreciem că nu poate conduce decât la o concluzie: Într-un asemenea caz nu se mai poate vorbi de stat de drept. În acest sens, avem

³⁵ NEGRU, B., NEGRU, A. *Teoria generală a dreptului și statului*, Chișinău, IS “Tipografia central”, 2017, p.193. ISBN 978-9975-53-924-1

³⁶ D’AQUINO, T. *De magistro*, Editura Humanitas, București, 1994, apud Ștefan Georgescu, *Filosofia dreptului. O istorie a ideilor*, partea 1, București, 1998, p.77. ISBN 973-9337-74-0

în vedere faptul că „orice guvern clădit pe manipularea electoratului și prin fraudă, pune în cauză ilegitimitatea Puterii, contravenind celor mai elementare norme cu privire la constituirea sa democratică”³⁷.

Experiența politică a Republicii Moldova din ultimii ani, dar și a României, este, din păcate, contradictorie și de multe ori contrară principiilor unui guvernământ democratic, în care să prevaleze întotdeauna interesele maselor populare. Toate guvernările, în principiu, au acționat de multe ori în interesul lor, beneficiind, după caz, și de sprijin extern, uneori fals legitimat ca fiind democratic, astfel că parte din averea realizată prin truda celor două popoare a luat drumul străinătății. Comportamentul discreționar al puterii a fost încurajat, în ambele țări, și de absența unui cadru juridic cu reguli clare care să responsabilizeze clasa politică.

Ținând cont de realitățile timpurilor actuale, Republica Moldova nu împărtășește o situație prea confortabilă din punct de vedere al statului de drept, văzut prin prisma acestui criteriului pe baza căruia puterea trebuie să-și aibă sursa în voința suverană a poporului. Deciziile guvernamentale, nu numai că nu sunt mandatate de poporul moldovean, dar în foarte multe cazuri acestea contravin flagrant dorințelor și aspirațiilor sale, de pace, de prosperitate și de liniște, pentru a putea să-și valorifice potențialul de progres și dezvoltare. De asemenea, în Republica Moldova o problemă extrem de acută este și cea a separatismului. Astfel, deși suveranitatea a fost declarată în data de 23 iunie 1990³⁸ și independența la 27 august 1991³⁹ și aceste acte politice au dobândit recunoaștere internațională, iar prin această recunoaștere Republica Moldova a devenit subiect de drept internațional, practic nici până astăzi prerogativele suveranității și independenței nu pot fi exercitate asupra întregului teritoriu⁴⁰.

1.1.3.4. Trăsăturile statului de drept

În măsura în care un stat se constituie și funcționează pe baza criteriilor examinate mai sus, adică puterea să fie legitimată de votul popular, să aibă ca sursă voința suverană a poporului și să fie exercitată în temeiul legii, lege care să fie expresia voinței generale, putem considera că acel stat are structura unui stat de drept. De aici rezultă mai multe trăsături care detaliază specificul acestui tip de stat și care pun mai clar în evidență garanțiile privind drepturile omului.

³⁷ ȘTEFĂNEL, A., op. cit., p. 113. ISBN 978--973--611--908

³⁸ *Declarația cu privire la Suveranitatea Republicii Moldova*, Adoptată la 23 iunie 1990 prin Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova nr.148-XII. În *Versete Sovietului Suprem și ale Guvernului Republicii Moldova*, 1990, nr.8.

³⁹ *Declarația de independență a Republicii Moldova*, Proclamată de Parlamentul Republicii Moldova prin Legea nr.791-XII din 27.08.1991. În *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 1991, nr.1.

⁴⁰ NEGRU, B., NEGRU, A. *Teoria generală a dreptului și statului*, Chișinău, IS “Tipografia central”, 2017, p.155. ISBN 978-9975-53-924-1

În viziunea profesorului universitar Sofia Popescu⁴¹, constituie trăsături definitorii ale statului de drept: incompatibilitatea cu abuzul de putere; pluralismul politic; democratismul puterii; ordinea de drept; separarea puterilor în stat; respectarea drepturilor minorităților; legalitatea tuturor cetățenilor în fața legii; respectarea regulilor economice de piață; ridicarea gradului de instruire și educație a poporului; subordonarea puterii față de drept. Toate aceste trăsături, apreciem că sunt de natură a asigura consolidarea și perenitatea statului de drept, prin recunoașterea și respectarea tuturor drepturilor și libertăților fundamentale ale omului.

În același timp, în opinia renumitului savant Hans Kelsen, statul de drept “este considerat ca fiind o ordine juridică relativ centralizată ce s-ar caracteriza prin: jurisdicție și administrație supuse legii, adică unor norme generale decise de către un parlament ales de popor, norme editate cu/fără colaborarea unui șef de stat, plasat ca șef al executivului; membrii executivului sunt responsabili de actele lor; instanțele sunt independente; garantarea unor drepturi cetățenilor, în mod special dreptul la libertate (libertatea de conștiință, libertatea de credință, libertatea de a-și exprima opinia)”.

Având în vedere cele prezentate mai sus, în viziunea noastră, statul de drept se caracterizează prin următoarele trăsături :

- se fundamentează pe separația puterilor;
- presupune respectarea legii de către cetățeni, și, în egală măsură de către stat, funcționarii publici, autoritățile publice, organizațiile nestatale, etc.;
- prevederea răspunderii reciproce a statului și a cetățenilor în limitele pe care legea le stabilește;
- existența democrației constituționale reale sub toate aspectele;
- asigurarea respectării drepturilor și libertăților omului;
- existența unei reale separații și independențe a puterilor;

Totodată, pentru a garanta realizării exigențelor statului de drept, considerăm că este necesară și respectarea unor reguli clare, care se referă la: stabilirea unui statut suprem, modern, în acord cu realitățile actuale, după care să se poată ghida puterea - Constituția; organizarea puterilor și realizarea prerogativelor ei numai în condițiile și limitele stabilite de lege; realizarea conexiunilor dintre toate normele juridice într-un sistem legislativ unitar și coerent și asigurarea conformității lor cu prevederile Constituției; acordarea de garanții în realizarea efectivă a drepturilor și libertăților fundamentale; asigurarea accesului liber la justiție și la îndeplinirea ei justificată de prevederile legale prin intermediul instanțelor judecătorești care trebuie să fie independente și imparțiale; supravegherea implementării în a se respecta regula din raportul cetățean-putere dar și viceversa; asigurarea

⁴¹ POPESCU, S., *Statul de drept în dezbaterile contemporane*, Editura Academiei Române, București, 1998. ISBN 9789732706299

egalității în fața legii și a puterii; neretroactivitatea legilor; neretroactivitatea legilor mai aspre; pluralismul în societate și cel politic.

Din cele prezentate mai sus, observăm că separația și independența puterilor reprezintă o caracteristică importantă a statului de drept. Cu privire la această caracteristică însă există mai multe discuții și controverse, pe care le voi prezenta în continuare.

1.1.4. Separația puterilor - garanție controversată a statului de drept

Dorința și așteptările oamenilor de a fi conduși de cei mai buni dintre ei, pricepuți, loiali și dăruți interesului public, care să-și asume actul guvernării ca un sacrificiu și nu ca un privilegiu, a reprezentat încă de la începuturile organizării statale un ideal, neatins nici până astăzi. Convingerea formată în urma unei îndelungate experiențe, că puterea, indiferent cum se obține, are o forță seducătoare asupra celor care o dețin, deturnându-le deciziile de la interesul public către alte scopuri, contrare, de cele mai multe ori, unei administrații sănătoase, chibzuite și benefice oamenilor, a provocat reflecția filosofică asupra afacerilor publice, astfel încât să fie gândite modalități prin care guvernarea să fie controlată și împiedicată să derapeze de la mandatul cu care este investită prin vot popular.

Vreme îndelungată, atributele decizionale ale guvernării și conducerii au aparținut fie unui individ, fie unui grup restrâns de indivizi, și s-a constatat că acest fapt a generat o manieră despotică, absolutistă de a guverna, raportul de putere fiind net în favoarea guvernanților, în timp ce masele guvernate erau lipsite de orice posibilitate de a reacționa sau de a cenzura, într-un anume fel, comportamentul discreționar al celor din fruntea cetății, a statului. Asemenea tendințe, de regulă mai mult cu caracteristici dictatoriale, se manifestă și în prezent în statele fost comuniste, inclusiv România și Republica Moldova.

În acest fel, apreciem că maniera dictatorială de a guverna are forma abuzului de putere, pe care îl vom descrie în continuare, pe scurt.

1.1.4.1. Abuzul de putere în opoziție cu democrația

Ordinea de stat, constând în elaborarea și sancționarea regulilor de conduită publică, organizarea și punerea lor în executare, judecarea și sancționarea încălcărilor și nesupunerilor față de acestea, a constituit la începuturile vieții statele atributul exclusiv al liderului, al șefului, al monarhului sau al clanului aflat la putere. În aceste condiții, puținele și ineficiente obstacole în calea abuzului de putere și al bunului plac al celui din fruntea cetății, le-au constituit doar forța religiei, în măsura în care n-a ajuns și aceasta să fie asociată la guvernare, instinctul de conservare și de întărire al comunității în fața abuzurilor de orice fel, având în vedere competițiile și confruntările interetnice, precum și actele de nesupunere și revoltele din partea maselor guvernate, acestea din urmă dovedindu-se a fi cele mai eficiente în decursul veacurilor.

Un fapt extrem de important ce a fost constatat în timp, constă în aceea că, deținerea puterii timp îndelungat, când, inevitabil, se statornicesc relații, afinități, obișnuințe, etc., concomitent cu erodarea spiritului civic, ar fi și ea o cauză a abuzului de putere în dauna interesului public. Astfel, este evident faptul că, în lipsa oricăror obstacole sau modalități de control, tendința de a abuza de putere devine aproape inevitabilă, din partea celui care o deține o lungă perioadă de timp.⁴² Desigur, în timpurile moderne s-au stabilit perioade mai scurte pentru mandatele publice, astfel încât alternanța la guvernare a devenit un fapt obișnuit, dar, cu toate acestea, abuzul de putere parcă a înflorit, în loc să fie descurajat. Se pare că cei care ajung în funcții publice, pentru care mandatul este de scurtă durată, încearcă să profite cât mai mult de el în timpul cât îl au la dispoziție, astfel că abuzul de funcție și de putere se intensifică în loc să dispară. Deci, abuzul de putere este normal? Răspunsul, considerăm că nu poate fi decât fără echivoc. Nu, abuzul de funcție și de putere nu este normal, într-un stat de drept, oricât de mic ar putea fi considerat acel abuz.

Prin urmare, gândirea filozofică și juridică n-a încetat să inoveze diverse modalități, pentru a garanta o guvernare exclusiv în interesul populației statelor, una dintre acestea fiind separația puterilor în stat, singura capabilă să evite abuzurile de orice fel.

Ideea separării atributelor de putere, deși începuturile ei datează din antichitate, n-a încetat niciodată să preocupe cercetarea științifică în domeniul guvernării și, cu toate că formulele propuse n-au dat satisfacția așteptată, această idee n-a fost abandonată nici astăzi, continuând să fie o teză de atracție pentru doctrina juridică, pentru investigarea sferei politice. Clamată în toate acțiunile revoluționare, în marile revolte pentru înlăturarea regimurilor despotice, absolutiste⁴³, această teză s-a aflat mereu în atenția exponenților maselor nemulțumite, a fost înscrisă în programele politice revoluționare, ajungându-se, în timpurile moderne, să fie și constituționalizată în legile fundamentale.

Pentru fundamentarea separației puterilor în stat, doctrina clasică, referindu-se la activitățile fundamentale ale statului, utilizează noțiunea de putere, prin luarea în considerare a celor mai importante trei puteri în stat, respectiv puterea legislativă, executivă și judecătorească. Pentru că oricare dintre aceste puteri poate fi supusă ispitei de a-și depăși mandatul cu care a fost investită, adică de a abuza în favoarea altor interese decât binele public, iar mecanismul guvernării este de multe ori inaccesibil maselor, s-a considerat, că o soluție împotriva unor asemenea derapaje, nu poate fi decât separația clară a competențelor ce le sunt atribuite. Adică, dacă fiecare dintre cele trei puteri este limitată în sfera sa de competență, se creează posibilitatea cenzurării reciproce, respectiv de a se împiedica una pe alta să alunece pe panta abuzului. Soluția se pare că este bună, dar este foarte greu

⁴² MONTESQUIEU, Ch.-L. *Despre spiritul legilor*, Editura Științifică, București, 1970, p. 132.

⁴³ IORGOVAN, A. *Drept constituțional și instituții politice. Teorie generală*, Ed. Galeriile J.L. Calderon, București, 1994, p. 151. ISBN 0003112010

de realizat și mai ales de consolidat, în special în țările ieșite recent din regimul comunist, unde mai există încă grave reminiscențe ce țin de nevoia unor oameni de a avea comportament dictatorial, în momentul în care ajung la putere, pe exemplul înaintașilor.

Prin separația puterilor în stat s-a considerat că se poate crea un echilibru, care ar putea garanta respectarea mandatului dat de popor, respectiv de a se încerca, ținându-se cont de influențele istorice ale unei țări să se asigure acest echilibru, atât în interiorul puterilor cât și între puterile de la conducerea statului, având ca și obiectiv împiedicarea pe oricare dintre cele trei puteri, să acumuleze prea multă putere și prin urmare să devină tiranic.⁴⁴ Cu toate acestea însă, practica guvernării, chiar în timpurile moderne când s-a creat iluzia că votul popular ar fi dobândit mai multă forță, a inovat modalități prin care interesele personale și de grup, clientelare, partinice, etc., sunt ocrotite și satisfăcute în continuare, ca în regimurile despotice, numai că într-o manieră mai subtilă, cosmetizată în haină democratică, față de timpurile în care sprijinul puterii îl constituia exclusiv forța brută, în detrimentul respectării drepturilor fundamentale ale omului.

1.1.4.2. Constituționalizarea separației de putere

Toate constituțiile democratice consacră principiul separației puterilor în stat, fie expresiv, fie prin modul cum sunt stabilite atribuțiile organelor din arhitectura statală, respectiv cele investite cu puteri legislative, executive și judecătorești, modalitate prin care se urmărește delimitarea competențelor și posibilitatea controlului reciproc în scopul împiedicării derapajelor de la mandatul cu care sunt investite.

Este de observat faptul că acest principiu este statuat expres, în mod deosebit, în constituțiile statelor care au abolit de dată recentă regimurile politice autoritariste, în care exercițiul puterii nu implica, decât formal, o delimitare de competențe. Acest fapt se poate explica ca o reacție împotriva despotismului, dar mai ales ca o garanție față de posibilele inerții pe care acesta le-ar mai putea genera, afectând astfel mult așteptata evoluție spre realizarea și consolidarea statului de drept.

Deși normele constituționale ale statelor au formulări diferite, în esența lor acestea reglementează principiul fundamental al separației puterilor în stat, astfel:

- art. 1, alin. (4), Constituția României prevede că: „Statul se organizează potrivit principiului separației și echilibrului puterilor - legislative, executive și judecătorească - în cadrul democrației constituționale”.

⁴⁴ IONESCU, C. *Regimul politic în România*, Ed. ALL BECK, București, 2002, p.78. ISBN 973-655-191-1

- în Republica Moldova⁴⁵ - se precizează, de asemenea, în Constituția acestui stat că: „puterea legislativă, executivă și judecătorească sunt separate și colaborează în exercitarea prerogativelor ce le revin, potrivit prevederilor Constituției”.

- Constituția Republicii Polone⁴⁶ statuează la art. 10, alin. (1) că „Sistemul de guvernare are la bază principiul separării puterilor în stat, al echilibrului dintre puterile legislativă, executivă și judecătorească”.

- în Bulgaria⁴⁷, Constituția acestui stat prevede la art. 8 că „Puterea statului se împarte în puterea legislativă, cea executivă și cea judecătorească”.

- în Ungaria, potrivit art. C, alin. (1) din Constituția sa, are la bază principiul separării puterilor în stat”⁴⁸.

Din cele prezentate, este evident faptul că, într-o formă sau alta de expresivitate, principiul separației puterilor legislativă, executivă și judecătorească reprezintă temeiul constituțional al întregii arhitecturi statale în țările nominalizate, cu titlu de exemplu, pentru zona Europei Centrale și de Est, țări care până nu demult au fost guvernate de regimuri autoritariste, de esență comunistă.

În statele occidentale, cu regimuri democratice consolidate, acest principiu, așa cum am precizat mai sus, nu-l întâlnim formulat ca în exemplele menționate, însă, observând cum sunt organizate puterile legislativă, executivă și judecătorească, care le sunt atribuțiile, precum și modalitatea de colaborare și control reciproc, constatăm că și aici regimul constituțional statuează separația și echilibrul ca reguli de bază, fundamentale, în funcționarea statului de drept.

1.1.4.3.Limitele separației puterilor în stat

Chiar de la primele începuturi ale conturării acestui principiu, nu s-a putut statua o separație absolută între organele investite cu atribute de putere. Desigur, lansat ca un obstacol în calea absolutismului monarhic, la început, și, apoi, împotriva altor forme de comportament dictatorial, principiul, în formula sa radicală, s-a dovedit neproductiv în practica guvernării. De aceea, pe parcurs i s-au adăugat „separației” și alte noțiuni ca „echilibru”, „colaborare”, „conlucrare”, etc., toate acestea având darul să-i atenueze rigiditatea cu tentă de izolare a organelor investite cu atribute de putere.

Apoi, dacă scopul principiului constă, nu numai într-o delimitare de atribuții, ci și în posibilitatea unui control reciproc dintre organele statului, acest lucru nu s-ar putea realiza în cazul

⁴⁵*Constituția Republicii Moldova*, adoptată la data de 29.07.1994, publicată în Monitorul Oficial nr.1/12.08.1994. [citată 10.03.2019]. Disponibil: <http://parlament.md/CadrulLegal/Constitution/tabid/151/language/ro-RO/Default.aspx>

⁴⁶DEACONU, Ș. *Constituția Republicii Polone*, adoptată la data de 2 aprilie 1997, publicată în Monitorul Oficial al Republicii Polonia nr. 78/1997, p. 17. [citată 17.06.2021]. Disponibil: <https://codex.just.ro/Tari/Download/PL>

⁴⁷DEACONU, Ș. *Constituția Republicii Bulgaria*, publicată în Monitorul Oficial nr. 56 din 13 iulie 1999, p. 12. [citată 16.06.2021]. Disponibil: <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/02/bulgaria.pdf>

⁴⁸TĂNĂȘESCU, E.S., *Constituția Ungariei*, versiune consolidată a Legii Fundamentale din data de 1 octombrie 2013, p. 13. [citată 15.06.2021]. Disponibil: <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/01/ungaria.pdf>

unei separații absolute. Prin urmare, doctrina⁴⁹, observând această realitate din practica guvernării, a reliefat și sistematizat limitele care atenuează caracterul rigid al separației de putere, unele dintre acestea dobândind, pe parcurs, chiar și consacrare constituțională.

Dacă, în ceea ce privește principiul separației puterilor legislativă, executivă și judecătorească, unele constituții, după cum am arătat mai sus, îl consacră expresiv, iar altele doar prin modul de organizare instituțională a puterii publice, în schimb toate constituțiile cercetate stipulează că puterea emană de la popor sau, cu alte cuvinte, titularul de drept al puterii statale este poporul. Că, în unele constituții, se folosește direct noțiunea de putere, iar în altele de suveranitate sau autoritate, înțelesul este același, respectiv de putere de stat.

Astfel, prin cercetarea comparativă a constituțiilor mai multor state, constatăm că titularul de drept al puterii statale este poporul. În acest sens, Constituția Republicii Polone stipulează la art. 4, alin (1) că „puterea supremă... este exercitată de popor”.⁵⁰ Același text îl întâlnim și în Constituția Ungariei la art. B, alin (4)⁵¹. Constituția Republicii Bulgaria prevede, de asemenea, la art. 1, alin. (2), că „Întreaga putere provine de la popor”⁵². În constituțiile altor state întâlnim noțiunea de suveranitate, care aparține, de asemenea, poporului. „Suveranitatea națională aparține poporului...” se precizează la art. 3 din Constituția Republicii Franceze.⁵³ Texte similare întâlnim și în Constituția României la art. 2, alin. (1), în Constituția Republicii Moldova, tot la art. 2, alin. (1)⁵⁴, în Constituția Italiei⁵⁵, la art. 1, teza a doua, în Constituția Regatului Spaniei, la art. 1, alin. (2)⁵⁶. Cităm, de

⁴⁹ DELEANU, I. *Drept constituțional și instituții politice*, Editura Europa Nova, București, 1996, p. 92-94. ISBN 973-9183-35-2

⁵⁰ DEACONU, Ș. *Constituția Republicii Polone*, adoptată la data de 2 aprilie 1997, publicată în Monitorul Oficial al Republicii Polonia nr. 78/1997, p. 16. [citat 17.06.2021]. Disponibil: <https://codex.just.ro/Tari/Download/PL>

⁵¹ TĂNĂSESCU, E.S. *Constituția Ungariei*, versiune consolidată a Legii Fundamentale din data de 1 octombrie 2013, p. 13. [citat 15.06.2021]. Disponibil: <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/01/ungaria.pdf>

⁵² DEACONU, Ș. *Constituția Republicii Bulgaria*, publicată în Monitorul Oficial nr. 56 din 13 iulie 1991, p. 11. [citat 16.06.2021]. Disponibil: <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/02/bulgaria.pdf>

⁵³ MURARU, I. *Constituția Republicii Franceze*, adoptată la 4 octombrie 1958, publicată în Journal Officiel (J.O.) din 5 octombrie 1958, modificată prin: Legea constituțională nr. 60-525 din 4 iunie 1960; Legea nr. 60-1292 din 6 noiembrie 1962; Legea nr. 63-1327 din 30 decembrie 1963; Legea nr. 74-904 din 29 octombrie 1974; Legea nr. 76-527 din 18 iunie 1976; Legea nr. 92-554 din 25 iunie 1992; Legea nr. 93-952 din 27 iulie 1993; Legea nr. 95-880 din 4 august 1995; Legea nr. 96-138 din 22 februarie 1996; Legea nr. 98-610 din 20 iulie 1998; Legea nr. 99-49 din 25 ianuarie 1999; Legea nr. 99-568 din 8 iulie 1999; Legea nr. 99-569 din 8 iulie 1999; Legea nr. 2000-964 din 2 octombrie 2000; Legea nr. 2003-267 din 25 martie 2003; Legea nr. 2003-276 din 28 martie 2003; Legea nr. 2005-204 din 1 martie 2005; Legea nr. 2005-205 din 1 martie 2005; Legea nr. 2007-237 din 23 februarie 2007; Legea nr. 2007-238 din 23 februarie 2007; Legea nr. 2007-239 din 23 februarie 2007; Legea nr. 2008-103 din 4 februarie 2008 și Legea nr. 2008-724 din 23 iulie 2008, p.6. [citat 20.06.2021]. Disponibil: <https://constitutii.wordpress.com/tag/franta/>

⁵⁴ *Constituția Republicii Moldova*, adoptată la data de 29.07.1994, publicată în Monitorul Oficial nr.1/12.08.1994. [citat 10.03.2019]. Disponibil: <http://parlament.md/CadrulLegal/Constitution/tabid/151/language/ro-RO/Default.aspx>

⁵⁵ BARBU, S.G. *Constituția Republicii Italia*, adoptată în data de 22 decembrie 1947, în vigoare de la 1 ianuarie 1948, modificată prin: prin Legea constituțională nr. 1/1993, Legea constituțională nr. 1/1997, Legea constituțională nr. 2/2002, Legea constituțională nr. 1/2003, Legea constituțională nr. 1/2007, iar ultima revizuire a avut loc în 20 aprilie 2012, prin Legea constituțională nr. 9/2012. p. 7. [citat 10.03.2019]. Disponibil: <https://constitutii.wordpress.com/tag/italia/>

⁵⁶ BARBU, S.G. *Constituția Regatului Spaniei* adoptată de Cortes Generales (Parlamentul Spaniei) la data de 31 octombrie, publicată Buletinul Oficial de Stat nr. 233 din 27 septembrie 2011, p. 13. [citat 10.03.2019]. Disponibil: <https://constitutii.wordpress.com/2013/01/15/constitutia-regatului-spaniei/>

asemenea, cu titlu de exemplu, și textul art. 3, alin. (1) din Constituția Republicii Lituania, care precizează că „Nicio persoană nu poate îngrădi sau limita suveranitatea națiunii și nu-și poate aroga puterile suverane care aparțin întregii națiuni”⁵⁷. În schimb, Constituția Republicii Federale Germania folosește noțiunea de autoritate, precizând la art. 20, alin (2) că „Întreaga autoritate a statului emană de la popor”⁵⁸.

Consacrarea, în toate constituțiile de esență democrată că puterea, suveranitatea sau autoritatea aparțin sau emană de la popor, considerăm că reprezintă adevăratul fundament al statului de drept, astfel că în opinia noastră, acestui comandament se impun a-i fi aliniate toate celelalte dispoziții constituționale, pentru ca o construcție statală să poată fi calificată sau nu stat de drept. Din păcate, așa cum se prezintă formatul multor constituții, în partea introductivă sunt expuse principiile, valorile și regulile unei guvernări democratice, oferindu-ne imaginea unui stat care funcționează exclusiv după voința și interesele cetățenilor, însă, pe parcurs, cu cât înaintăm în cuprinsul legii fundamentale, pot fi întâlnite articole care contravin, unele flagrant, altele mai subtil, arhitecturii unui veritabil stat de drept.

Poporul, ca titular de drept al puterii (suveranități), se află în imposibilitatea de a o exercita în mod direct, decât în situații cu totul excepționale. De aceea, tot constituția precizează că exercitarea puterii este atribuită unor reprezentanți, anume desemnați prin proceduri electorale. Deci, exercitarea puterii se face prin delegare. Cel investit cu acest atribut este doar depozitarul temporar al puterii și acțiunile sale sunt legitimate și limitate printr-un anumit mandat. Poporul, prin delegarea pe care o face, nu distribuie competențe către diferite organe ale statului. Poporul desemnează reprezentanți, în baza unui mandat, acesta fiind programul politic. Reprezentanții aleși, la rândul lor, își constituie organele de lucru, pe competențe și atribuții, pentru a-și îndeplini mandatul cu care au fost împuterniciți.

În opinia noastră, un rol important în realizarea separației puterilor îl are și principiul latin *delegata potestas nondelegatur*, care interzice celui care a fost împuternicit, prin delegare, cu anumite atribuții, să le transmită sau să le delege altuia. Acceptând într-o manieră rigidă regula separației puterilor în stat, ar însemna că forța politică, mandatată de popor să exercite puterea sau suveranitatea, ar trebui să delege la rândul ei mandatul primit de la popor către anumite organe speciale, ca parlament, guvern, organe judiciare, etc., încălcând astfel principiul citat mai sus. Dar, forța politică

⁵⁷DEACONU, Ș. *Constituția Republicii Lituania* adoptată la 2 noiembrie 1992, republicată în Monitorul Oficial al Republicii Lituaniei, nr. 48-1701 din 29.04.2006, p.11. [citată 12. 03.2019]. Disponibil: <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/01/lituania.pdf> (consultat la 17.06.2017)

⁵⁸MURARU, I. *Legea fundamentală a Republicii Federale Germania* adoptată la 8 mai 1949, publicată în BGBl I, p. 1478/2012, p.11. [citată 17. 03.2019]. Disponibil: <https://constitutii.wordpress.com/tag/germania/>

mandatată de popor să exercite puterea în stat, nu-și poate transmite mandatul către aceste organe, ci și-l exercită prin intermediul lor.

În sprijinul ideii că puterea este unică și nu separată pe acele componente clasice, legislative, executive și judecătorești, care de fapt nu sunt puteri de sine stătătoare, ci atribute de putere, este important să invocăm și unele aspecte ce țin de componenta politică a puterii. Astfel, după cum se știe, alegerile sunt câștigate de o anumită formațiune politică sau de o alianță, constituită înainte sau după alegeri. Cei care au ieșit câștigători în alegeri, sunt și împuterniciți să organizeze puterea în stat, să formeze parlamentul. Parlamentul, la rândul lui, trebuie să investească Guvernul, să constituie sau să reformeze alte organe ale statului, potrivit mandatului primit de la popor și bineînțeles în limitele permise de Constituție.

Din cele prezentate mai sus, este evident că partidul sau gruparea politică, legitimată de popor cu atributul guvernării, este în măsură să imprime întregii arhitecturi statale și tuturor proiectelor de guvernare, propria ideologie și filozofie politică. În aceste condiții, apreciem că separarea clasică a puterilor statale este redusă substanțial, ceea ce practica guvernării, mai ales în democrațiile neconsolidate, o confirmă din plin. De exemplu, în România, după aproape 30 de ani de tranziție, când lupta anticorupție reprezenta deja un obiectiv prioritar al oricărei guvernări, dar și domeniu de monitorizare din partea organismelor europene, a fost pus în evidență un tratament vizibil diferențiat, din partea organelor judiciare, aplicat celor din opoziție, în comparație cu cei de la putere, ceea ce, în opinia noastră, nu poate fi permis într-un stat de drept. Suntem convinși, pe acest exemplu, că dacă în România ar fi funcționat corect separația puterilor în stat, independența justiției fiind una reală, nu s-ar fi putut manifesta astfel de atitudini vădit părtinitoare ale organelor judiciare.

De asemenea, avem în vedere și reformele judiciare, nenumăratele încercări, unele reușite, altele nu, de modificare a legilor justiției, acțiuni în care au prevalat destul de transparent interesele exclusive ale celor aflați la putere și nu ideea unei justiții corecte, echidistante, nepărtinitoare, aflate, exclusiv în serviciul poporului. În acest sens, au devenit de notorietate cazurile unor lideri politici români care, prin pârgghiile de putere pe care le dobândiseră, au încercat să modifice legile în vigoare ale justiției, nu din considerente de eficiență judiciară, ci pentru a le crea unora, aflați în diferite proceduri judiciare, o situație mai favorabilă, eventual să fie chiar absolviți de răspundere și de sancțiunile ce ar fi trebuit să li se aplice pentru faptele săvârșite.

Pentru a pune în evidență legătura intrinsecă pe care o are cu statul de drept cu justiția tranzițională, în continuarea studiului nostru vom analiza unele aspecte importante referitoare la justiția tranzițională, fără de care, în opinia noastră, în cazul societăților post-conflictuale și a fostelor dictaturi, nu se poate construi și consolida statul de drept, opțiune dorită și așteptată încă de populații întregi de pe mapamond.

1.2. Conceptul „justiție tranzițională” ca instituție de drept internațional

Conceptul justiției tranziționale⁵⁹ este unul relativ nou, astfel că, nu putem aduce multe exemple ale unor lucrări care s-au axat pe acest subiect. Cu toate acestea, analizând acest subiect dintr-o perspectivă pozitivă, observăm că în această privință este loc de multă creativitate și originalitate în cazul acestei teze de doctorat, dar și în alte studii și teze care pot duce gândirea și creativitatea mai departe.

În principiu, lucrările care au servit drept fundament în procesul studiului nostru, au fost publicate în cadrul unor centre specializate, inclusiv ale unor organizații internaționale, dar și ale unor Universități, în special din statele ale căror societăți au trecut prin conflicte armate sau regimuri autoritare. Dacă ne referim la organizații internaționale, este evident că în primul rând este vorba despre Comitetul Internațional al Crucii Roșii, unde o contribuție importantă în acest sens o are și revista acestei organizații, care apare sub denumirea „International Review of the Red Cross”⁶⁰. Totodată, există mai multe centre universitare și centre de cercetare științifică, care timp de două-trei decenii au promovat și promovează în continuare conceptul justiției tranziționale, cele mai implicate fiind cele de la Geneva, Cambridge, Belfast, Sarayevo.

În continuare ne vom îndrepta atenția către abordările doctrinare ale conceptului justiției tranziționale în Republica Moldova dar și la nivel internațional, analizând din punct de vedere științific rolul reconcilierii, al sancțiunilor, al amnistiei, al statutului și rolului victimei, al capacității statului în realizarea justiției tranziționale.

1.2.1. Abordări doctrinare ale conceptului justiției tranziționale în Republica Moldova

În Republica Moldova, prima încercare pentru clarificarea conceptului de justiție tranzițională a fost făcută în cadrul monografiei „Crimele de război”⁶¹, publicată la Chișinău, în cadrul unui proiect finanțat de UNHCR, autori fiind doi dintre principalii promotori ai cercetării științifice și pionieri ai acestui domeniu, din Republica Moldova, Vitalie Gamurari și Alexei Barbăneagră. Această lucrare, pe lângă caracterizarea crimelor de război în lumina dreptului internațional penal și umanitar, s-a axat

⁵⁹ Preferăm să utilizăm aici termenul „justiție tranzițională” în locul celui „justiție tranzitorie”. Adjectivul tranzițional se referă la ideea de tranziție. Justiția tranzițională este deci, aceea care marchează o tranziție. În plus, adjectivul tranzitoriu se referă la aspecte: primul are drept scop limitarea în timp (ce durează puțin timp), cel de-al doilea se referă la ideea de tranziție limitată în timp (vezi „Le petit Larousse”, 2000, p.1026). Deși recunoaștem faptul că ambii termeni pot avea adepții săi pentru a justifica situația în care se află justiția în perioada de tranziție, preferăm să utilizăm termenul justiție tranzițională pentru a identifica fenomenul propus pentru studiu, dat fiind că considerăm că este un avantaj de a-l atribui ideii trecerii de la un regim autoritar/dictatorial la democrație și la statul de drept în raport cu situația de tranziție în care se află noile regimuri democratice.

⁶⁰ În trad. *Revista Internațională a Crucii Roșii*. [citat 07. 03.2021]. Disponibil: <https://international-review.icrc.org/>

⁶¹ Monografia „Crimele de război” a apărut în 2008, în editura Tipografia Reclama SA, și, așa cum arată prof. univ. dr. Nicolae Osmochescu în recenzia lucrării, monografia constituie o lucrare de pionerat pentru Republica Moldova. De asemenea, în aceeași recenzie se precizează că lucrări de acest gen în baza unui studiu atât de profund, dedicat uneia din cele mai stringente probleme ale contemporaneității, practic nu erau editate nici în plan regional, la acea dată.

și asupra conceptului justiției tranziționale, analizând, în special, unele instituții ale acesteia, cum ar fi: amnistia, sancțiunile, lustrarea, ș.a.

Unul dintre obiectivele monografiei menționate, constă în elucidarea problemelor referitoare la răspunderea pentru comiterea crimelor de război, prin prisma specificului conflictelor armate contemporane, marea majoritate dintre acestea având caracter non-internațional. De asemenea, un alt obiectiv al monografiei l-a constituit analiza conceptului justiției tranziționale, precum și efectuarea unui studiu cu privire la unele instituții și mecanisme care ar putea conduce la prevenirea comiterii crimelor de război în viitor. Distinși autori, au avut în vedere prin acest studiu și elucidarea condițiilor ce ar favoriza un dialog civilizațional, între foștii adversari/inamici, în procesul de reconciliere a societăților ce au trecut prin conflicte armate sau regimuri autoritare/dictatoriale. În acest scop, au fost analizate lucrări teoretice și doctrinare, dar și practica unor state și jurisprudența internațională în materie de drept internațional penal.

În urma continuării și aprofundării studiilor științifice în domeniul justiției tranziționale, pe parcursul perioadei 2008-2021, profesorul Vitalie Gamurari a publicat, de asemenea, mai multe lucrări consecutive, în formă de articole științifice, atât în Republica Moldova, cât și în străinătate, respectiv în România, Rusia și Ucraina, unele din ele constituind și surse pentru studiul efectuat în cadrul acestei teze.

1.2.2. Abordări doctrinare internaționale asupra conceptului justiției tranziționale

La nivel internațional, un studiu pe care îl apreciez ca important în materie, este consemnat în *The Roots of Behaviour in War: Understanding and Preventing IHL Violations*⁶², elaborat de Muñoz-Rojas D. și Frésard J.-J.⁶³. În cadrul acestui studiu, autorii sunt axați pe determinarea și evidențierea criteriilor psihologice, ce influențează și determină persoanele să comită ilegalități în timp de conflict armat. Studiul în cauză, constată faptul că justiția tranzițională, deși este o instituție de drept internațional umanitar, nu poate fi examinată și concepută doar din punct de vedere strict juridic, deoarece în procesul de punere în aplicare a instituțiilor și mecanismelor justiției tranziționale, este foarte important să fie luate în considerație normele și regulile de ordin psihologic, politic, religios, istoric, etc., fiind, astfel, în acord cu cele prezentate de noi pe parcursul acestei teze.

1.2.2.1. Abordări științifice privind rolul reconcilierii în realizarea justiției tranziționale

Luând în considerare aspectele menționate, practica internațională, fie că este vorba de Europa, America Latină, Africa sau Asia, determină ca eforturile întreprinse de elitele naționale, dar și de

⁶² În traducere: *Rădăcinile comportamentului în război: Înțelegerea și prevenirea încălcărilor Dreptului Internațional Umanitar* (DIH). [citat 12.10.2018]. Disponibil: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/irrc_853_fd_fresard_eng.pdf

⁶³ Acest studiu a fost publicat în: *International Review of the Red Cross*, nr. 853, 2004.

partenerii internaționali, să fie îndreptate spre căutarea unui numitor comun pentru reconciliere. Însă, într-o oarecare măsură, tradițional, se are în vedere și combaterea impunității pentru încălcările grave de drept internațional al drepturilor omului sau de drept internațional umanitar, fapte recunoscute astăzi de teoria și practica internațională ca încălcări ale normelor cu caracter *erga omnes*, considerate fapte ilegale comise împotriva întregii omeniri. În terminologia dreptului internațional penal și al dreptului internațional umanitar, astfel de încălcări sunt cunoscute sub termenul de crime de război, crime contra umanității sau genocid.

Reieșind din faptul că conceptul justiției tranziționale a trebuit să fie implementat în societățile post-conflict, în calitate de studiu au servit diverse publicații ce sunt axate pe implementarea justiției tranziționale în aceste societăți, dar, în egală măsură și pe efectele produse în procesul reconcilierii societăților respective. Or, geografia acestor studii este destul de largă - de la statele Europei după cel de-al Doilea Război Mondial, Franța, Belgia, Spania - la statele din fosta Iugoslavie, Croația, Bosnia și Herțegovina, Kosovo, după conflictele sângeroase din Balcani din ultimul deceniu al secolului XX. Totodată, au fost examinate cazurile unor țări din America Latină, cum sunt Chile, Argentina, precum și din Africa de Nord - Tunisia, Algeria, Maroc, Libia.

1.2.2.2. Abordări științifice privind rolul sancțiunilor în realizarea justiției tranziționale

Locul și rolul sancțiunilor în punerea în aplicare a justiției tranziționale a fost influențat de mai multe studii efectuate la nivel internațional, dintre care menționăm: „Responsibility for war crimes before national courts in Croatia”⁶⁴ autor Ivo Josipovic’, „Groupes armés, sanctions et mise en œuvre du droit international humanitaire”⁶⁵, autori Anne-Marie La Rosa și Carolin Wuerzner, „Les crimes de masse: la mémoire collective et le droit”⁶⁶ autor Mark Osiel, „Les sanctions des violations du droit international humanitaire: problématique de la répartition des compétences entre autorités nationales et entre autorités nationales et internationales”⁶⁷ autor Xavier Philippe, „Quelques réflexions sur les critères inhérents à la mise en place de normes-sanctions et la répression des crimes de guerre”⁶⁸ autor Damien Scalia, etc.

⁶⁴ În trad.: *Responsabilitatea pentru crime de război în fața instanțelor naționale din Croația*, articol publicat în „International Review of the Red Cross. Volume 88. Number 861. March 2006”. [citat 08. 03.2021]. Disponibil: https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc_861_8.pdf

⁶⁵ În trad.: *Grupuri armate, sancțiuni și punerea în opera a dreptului internațional umanitar*, articol publicat în: „Revue internationale de la Croix-Rouge, No 870, Juin 2008”. [citat 07. 03.2021]. Disponibil: <https://www.icrc.org/fr/doc/assets/files/other/irrc-870-larosa-wuerzner-web-fra-final.pdf>

⁶⁶ În trad.: *Crimele în masă: memoria colectivă și legea*, Éditions du Seuil, Paris, 2006 de Osiel Mark.

⁶⁷ În trad.: *Sancțiuni pentru încălcarea dreptului internațional umanitar: problematica repartizării puterilor între autoritățile naționale și între autoritățile naționale și internaționale*, articol publicat în „Revue internationale de la Croix-Rouge, No 870, Juin 2008”.

⁶⁸ În trad.: *Câteva reflecții asupra criteriilor inerente stabilirii standardelor de sancțiuni și reprimării crimelor de război*, articol publicat în „Revue internationale de la Croix-Rouge, No 870, Juin 2008”.

Autorii studiilor menționate au analizat efectele produse de abordările diferite față de unele fapte, pe care Dreptul Internațional Umanitar le caracterizează ca și crime de război, în condițiile în care, autoritățile statelor în cauză încearcă să le camufleze ca infracțiuni militare. În egală măsură, prin aceste studii, autorii lor oferă diferite soluții pentru a evita unele situații de conflict, între competența națională a statului și competența unui tribunal internațional, în contextul în care, statul rămâne a fi principalul subiect și actor care poate și trebuie să pună în aplicare urmărirea personală a celor ce au comis crime internaționale. În plus, în studiile respective este abordat și subiectul diferitelor efecte produse de sancțiunile aplicabile, în raport cu complexul proces de reconciliere națională.

Un loc aparte, în evidențierea rolului și locului sancțiunilor în procesul de punere în aplicare a justiției tranziționale, îl are studiul lui Emmanuel Decaux în articolul „Definition des sanctions traditionnelles: portée et caractéristiques”⁶⁹. Acest articol este consacrat descrierii instituției sancțiunilor, considerat de autor ca unul din instrumentele de bază a punerii în aplicare a justiției tranziționale. Astfel, Decaux face o analiză amplă a nivelului de aplicare a sancțiunilor, pentru faptele comise în timp de conflict armat sau al unui regim autoritar, argumentând importanța neacceptării impunității, în raport cu persoanele suspecte de comiterea crimelor de război, a crimelor contra umanității, a genocidului, dar și a actelor de tortură (acestea fiind de fapt infracțiune convențională, nefiind supuse dreptului internațional penal). Cu toate acestea, în acord cu autorul, și noi apreciem faptul că, deși tortura nu este recunoscută crimă internațională, ca urmare a faptului că prin Convenția din 1948 privind combaterea și prevenirea torturii, se prevede obligația statului de a aplica principiul jurisdicției universale, ne permite să includem totuși tortura în categoria infracțiunilor internaționale, care sunt obiect nemijlocit al justiției tranziționale. În egală măsură, autorul atrage atenția asupra faptului că, obligația principală de a pune sub urmărire penală persoanele ce au comis astfel de fapte, revine statelor, astfel, justiția penală internațională având doar un caracter complementar. În acest context, referindu-se la sancțiuni, autorul, totodată, indică riscurile cu care se pot confrunta statele, în special, dar și dreptul internațional umanitar, în general, în condițiile în care aceleași fapte sunt apreciate diferit. Ca exemplu, aceeași faptă poate fi considerată crimă de război sau infracțiune militară. Într-un asemenea caz, provocarea ține de faptul că sancțiunile pentru cele două tipuri de infracțiuni diferă esențial. Or, atunci când vorbim despre justiția tranzițională și eficiența instituțiilor și mecanismelor acesteia, în promovarea ideii de reconciliere și de consolidare a unei societăți post-conflict, un rol și loc crucial revine și ideii de „echitate socială”, care în condițiile aprecierii diferite ale unora și acelorași fapte, apreciem noi, este imposibil de a fi realizată.

⁶⁹ În trad.: *Definiția sancțiunilor tradiționale: domeniul de aplicare și caracteristicile*, articol publicat în „Revue internationale de la Croix-Rouge, No 870, Juin 2008”.

1.2.2.3. Abordări științifice privind rolul amnistiei în realizarea justiției tranziționale

Locul și rolul amnistiei în implementarea și aplicarea justiției tranziționale rezultă din mai multe studii științifice, dintre care amintim: „Amnistier, pardonner, oublier: justice transitionnelle et paix «Le juge Baltazar Garzon et son rôle dans la justice pénale internationale»”⁷⁰, autor Marion Sagnard, „Provoking the dragon on the patio. Matters of transitional justice: penal repression vs. amnesties”⁷¹, autor Laura M. Olson, „The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-Apartheid State”⁷², autor Richard A. Wilson.

Autorii acestor lucrări au descris, cu lux de amănunte, obiectivele, efectele, dar și perspectivele văzute de instituția amnistiei, în procesul de reconciliere a unei societăți post-conflict.

O concluzie importantă desprinsă din studiile menționate, cu care suntem perfect de acord, constă în aceea că instituția amnistiei este una crucială pentru justiția tranzițională. În acest sens, avem în vedere faptul că „a ierta” sau „a da uitării”, sunt două lucruri distincte, practic diametral opuse, în procesul de reconciliere a unei societăți post-conflict. Ca urmare, o astfel de abordare constituie temelia prezentei lucrări, fiind examinate studii ale multiplelor situații post-conflict, din perspectiva încercării de a găsi un numitor comun diverselor provocări, cu care se confruntă astfel de societăți.

În ceea ce ne privește, apreciem că ideea principală constă în faptul că, implementarea instituției amnistiei nu trebuie să vină în contradicție totală cu unele norme imperative ale dreptului internațional umanitar și penal, cum ar fi neadmiterea aplicării amnistiei, în raport cu persoanele ce au comis crime de război, crime contra umanității, genocid sau tortură. Așadar, acest fapt a fost confirmat, atât de doctrina dreptului internațional umanitar, cât și de jurisprudența internațională. În acest sens, se poate vedea și jurisprudența Curții Speciale pentru Sierra-Leone, care avea mandat pentru a gestiona multiple funcții în curs și ad-hoc, inclusiv cele privind protecția și sprijinul martorilor, supravegherea pedepselor cu închisoarea și cererile de despăgubire.

1.2.2.4. Abordări științifice privind statutul și rolul victimei în realizarea justiției tranziționale

În mod normal, în justiția tranzițională, victimele violențelor în societățile post-conflict sau eliberate de sub dictaturi, ar trebui să aibă un statut și un rol privilegiat și bine definit. Cu toate acestea, lucrurile nu stau chiar așa. Or, justiția penală internațională, prin intermediul celor două tribunale

⁷⁰ În trad.: *Amnistia, iertați, uitați: justiție de tranziție și pace „Judecătorul Baltazar Garzon și rolul său în justiția penală internațională”*.

⁷¹ În trad.: *Provocarea dragonului pe terasă. Probleme de justiție tranzițională: represiune penală vs. amnistie*, articol publicat în „International Review of the Red Cross. Vol. 88. No. 862, Juin 2006”. [citat 22.07.2021]. Disponibil: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/irrc_862_olson.pdf

⁷² În trad.: *Politica adevărului și reconcilierii în Africa de Sud: legitimarea statului post-apartheid*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

penale internaționale *ad hoc*, pentru fosta Iugoslavia și Rwanda, a evidențiat dificultățile cu care se confruntă victimele, inclusiv importanța oferirii acestora a reparațiilor, pentru ca justiția sa-și atingă obiectivul propus, ceea ce în mod direct poate duce la concilierea unor societăți post-conflict.

Statutul victimei, care este cel mai vulnerabil subiect în contextul conflictelor armate, dar și ale regimurilor autoritare, este abordat de Sophie Rondeau în lucrarea „Violations du droit international humanitaire et reparation: la place de la victime individuelle”⁷³. Acest studiu se referă, în special, la victimă, în contextul dreptului internațional umanitar, abordând un aspect cunoscut din cele mai vechi timpuri, dar ignorat în mod tradițional. Cu regret, trebuie să constatăm, că această lacună nu a fost înlăturată nici în cadrul proceselor de la Nurenberg, victimele continuând să fie privite exclusiv în calitate de martori în proces. Prin studiul său, S. Rondeau prezintă importanța și efectele produse de justiția penală internațională, în raport cu reglementarea statutului victimei, în cadrul procesului penal, argumentând necesitatea schimbării accentului în promovarea justiției penale, inclusiv la nivel internațional și național. În acest sens, autoarea propune să se renunțe la abordarea justiției penale exclusiv în interesul statului, prin punerea accentului pe asigurarea intereselor victimelor, aspect cu care suntem de acord și îl susținem prin demersurile derulate în cadrul tezei noastre de doctorat.

Oricum, în prezent, dat fiind că dreptul internațional influențează tot mai mult dreptul național al statelor, inclusiv prin recunoașterea caracterului imperativ al unor norme, se poate observa totuși și o tendință benefică, aceea de acordare a unui caracter primordial asigurării intereselor victimelor, în cadrul proceselor penale la nivel național.

1.2.2.5. Abordări științifice privind capacitatea instituțiilor statului în realizarea justiției tranziționale

În realizarea justiției tranziționale, în opinia noastră, un accent important trebuie pus pe capacitatea instituțiilor statului de aplicare a principiilor acestui concept, în condițiile specifice ale fiecărei țări, din punct de vedere politic, economic, social și cultural.

Printre primele articole care abordează acest subiect, menționăm lucrarea „Justice after transition: On the choices successor elites make in dealing with the past”⁷⁴ autor Luc Huyse. În acest studiu, autorul, se axează pe capacitatea instituțiilor statului să asigure buna funcționare a justiției în perioada de tranziției. El are în vedere tranziția, după încetarea unui conflict armat, de la un regim autoritar la unul democratic, în contextul necesității restabilirii și consolidării statului de drept.

⁷³ În trad.: *Încălcări ale dreptului internațional umanitar și reparații: locul victimei individuale*, publicat de Universite du Quebec a Montreal, 2008. [citat 07. 03.2021]. Disponibil: <https://archipel.uqam.ca/1277/1/M10305.pdf>

⁷⁴ În trad.: *Justiție după tranziție: Despre alegerile pe care elitele succesoare le fac atunci când se confruntă cu trecutul*, publicat în „Law & Social Inquiry, Vol. 20, Issue 1, Winter 1995, p. 51-78”.

Acest studiu a trezit multe discuții, influențând ulterioarele studii și cercetări în materie de justiție tranzițională, din motivul că la acel moment, termenul „justiție tranzițională” nu era unul unanim recunoscut.

În prezent, studiul în cauză rămâne actual pentru societățile dezbinat, fie în urma unui conflict armat, fie a unui regim autoritar, cu toate consecințele acestora.

1.2.2.6. Alte abordări științifice privind realizarea justiției tranziționale

Una dintre lucrările care, fără îndoială, poate fi numită „monumentală”, în ceea ce privește abordarea noilor concepte ale justiției tranziționale, o constituie „Customary International Humanitarian Law. Volume I: Rules⁷⁵”, autori Jean-Marie Henckaerts și Louise Doswald-Beck, lucrare realizată sub coordonarea Comitetului Internațional al Crucii Roșii.

Chiar dacă la prima vedere, lucrarea nu reflectă în mod direct subiectul justiției tranziționale, aceasta prezintă suficiente abordări ce confirmă caracterul imperativ al unor norme de drept internațional umanitar, în baza unei analize a practicii, ale declarațiilor, ale comportamentelor statelor, care, fie în baza actelor unilaterale ale statelor, fie a recunoașterii caracterului de *opinio juris*, fie a unui acord mutual, acordă anumitor norme de drept internațional caracter cutumiar, în acest fel, obligațiile respective devenind angajamente cu caracter *erga omnes*.

Studiul în cauză a stabilit importanța cutumei ca izvor de drept internațional, iar în cazul nostru, a consolidat unele instituții ale justiției tranziționale, aducând drept exemplu practica statelor, astfel argumentând, chiar dacă parțial, caracterul universal al acestora. Menționăm că, studiul a fost efectuat în perioada în care conceptul justiției tranziționale era în proces de formare, în condițiile în care nu exista o practică uniformă de aplicare, dar nici rezultate palpabile. Or, în astfel de condiții, studiul respectiv prezintă un interes sporit, având capacitatea de a confirma anumite idei teoretice, argumentate prin exemple din practica statelor. Trebuie să recunoaștem faptul, că astăzi, promotorii justiției tranziționale privesc această lucrare ca una fundamentală, care poate fi privită în general ca o punte de la dreptul internațional la justiția tranzițională, în calitate de instrument al acestuia.

O altă lucrare, emblematică prin noile abordări în sprijinul justiției tranziționale, o constituie „Une echelle européenne pour la justice internationale?”⁷⁶, autor Isabelle Delpla, cercetător afiliat la Universitatea Jean Moulin Lyon 3.

Faptul că statele europene, în special cele membre ale Uniunii Europene, se enumeră printre principalii promotori ai justiției tranziționale, a influențat și Consiliul de Securitate al ONU în

⁷⁵ Trad.: *Dreptul internațional umanitar cutumiar. Volumul I: Reguli*, publicată în Editura Cambridge University Press, 2005. [citat 07. 03.2021]. Disponibil: https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/Cust-Intl-Hum-Law_Vol-I.pdf. ISBN 978-0-521-00528-9.

⁷⁶ Trad.: *O scară europeană pentru justiție internațională?*, articol publicat în „Revue d'études comparatives Est-Ouest”, 2014/3-4, pp.75-106.

procesul de elaborare și adoptare a rezoluțiilor, în baza cărora au fost instituite tribunalele penale internaționale *ad hoc* pentru fosta Iugoslavie și Rwanda. Acest studiu face o analiză a conceptului justiției internaționale, în special prin prisma aportului școlilor europene de drept internațional, care în mod inevitabil are tangență cu restabilirea funcționalității instituțiilor de drept, într-o societate post-conflict.

Cu regret, Europa cunoaște acest mecanism nu doar din punct de vedere teoretic, dar și practic, dacă luăm în considerare cazurile: Spania în perioada interbelică și perioada franchistă, Europa post-belică și, evident, conflictul din fosta Iugoslavie, din ultimul deceniu al secolului XX. Chiar dacă la mijlocul secolului al XX-lea încă nu se cunoștea despre conceptul justiției tranziționale, constatăm că anumite instituții ale acesteia erau deja aplicabile la acea vreme. Ne referim la amnistie, lustrație, jurisdicția universală, asigurarea intereselor victimei, etc.

De asemenea, trebuie să remarcăm că, conceptul justiției tranziționale a fost acela care a încercat să schimbe conceptul proceselor penale, prin luarea în considerație a intereselor victimelor, a recunoașterii principiului jurisdicției universale, precum și prin stabilirea unor criterii exprese și clare în contextul promovării amnistiei, în special prin anularea termenului de prescripției pentru crimele internaționale și neaplicarea amnistiei, în raport cu persoanele ce au comis crime internaționale. Or, conceptul justiției internaționale în lumina școlilor europene, în mod obligatoriu include și reglementarea procesului de reconciliere post-conflict sau altfel spus - justiția tranzițională.

Prin urmare, conceptul justiției internaționale elaborat și promovat de școlile europene, a influențat în mod direct procesele de reglementare ale reconcilierilor naționale, fie prin implementarea mecanismelor și instituțiilor justiției tranziționale în majoritatea statelor de pe continentul african, respectiv Republica Sud-Africană, Burundi, Uganda, Rwanda, Republica Democrată Congo, Sierra-Leone, Maroc, Algeria, Tunis, Egipt, fie prin aplicarea unor instituții tradiționale, fie prin instituirea Comisiilor pentru Adevăr și Reconciliere sau a procesului Democratizare, Demobilizare și Reîncadrare.

Un studiu important, care prezintă interes deosebit în domeniul justiției tranziționale îl constituie „Argentina's National Commission on the Disappearance of Persons: Contributions to Transitional Justice”⁷⁷, autor Emilio Crenzel, profesor la University of Buenos Aires (UBA). Acest studiu reflectă foarte bine specificul abordării practice a justiției tranziționale în cazul Argentinei, luând în considerație caracterul regimului huntei militare instaurate în această țară, în anii 70-80 ai secolului XX, inclusiv efectele dezastruoase produse în această perioadă. Este vorba, în special,

⁷⁷ În trad.: *Comisia Națională din Argentina pentru Dispariția Persoanelor: Contribuții la Justiția Tranzițională*, publicat în „The International Journal of International Justice”, Vol. 2, Issue 2, p. 173-191, 2008. [cit. 21.08.2021]. Disponibil: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1405122

despre problemele majore care au afectat Argentina în perioada regimului dictaturii militare, respectiv numărul mare de persoane dispărute forțat, fără niciun motiv, dar și încercarea vechii guvernări, pe ultima „sută de metri”, să adopte un cadru normativ ce permitea amnistierea militarilor și civililor implicați în acel „program”, centralizat, în urma căruia au dispărut mii de persoane, al căror destin nu este cunoscut nici astăzi.

Studiul menționat abordează acest subiect, sensibil pentru Argentina, prin descrierea efectelor restabilirii regimului democratic odată cu alegerile prezidențiale și parlamentare, inclusiv prin anularea legilor privind amnistia, votată pe ultima „sută de metri”, de vechiul regim, dictatorial.

În cadrul acestui studiu, Crenzel menționează rolul important al Argentinei la nivel internațional, prin promovarea proiectelor Convențiilor internaționale privind persoanele dispărute în mod forțat, dar și a unor politici universale în materie de persoane dispărute în mod forțat, datorită regretabilelor practici, în acest sens, din perioada huntei militare. Totodată, autorul abordează subiectul în cauză și din perspectiva viitoarei reconcilierii naționale și a re consolidării statului de drept, în condițiile unei puternice mișcări revanșarde.

O contribuție importantă la consolidarea conceptului de justiție tranzițională îl are studiul intitulat „Faire la paix: concepts et pratiques de la consolidation de la paix⁷⁸”, ai cărui autori sunt Yvan Conoir și Gérard Verna.

Încă de la început reamintim, că la nivel de experți în drept internațional umanitar este bine cunoscut că Canada a fost unul din principalii promotori al conceptului justiției internaționale, în special ceea ce se referă la Curtea Penală Internațională - ratificarea Statutului de la Roma (1998), implementarea componentelor de infracțiuni conținute în Statut în legislațiile naționale ale statelor, cooperarea cu Curtea Penală Internațională⁷⁹ pentru a nu admite impunitatea persoanelor bănuite de comiterea crimelor internaționale.

Totodată, experții canadieni, inclusiv autorii în cauză, promovează conceptul și ideea consolidării păcii într-o societate post-conflict, în contextul reconcilierii sau concilierii societăților respective. În pofida faptului că nu utilizează în mod direct termenul justiție tranzițională, lucrarea abordează starea post-conflict, inclusiv efectele procesului de restabilire a păcii, proces care este parte componentă a instituției justiției tranziționale.

⁷⁸ În trad.: *Făcând pace: concepte și practici de consolidare a păcii*. Aceast studiu este prezentat într-o carte apărută în cadrul editurii „Québec, Presses de l' Université de Laval” în anul 2005.

⁷⁹ NĂVODARIU, E.T., BLAGOCI, C.A. *Jurisdicția penală internațională. Curtea Penală Internațională: motorul aplicării dreptului internațional*. În: Acta Universitatis George Bacovia. Juridica, nr. 2, vol. 9, 2020, p.407. ISSN 2285-0171

Prin studiul „La justice transitionnelle: de l'Afrique du Sud au Rwanda⁸⁰”, autorul acestuia, Andrieu Kora, realizează o amănunțită analiză comparată a conceptului justiției tranziționale.

Este bine cunoscut, cel puțin la nivel de experți, că acest concept al justiției tranziționale s-a născut din pragmatismul britanic sau mai concret cel englez, fapt confirmat prin implementarea acestuia în țările din sistemul *common law*. Acest studiu confirmând situația de fapt menționată, pornește analiza conceptului justiției tranziționale din practica Republicii Sud-Africane, care odată cu abrogarea apartheidului, a pornit un vast și ambițios program de reconciliere națională, având ca suport teoretico-științific conceptul justiției tranziționale, inclusiv prin implementarea instrumentelor și mecanismelor acestuia.

Andrieu Kora, făcând o analiză amplă a celor mai diferite situații în care s-a încercat punerea în aplicare a justiției tranziționale, a reconfirmat ceea ce noi am prezentat pe parcursul elaborării tezei de doctorat, faptul că justiția tranzițională nu se limitează doar la societățile ce au trecut printr-un conflict armat, dat fiind că este o instituție de drept internațional umanitar. Din contra, cazul Republicii Sud-Africane, care nu s-a confruntat cu un conflict armat, altfel spus, nu a trebuit să aplice dreptul internațional umanitar în sensul său clasic, confirmă cele expuse în teză, precum că justiția tranzițională acoperă, în egală măsură, și societățile ce s-au confruntat cu regimuri autoritare, afectate de acte de tortură, persoane dispărute fără motiv, persoane forțat dispărute, etc. Avem în vedere, în acest sens, diferitele situații naționale, particulare, cum ar fi: Chile în perioada regimului Pinochet, Spania în perioada dictaturii Franco, Republica Sud-Africană în perioada regimului apartheid, etc.

Totodată, studiul menționat se axează și pe situații de conflict, inclusiv cu caracter internațional și fără caracter internațional, cum este cazul Rwandei. Astfel, acest studiu ne oferă posibilitatea să privim și să concepem justiția tranzițională ca pe o instituție globală, dar cu elemente specifice pentru fiecare caz în parte. Din punct de vedere al practicii judiciare, așa cum menționează și autorul, „justiția tranzițională reprezintă în prezent o adevărată „rețetă”, care a devenit un standard ce s-ar putea aplica oricărei țări care iese dintr-o dictatură sau dintr-un război și care aspiră la o viață politică și civică pașnică”. Vorbind de țări precum Africa de Sud, Rwanda, Sri Lanka, Uganda, Libia, Coasta de Fildeș, Egipt, Tunisia, Guineea, Maroc, de o serie de țări din America Latină, dar și de țări din Europa, cum este cazul regimurilor comuniste sau cazul Spaniei bântuită de gropile comune ale regimului Franco, studiul efectuat pune în evidență că în toate cazurile care au reprezentat un succes, au fost utile „comisiile de adevăr și reconciliere”, pentru vindecarea atrocităților din trecut prin exprimarea publică a victimelor, precum și pentru eventuale reparații financiare sau simbolice, având în vedere „funcția socială” a proceselor dictatorilor și tortionarilor.

⁸⁰ În trad.: *Justiția tranzițională: din Africa de Sud în Rwanda*. Această carte are 672 de pagini și este publicată în editura franceză „Editions Gallimard”, Paris, 2012.

O concluzie interesantă care rezultă din acest studiu comparat, cu care noi suntem perfect de acord, constă în aceea că orice nouă cultură democratică nu se poate contura imediat după situațiile post-conflict. Democrația politică, de asemenea, nu poate apărea niciodată din situații de inegalități sociale ori din situații economice inechitabile. Ca urmare, justiția tranzițională are șanse să devină realitate numai dacă victimele devin actori autentici ai democrației, grație satisfacerii standardelor și așteptărilor de recunoaștere, demnitate, toleranță, încredere și autonomie. Însă, în opinia autorului, acest tip de filosofie politică, în prezent, este contestată de cea mai crudă realitate.

Intenționat nu ne-am referit la lucrările ce reflectă conceptul „stat de drept”, din simplu motiv că acest subiect este unul foarte bine studiat, astfel prezentând o introducere în studiul special, privind rolul justiției tranziționale în restabilirea „statului de drept” într-o societate post-conflict. Or, lucrările profesorilor din Republica Moldova și România sunt bine cunoscute și apreciate de cercetători, cum este și cazul nostru. Totuși, studiul s-a axat pe conceptul justiției tranziționale și efectele acesteia în raport cu restabilirea funcționalității instituțiilor statului în special și restabilirea statului de drept, în general. De aici și „evitarea” în sens bun al cuvântului, de a face o analiză a lucrărilor la care se face referință în studiul în cauză în materie de analiză a conceptului „stat de drept”. Or, faptul că lucrările respective au fost examinate și constituie baza analizei pentru paragraful 1.1. „Conceptul „stat de drept” în viziunea școlilor de drept la nivel național și internațional”, doar argumentează prezența legăturii între cele două concepte fundamentale - stat de drept și justiția tranzițională.

1.3. Statul de drept, concept realizabil numai în contextul succesului obținut prin mecanismele specifice justiției tranziționale

Având în vedere aspectele prezentate referitoare la conceptul de stat de drept și la conceptul de justiție tranzițională, următorul nostru obiectiv este de a stabili care este coraportul dintre cele două concepte și cât de puternică este legătura dintre ele, impusă de necesitatea tranziției de la o societate post-conflictuală și autoritară la un nou tip de societate, democratică și modernă în aspirațiile legitime ale cetățenilor ei.

Ca urmare, în continuarea studiului nostru, ne-am propus să analizăm rolului instituțiilor și mecanismelor justiției tranziționale în contextul reconcilierii unei societăți post-conflict, fie că este vorba despre un conflict armat, fie de un regim autoritar. Scopul nostru este de a examina, de această dată, efectele pe care le produce justiția post-conflictuală asupra procesului de reconciliere, în urma unui conflict armat, indiferent de faptul cum este el calificat, în sensul că poate fi internațional sau non-internațional sau a unui regim autoritar/dictatorial.

După cum am văzut în prezentările de mai sus, modurile prin care poate avea loc justiția tranzițională pot fi: comisiile de stabilire a adevărului, înființarea unor tribunale penale internaționale

ad hoc, reparații, scuzele publice, precum și alte mecanisme de justiție, toate acestea reprezentând simboluri ale unei epoci noi, care a început de la sfârșitul „războiului rece”. Scopul acestor modalități ale justiției tranziționale, vizează concilierea societăților care au trecut prin evenimente ce au dus la încălcare în masă a drepturilor omului, dar care au reușit aplicarea unor reforme, ce pot duce în final la dezvoltarea democrației și la minimizarea nivelului de tensiune în societate.

Dar care este în realitate eficacitatea acestor mecanisme, a căror funcționare, în plan politic și financiar, este susținută de comunitatea internațională? Analizând diversele ipoteze care sunt la originea ideii de justiție tranzițională și examinând diferite neajunsuri ale funcționării acestui sistem, vom încerca, pe cât posibil, să dăm cele mai pertinente răspunsuri la această întrebare.

1.3.1. Justiția tranzițională, tendință firească a noilor politici în statele post-conflictuale

Din cele expuse mai sus, este evident că justiția tranzițională a devenit o nouă tendință a politicii naționale și internaționale, în statele post-conflictuale, autoritare și dictatoriale, unde au avut loc violențe și atrocități asupra populației, uneori în masă.

De remarcat este faptul că atrocitățile perioadelor precedente nu au preocupat atât de mult subiectele de drept internațional înainte de 1989, fenomen ce a dobândit un contur total diferit după acest moment istoric. Avem aici în vedere că după 1989, fenomene ample, ce caracterizează o evoluție remarcabilă a sistemului justiției internaționale, precum apariția unui număr mare de comisii pentru stabilirea adevărului istoric, remedierea încălcărilor drepturilor omului prin repararea prejudiciilor cauzate victimelor acestor ilegalități și chiar amploarea fenomenului aducerii de scuze publice, au caracterizat perioada imediat următoare.

Indubitabil, perioada la care ne referim a trasat anumite linii directoare, ce au conferit caracter concret justiției tranziționale, care, la rândul său, nu putea fi un fenomen izolat de ceea ce a caracterizat perioada anilor '90, din secolul precedent. Pe de o parte, ceea ce este atribuit acestei perioade reprezintă evenimente fericite, cu tentă pozitivă, precum consolidarea societăților democratice în America Latină, sau fenomenul lichidării regimurilor autoritare comuniste, din statele ce făceau parte din Europa Centrală și de Est. Pe de altă parte, însă, așa cum este firesc să evidențiem, fiind relevant pentru întregirea tabloului pe care ne dorim să îl descriem, vom menționa și evenimente/fenomene cu tentă negativă, chiar tragică. Avem în vedere aici politica de purificare etnică în Balcani, precum și genocidul din Rwanda. Aceste crize, din părți diferite ale lumii, nu au fost unice. Totalitatea acțiunilor înscrise în curentul de depășire a amprentelor din trecut, însoțite în paralel de combaterea infracțiunilor a căror comitere caracterizează acea perioadă, au generat inițiative caracterizate printr-o mare diversitate.

În acest context, crearea, practic simultană, a Comisiei pentru stabilirea adevărului și conciliere în Africa de Sud și a Tribunalului Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie, a devenit emblematică

pentru dezbaterea aprinsă, de la mijlocul anilor '90, între susținătorii politicii iertării și cei ai politicii de pedepsire a vinovaților. Deși erau total contradictorii, fiecare dintre susținătorii celor două politici pretindeau că dețin și aplică calea optimă pentru atingerea obiectivului „concilierii”⁸¹.

Republica Moldova nu poate fi exclusă din categoria celor ce au fost marcate de crize, în perioada de referință. Conflictul politic din teritoriul Republicii Moldova, poate fi considerat și el parte integrantă a fenomenelor nominalizate mai sus, astfel încât soluționarea lui ar putea necesita luarea în considerare a unora dintre mecanismele menționate mai sus ale justiției tranziționale.

În realizarea justiției tranziționale, justiția, pacea și democrația nu sunt obiective ce se exclud reciproc, ba dimpotrivă, acestea se consolidează în mod reciproc, obiectivul acestora fiind comun - statul de drept. Însă, pentru a le face să progreseze în cel mai optim ritm necesar, într-un teritoriu post-conflict, se impune cu necesitate intervenția printr-o planificare strategică, o integrare riguroasă și o eșalonare judicioasă a activităților. Acest lucru este vital, pentru a readuce suflul firesc al evoluției vieții spre democrație, în interiorul statului. Rezultatele nu vor putea fi mulțumitoare sau chiar nu ar putea fi atinse, dacă eforturile ar fi axate doar pe unul dintre obiective sau dacă ar fi neglijată societatea civilă sau victimele. În acest sens, este evidentă necesitatea completării efectelor aplicării, atât a mecanismelor non-judiciare, cât și a pedepsei penale. Iar în consecință, caracterizând domeniul justiției tranziționale, aceste două componente, justiția de restabilire și cea penală, reprezintă componente ce se completează reciproc⁸². Interrelaționarea celor două componente și completarea lor reciprocă, dobândește un rol special în noile societăți post-conflict, prin aceasta fiind oferite garanții reale pentru menținerea și consolidarea democrației, în condiții de pace și justiție funcțională, specifice statului de drept.

În situația statelor care se confruntă cu problema destrămării, atunci când valorile și legăturile sociale se rup, justiția tranzițională reprezintă o alternativă folosită pentru prevenirea violențelor și răzbunării. Justiția tranzițională, necesară victimelor și societății, are drept scop restituirea pagubei aduse. Dar ea poate fi și ceva mai mult. Astfel, scopul ei real, în opinia noastră, constă în mobilizarea forțelor active ale societății, pentru a nu mai permite încălcări în masă ale drepturilor omului, ca în trecut, și pentru a crea toate posibilitățile necesare pentru o evoluție sigură și durabilă spre democrație, cu toate avantajele ce decurg din aceasta pentru societate, în general, și pentru victimele atrocităților, în special. Ca urmare, putem spune că justiția tranzițională se prezintă ca un „Nou Ierusalim”,

⁸¹ HAZAN, P. *Measuring the impact of punishment and forgiveness: a framework for evaluating transitional justice*. International Review of the Red Cross. V. 88, № 861, March 2006, pp. 19-47. [cit. 16.03.2021]. Disponibil: https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc_861_2.pdf

⁸² *Rapport du Secrétaire général sur le Rétablissement de l'état de droit et administration de la justice pendant la période de transition dans les sociétés en proie à un conflit ou sortant d'un conflit* 3 août 2004. S/2004/616 [cit. 16.03.2021]. Disponibil: <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/395/30/PDF/N0439530.pdf?OpenElement>.

deoarece arată calea spre reformele instituționale și politice, care treptat vor duce la stabilirea și consolidarea păcii și supremației dreptului.

1.3.2. Statul de drept, rezultat firesc al supremației dreptului în condițiile justiției tranziționale

În ceea ce ne privește, suntem ferm convinși de faptul că stat de drept este statul în care dreptul își dovedește pe deplin supremația, statul în care nimeni nu este, nu poate fi și nici nu urmărește să fie mai presus de lege.

Raportul ONU *„Supremația dreptului și justiția în perioada de tranziție în societățile conflictuale și post-conflictuale”*, menționează că ceea ce se urmărește prin justiția tranzițională este un obiectiv ce caracterizează democrațiile autentice și care urmează a fi atins în teritoriile post-conflict sau marcate de crize profunde. Acest obiectiv al justiției tranziționale, autentic și fundamental în opinia noastră, îl reprezintă supremația dreptului și o justiție adevărată. Atingerea reală a acestui obiectiv implică necesitatea sprijinului internațional și presupune eforturi interne imense, uneori chiar foarte greu de depășit, dar toate acestea cu adevărat se merită atunci când sunt încununare de succes, prin atingerea standardelor specifice statului de drept. În acest context, Raportul menționat, susține că „...a acorda ajutorul necesar societăților sfâșiate de război să restabilească statul de drept și să lichideze consecințele abuzurilor masive comise în trecut, mai cu seamă în situația în care instituțiile sunt devastate, resursele epuizate, securitatea compromisă și populația traumatizată și divizată, este o sarcină copleșitoare. Nu se poate face abstracție de factori importanți (n.a.: bariere și greutăți în realizarea obiectivelor justiției tranziționale), precum evidenta lipsă a voinței politice vis-a-vis de eventuale reforme, lipsa unei reale independențe a organelor de justiție, capacitățile tehnice naționale insuficiente, resursele materiale și financiare insuficiente, un guvern ce nu are încrederea cetățenilor, încălcarea drepturilor omului de către autoritățile și instituțiile statului, altfel spus, lipsesc pacea și securitatea”⁸³, condiții ce trebuie restabilite, în vederea realizării obiectivelor asumate și a unei evoluții constante spre statul de drept.

Atingerea unui nivel optim de securitate în zonele de încordare și cele post-conflictuale, este o sarcină foarte dificilă. Evident, în contextul celor prezentate mai sus, pentru ca o societate să realizeze justiția tranzițională este nevoie ca ea să facă o alegere strategică. În acest sens, societatea asigură elaborarea normelor juridice ce reprezintă baza funcționării ei. În locurile în care au tangență morala, politica, dreptul, istoria și psihologia, justiția tranzițională poate avea în vedere imunitatea diplomatică și posibilitatea aplicării amnistiei. Asemenea situații pot influența dinamica rezolvării conflictelor, ridicând gradul de dificultate a sarcinii puse în fața mediatorilor la negocieri cu părțile

⁸³ Ibidem;

în conflict, dat fiind că nu este clar ce garanții pot ei propune liderilor politici și militari, față de care ulterior poate fi înaintată învinuirea în comiterea unor încălcări grave.

Justiția tranzițională a devenit un element esențial al epocii ce a urmat după „războiul rece”. Comunitatea internațională a depus multe eforturi și a întreprins pași serioși în ceea ce ține de finanțe, politică și simbolică, pentru ca politica și mecanismele iertării și pedepsirii să fie implementate. Un rol important în activitatea unor comisii pentru stabilirea adevărului, de exemplu, în Salvador și Haiti, l-au avut Națiunile Unite. În plus, Consiliul de Securitate al ONU a instituit două tribunale *ad hoc*, pentru fosta Iugoslavie și Rwanda, cheltuielile pentru funcționarea lor reprezentând 15 % din bugetul ONU. Astfel, din momentul constituirii lor în 1993-1994, ONU a cheltuit peste 1,6 mlrd \$; până la urmă costul lor atingând cifra de 250 mln \$ pe an⁸⁴. Acest fapt se datorează necesității de a atinge scopurile și obiectivele asumate de justiția tranzițională, pentru asigurarea supremației dreptului și conturarea statului de drept, fiind vorba despre: restabilirea drepturilor, repararea prejudiciilor, pedepsirea autorilor celor mai grave crime, restabilirea demnității victimelor, excluderea impunității celor vinovați, instaurarea domniei dreptului și conturarea unei lumi mai bune, prin constatarea și promovarea noilor valori ale societății și ale comunității internaționale, ceea ce suscită dezbateri tematice și intrigă cu adevărat.

1.3.3. Mecanismele justiției tranziționale pentru instaurarea statului de drept

Lucrările publicate pe problemele justiției tranziționale și mecanismele acesteia reflectă cel mult al său *modus operandi* însă, lucrări din care să rezulte o analiză asupra influenței acesteia, sunt relativ puține⁸⁵. În acest sens, Pierre Marie Gallois și Jacques Vergès, în lucrarea „*L'apartheid judiciaire: le Tribunal pénal international, arme de guerre*” apreciază că există două cauze, respectiv, cauzele metodologice și faptul că dezbaterile referitoare la justiția tranzițională, în special a justiției penale internaționale sunt puternic ideologizate⁸⁶. Ele nu doar că sunt polarizate dar, mai ales, sunt transformate într-un oarecare ritual, iar la o analiză amplă sunt chiar și dezamăgitoare. Cauzele respective, în mod tradițional, în viziunea adepților justiției tranziționale, care la rândul lor o acceptă ca pe ceva haotic, dar totodată strict necesară, ne permit să constatăm că politica devine mai „corectă”, din punct de vedere moral, în special prin opunerea forțelor dinamice ale societății celor ce critică dur acest proces, fie *in integrum*, fie unele aspecte ale acestuia. Autorii menționați consideră că justiția penală internațională este o formă selectivă și politică a justiției, respectiv principala metodă de a stabili, prin intermediul mijloacelor de forță, „apartheidul judiciar”, ce a divizat Occidentul puternic de statele mai slabe.

⁸⁴ Ibidem, p.14.

⁸⁵ HAZAN, P. op., cit., p.346.

⁸⁶ GALLOIS, P. M., VERGES, J. *L'apartheid judiciaire: le Tribunal pénal international, arme de guerre. L'Age d'Homme*, 2002, p.11. ISBN 978-2-8251-1625-8

Mai mulți teoreticieni și practicieni menționează faptul că, referitor la mecanismele justiției tranziționale din interiorul statelor și influența acestora, practic nu se cunoaște nimic. Aceasta deoarece, în cele mai multe state, mecanismele justiției tranziționale au fost create cu ajutorul comunității internaționale și a multor organizații non-guvernamentale, ceea ce a ridicat multiple întrebări. Printre acestea, putem enumera: Ce beneficii au adus aceste investiții străine, financiare, morale și politice? La ce-au ajutat procedurile judiciare și non-judiciare cu sprijin extern? În ce măsură au devenit realitate speranțele puse în justiția tranzițională (concilierea, stabilitatea, democratizarea...)? În asemenea condiții, unde ar putea comunitatea internațională să-și impună mai efectiv ajutorul, pentru a consolida societatea civilă și a ajuta la depășirea divergențelor și divizărilor implicate de conflictele interne?

Justiția tranzițională, care astăzi a devenit un concept larg răspândit și foarte util, trebuie să permită totuși trecerea reală de la un sistem autoritar la statul de drept, în special prin utilizarea unor mecanisme interne, având ca obiectiv instaurarea unui regim democratic, ce respectă drepturile omului. În opinia noastră, este vorba de o trecere reală și nu doar una declarativă sau una consfințită în acte juridice, dar care nu au aplicabilitate sau continuă să fie ignorate. Pentru aceasta, prin mecanisme interne trebuie să fie realizate obiectivele urmărite de justiția tranzițională, constând în: restabilirea drepturilor încălcate, repararea prejudiciilor, pedepsirea autorilor celor mai grave crime, restabilirea demnității victimelor, excluderea impunității celor vinovați de comiterea de crime grave (de exemplu genocidul, infracțiuni contra umanității etc.), instaurarea domniei dreptului și conturarea democrației și a unei lumi mai bune.

Mecanismele funcționale ale justiției tranziționale pot fi reprezentate, printre altele, de comisii pentru stabilirea adevărului și reconciliere, de orientări îndreptate spre pedepsirea autorilor celor mai grave crime (crime contra umanității, genocid, crime de război etc.), de intervenția unor mecanisme ale justiției punitive, de ordin penal, inclusiv prin crearea Tribunalului Penal Internațional, ce au competența de a judeca asemenea atrocități⁸⁷, etc. Ceea ce trebuie să rezulte, în urma aplicării acestor mecanisme, scopul acestora, este restaurarea domniei legii la nivelul tuturor instituțiilor și autorităților statului, inclusiv restabilirea unui sistem eficient de înfăptuire a justiției. Sistemul de înfăptuire a justiției, nou creat, pe lângă sarcina de a judeca cauzele curente, trebuie să aibă și menirea de a oferi continuitate luptei împotriva fenomenului de impunitate a celor mai grave crime ce au

⁸⁷ BORAINÉ, A., President du Centre international pour la justice transitionnelle «*La justice transitionnelle : un nouveau domaine*», Colloque «Reparer les effets du passé. Reparations et transitions vers la démocratie». Ottawa, Canada, 11 mars 2004. [citât 16.03.2021]. Disponibil: [www.idrc.ca/uploads/user-S/10899187131Discours_d'Alex-Boraine.dco;_Marc_Freeman_et_Dorothee_Marotine._«Qu'est-ce_que_la_justice_transitionnelle?»_International_Center_for_Transitional_Justice,_19_november_2007,_\[citât_16.03.2021\]._Disponibil:_http://www.ictj.org/images/contents/7/5/752pdf](http://www.idrc.ca/uploads/user-S/10899187131Discours_d'Alex-Boraine.dco;_Marc_Freeman_et_Dorothee_Marotine._«Qu'est-ce_que_la_justice_transitionnelle?»_International_Center_for_Transitional_Justice,_19_november_2007,_[citât_16.03.2021]._Disponibil:_http://www.ictj.org/images/contents/7/5/752pdf); Reflectările lui Juan Mendez în Amicus Curiae prezentat în fața Curții Constituționale a Columbiei referitor la legea 975 privind Justiția și Pacea, analizând pomind de la diverse experiențe, exigențele justiției tranziționale, 17 ianuarie 2007, [citât 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.Americas/Colombia/colombia.justicebrief.spa.pdf>.

caracterizat perioadele anterioare. În acest fel, justiția tranzițională trebuie să urmărească un scop multiplu, în cadrul unui sfârșit de conflict, în care față de responsabili guvernamentali se impun și alte imperative, cum sunt: dezarmarea forțelor combatante, restabilirea securității cetățenilor, acordarea de compensații victimelor și restabilirea economiei devastate de conflicte, etc.

Chiar dacă, teoretic, lucrurile par simple, totuși situațiile și condițiile complexe existente în societățile post-conflict, ne determină să ne întrebăm dacă sfârșitul unui conflict armat oferă toate condițiile necesare și suficiente, pentru a permite punerea în aplicare a măsurilor justiției tranziționale. Avem în vedere faptul că, în caz contrar, toate eforturile depuse pot fi în zadar. Pentru a răspunde la această întrebare, vom examina imperativele procesului de dezarmare, demobilizare și reinserare la exigențele justiției tranziționale, luând ca exemplu cazul Congo, care este suficient de elocvent.

Republica Democrată Congo (RDC) a cunoscut una din dictaturile cele mai lungi de pe continentul african. Mareșalul Mobutu ajuns la putere în 1965, a pierdut-o doar cu ocazia „războiului de eliberare”, la care au participat Uganda și Rwanda, în anii 1996-1997. Acest război, dar și următorul, declanșat în 1998, vor face, conform surselor, de la 3 la 4 milioane de morți, care se adaugă victimelor represiunilor regimului Mobutu.⁸⁸

Dacă operațiunile de dezarmare au permis tratarea a aproximativ jumătate dintre combatanți, pe planul justiției bilanțul tranziției este practic zero. Proiectul unui tribunal internațional pentru RDC nu a fost realizat, Curtea Penală Internațională (CPI) a pornit un proces contra unui singur acuzat,⁸⁹ Comisia pentru Adevăr și Reconciliere, prevăzută de Acordul Global și Integral, a fost incapabilă să-și asume rolul în cadrul măsurilor de reparație în interesul victimelor.

După cum s-a menționat la cea de-a doua Conferință Internațională asupra Dezarmării, Demobilizării și Reinserării (DDR) și Stabilității în Africa, ce a avut loc la Kinshasa, între 12-14 iunie 2007, în RDC imperativele proceselor asupra dezarmării, demobilizării și reinserării explică lipsa avansărilor în materie de justiție tranzițională.⁹⁰ Se avea în vedere faptul că, pentru a permite dezarmarea, demobilizarea și reinserarea a peste 300.000 de combatanți, garanțiile unei impunități

⁸⁸ Centrul *Population Data.net* a efectuat două studii în „International Rescue Committee”, respectiv din aprilie 2003 și decembrie 2004, ce reflectă numărul victimelor războiului de la finele anilor 90 a secolului XX. Primul bilanț făcut era de 3,3 milioane de morți, cel de-al doilea – 3,8 milioane. [citat 16.03.2021]. Disponibil: http://www.populationdata.net/humanitaire/guerre_bilan_rdc2004.html-26k

⁸⁹ La 8 martie 2010 Camera de prima instanță III a CPI a decis să stabilească pentru 5 iulie 2010 data deschiderii procesului în speța congolezului Jean-Pierre Bemba Gombo, ex-vice-președinte al RPC, acuzat de comiterea crimelor contra umanității pe teritoriul Republicii centrafricane în perioada 2002-2003. [citat 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.un.org/apps/newsFr/storyF.asp?NewsID=21393&Cr=Bemba&Cr1=>

⁹⁰ *Rapport final de la Deuxième Conférence Internationale sur le DDR et la Stabilité en Afrique. Kinshasa, République Démocratique du Congo. 12-14 Juin 2007.* [citat 16.03.2021]. Disponibil: http://www.un.org/africa/osaa/reports/DDR_French%20unedited.pdf

pentru militari nu erau suficiente, fiind necesar în egală măsură integrarea lor, inclusiv în scopul obținerii unei garanții de depunere a armelor⁹¹.

Principala concluzie care se poate desprinde, în acest caz, în opinia noastră, este că într-un asemenea context, numai operațiunile de dezarmare, demobilizare și reinserare, în singularitatea lor, nu doar că nu contribuie la eficacitatea justiției tranziționale, ci reprezintă chiar un dublu obstacol. Astfel, pe de o parte, operațiunile menționate nu permit justiției să trateze cazurile din trecut, iar pe de altă parte, acele operațiuni creează și un profund sentiment al in justiției între victime. Avem în vedere în acest sens, că victimele sunt în situația de a constata că comunitatea internațională nu doar că susține impunitatea autorilor, dar aceasta reprezintă chiar un veritabil obstacol, consecință a reintegrării responsabililor principali de încălcare a drepturilor omului. Situația poate fi de o gravitate și mai mare, în condițiile în care, acestora, prin reinserție, li se asigură poziții de nivel înalt, în cadrul forțelor de ordine aflate în plin proces de reorganizare. Gravitatea este cu atât mai mare, cu cât, comunitatea internațională, la rândul său, nu este în stare să asigure sprijin și o compensație adecvată victimelor.

Suntem de acord, ca prim mecanism, că operațiunile de dezarmare, demobilizare și reinserare în situații de război, asemănătoare celor ce au distrus RDC, sunt necesare și extrem de complexe. În lipsa unor asemenea operațiuni, conflictul se poate prelungi timp de decenii. În asemenea situații, întrebarea pe care ne-o punem este, dacă justiția tranzițională poate oferi alte mecanisme eficiente pentru atingerea obiectivelor și scopurilor asumate?

Un răspuns posibil, îl reprezintă faptul că justiția tranzițională poate oferi mecanisme eficiente, prin luarea în considerare a rolului important al unei justiții independente și imparțiale, într-un asemenea demers. Aceasta este dovedită de cazul Burundi. În acest caz, în pofida mai multor acte de genocid (1966-1971 și 1993), documentate în raportul elaborat de B. Withaker pentru subcomisia pentru drepturile omului (1984),⁹² în cuprinsul Raportului special pentru Burundi,⁹³ precum și în documentele Consiliului de Securitate⁹⁴, rezultă că tranzacția spre o revenire la pace nu a fost

⁹¹ Idem.

⁹² *Rapport Whitaker*, Revised and updated report on the question of the prevention and punishment of the crime of genocide, United Nations Economic and social Council Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. 38eme session, point 4 de l'agenda provisoire, E/CN./Sub.2/1985/6 – 2 juillet 1985. [citat 16.03.2021]. Disponibil: http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.169/current_category.6/affirmation_detail.html

⁹³ *Premier rapport sur la situation des droits de l'homme au Burundi* présenté par le Rapporteur spécial, M. Paulo Sérgio Pinheiro, conformément à la résolution 1995/90 de la Commission. ONU E/CN.4/1996/16/Add.1, du 27 février 1996. [citat 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.unhchr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/TestFrame/2d35229e1d2dbbfe802566a3003642e2?OpenDocument>

⁹⁴ *Consiliul de Securitate* a ținut să stabilească faptele evenimentelor survenite în Burundi de comisie preparatorie (Raportul S/1995/157 din 20 mai 1994); o misiune (Raportul S/1995/163 din 9 martie 1995) și o misiune de anchetă (Raportul S/1996/682). Ultima, în concluziile sale, afirmă că ea a acumulat suficiente probe pentru a stabili că acte de genocid au fost perpetuate contra minorității tutsi, printre altele ea a stabilit că elemente ale armatei și ale jandarmeriei burundeze și civili tutsi au declanșat un masacru de bărbați, de femei, de copii hutu, dar chiar dacă acestea admit că nu

acompaniată de un oarecare efort al justiției (retributivă sau restaurativă), pentru a trata acele încălcări deosebit de grave⁹⁵, situația în care, astfel, nu se poate vorbi de tranziție spre o nouă societate și de justiție tranzițională. Din acest punct de vedere, în opoziție cu situația din Burundi este situația din Rwanda, unde a avut loc genocidul din 1994. Aici, grație presiunilor din partea opiniei publice internaționale, și nu doar a instituțiilor Națiunilor Unite și sistemului african, pe lângă faptul că a zguduit comunitatea internațională *in integrum*, a devenit în egală măsură obiectul unui tribunal *ad hoc*, împuternicit să judece responsabilii de masacre și alte încălcări grave ce au avut loc. Printre altele, justiția rwandeză a recurs și la tribunalele locale tradiționale, pentru a judeca persoanele ce au fost implicate în comiterea actelor de genocid.

Diferența de tratament din partea comunității internaționale în cazul celor două țări, Burundi și Rwanda, nu poate fi explicată, nici prin amploarea diferită a masacrelor din cele două țări, nici prin caracterul lor, ci prin considerațiuni geopolitice care au condus comunitatea internațională, la decizii prin care genocidul rwandez să fie tratat în alt mod decât genocidul din Burundi sau a crimelor comise de armata lui Kagamé.⁹⁶ Mai mult, luând forma discriminării, diferențele menționate de tratament au condus la menținerea tensiunilor în regiune. În acest sens, avem în vedere faptul că în Burundi s-au consolidat sentimentele față de victimele hutu din această țară, prin faptul că încălcările comise contra lor, nu sunt apreciate de comunitatea internațională ca fiind la fel de grave ca acele comise de tutsi din Rwanda. Astfel, în opinia noastră, prin refuzul comunității internaționale de a trata conform gravității crimele comise în Burundi și neutilizarea mecanismelor justiției, a fost afectată grav dezvoltarea acestei societăți.

Un alt exemplu de care se poate ține cont în examinarea conceptelor care fac obiectul acestei teze de doctorat, îl constituie cazul Cambodgia. În Cambodgia genocidul sau auto-genocidul⁹⁷ cum îl definesc unii, ce a fost declanșat între 1975 și 1978 de Khmerii Roșii, a luat sfârșit doar odată cu intervenția vietnameză în decembrie 1978. Conform evaluărilor general admise, masacrele din această țară au totalizat un număr de morți ce reprezintă o treime din populația țării. Chestiunea justiției a fost „dată uitării”, din cauza multor factori. Referindu-ne la definiția genocidului, remarcăm că articolele potrivite din Convenție ne permit să stabilim, de o manieră precisă, cazul în care această calificare poate și trebuie să fie făcută. Oricum, se cunoaște din practica statelor, recunoașterea sau nerecunoașterea genocidului este bazată mai mult pe considerațiuni politice decât juridice.

au întreprins nici un efort pentru a stopa și a riposta contra unor asemenea acte, după spusele acestora – din imposibilitatea obținerii unor probe ce ar confirma faptul că represiunea a fost planificată sau ordonată. [cit. 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.tutsi.org/onu.htm>

⁹⁵ PINHEIRO, M. P. S., raportul citat.

⁹⁶ GAMURARI, V., op. cit., p. 143.

⁹⁷ Idem.

Timp de 14 ani, SUA, China și aliații acestora, în baza unui refuz de schimbare a regimului în urma unei intervenții străine, au permis supraviețuirea artificială a regimului Pol Pot, făcând imposibilă orice acțiune internațională. Situația documentată din Republica Populară Kampuchea n-a fost luată în considerare de către comunitatea internațională. Mai mult, ambasadorul Khmerilor Roșii la ONU, a condamnat încălcările comise de către „invadatorul vietnamez”.⁹⁸ Comisia pentru drepturile omului a refuzat, în 1979, să ia în considerare încălcările masive comise de Khmerii Roșii, încălcări care au durat mai bine de un deceniu, instituțiile internaționale refuzând sistematic să judece responsabilii acestui genocid.

În următoarea fază, negocierile în interesul restabilirii păcii, care s-au derulat în 1989, pretindeau să atragă în procesul de dezbateri Khmerii Roșii, ceea ce, în mod evident, excludea orice referință la crimele contra umanității, comise de aceștia. Doar odată cu încheierea acordului de la Paris, în 1991, s-a făcut referință la politicile și practicile din trecut.

La vremea respectivă, două tentative de a proceda la judecarea atrocităților comise în perioada lui Pol Pot, s-au ciocnit cu dificultăți neevidențiate anterior.⁹⁹ Tribunalul popular revoluționar, care i-a judecat în 1979 pe Pol Pot și Ieng Sary, apare ca o justiție impusă de eliberatorul/invadatorul vietnamez, astfel că nu a avut adeziune și recunoaștere din partea populației cambodgiene.

Luând în considerare rolul extrem de important al justiției, în 2003, ONU și guvernul Cambodgiei au luat o decizie asupra unui proces propus pentru agenda anului 2007. Sistemul propus era acela al unui tribunal compus din 17 cambodgieni și 8 internaționali.¹⁰⁰ Ei au fost împuterniciți să urmărească încălcările dreptului penal cambodgian, a drepturilor omului și a dreptului umanitar.¹⁰¹ În principiu, judecata risca încă de la început să se limiteze la ultimii supraviețuitori, dat fiind că principalii responsabili, inclusiv Pol Pot, erau deja morți. Doar cinci acuzați au fost arestați.

Având în vedere cele prezentate, în opinia noastră, cazul Cambodgia este extrem de sugestiv în ceea ce privește abordările acestei teze de doctorat. Un argument, în acest sens, este acela că în pofida unei enorme responsabilități pentru atrocitățile comise acum 40 de ani în Cambodgia, procesul care a fost astfel inițiat apare doar ca unul selectiv, având în calitate inculpați numai „simboluri”, respectiv persoane ce au mai „supraviețuit”. Selectivitatea autorilor și faptul că ei au fost judecați pentru crime comise contra victimelor generației precedente, constituie două elemente ce se înscriu în contradicție

⁹⁸ JENNAR, R. M., „*Justice tardive et selective*». Le Monde diplomatique. Archives, octobrie 2006. [citât 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.monde-diplomatique.fr/2006/10/JENNAR/14006>

⁹⁹ Centre de droit international de l'Université libre de Bruxelles «L'intervention du Vietnam au Kampuchéa en 1978-1979 pour une compilation de la position des Etats». [citât 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.ulb.ac.be/droit/cdi/Site/Vietnam%20Kampuchea%201978-1979.html>

¹⁰⁰ Informația referitor la componența și competența Camerelor Extraordinare ale Tribunalului pentru Cambodja. , [citât 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.eccc.gov.kh/french/default.aspx>

¹⁰¹ GAMURARI, V., BARBĂNEAGRĂ, A. *Crimele de război*. Chișinău: Reclama SA. 2008, p. 217-227. ISBN 978-9975-9650-6-4

cu scopurile urmărite de justiția tranzițională, care pretinde să trateze moștenirile trecutului în totalitatea lor și cu o întârziere cât mai mică posibilă.

1.4. Concluzii la Capitolul 1

În final, putem concluziona că justiția tranzițională este o instituție relativ nouă, apărută în mare parte în mentalitatea pragmatismului britanic sau mai bine spus - englez, în contextul necesității reconcilierii unei societăți ce a trecut printr-un conflict armat sau regim autoritar, pentru a restabili funcționalitatea instituțiilor statului de drept.

Printre obiectivele principale ale justiției tranziționale se evidențiază restabilirea statului de drept în parametri săi clasici, abordați de Teoria Generală a Dreptului și Dreptul Constituțional. Or, conceptul justiției tranziționale, având originea în Dreptul Internațional, în general și în Dreptul Internațional Umanitar, în special, trebuie abordat prin prisma reflectării elementelor de norme inclusiv non-juridice - psihologice, politice, istorice etc.

Chiar dacă conceptele „stat de drept” și „justiție tranzițională” diferă din punct de vedere evolutiv, dar și din alte considerente, totuși interdependența între ele este una vizibilă în cazurile în care ne referim la societățile post-conflict. Or, unul din obiectivele de bază ale justiției tranziționale este restabilirea instituțională a statului de drept prin mijloace și instrumente care ar putea crea condițiile necesare pentru reconcilierea unei societăți trecute prin conflict armat sau regim autoritar/dictatorial.

Adevărul este că subiectul abordat este unul destul de puțin studiat, ceea ce a prezentat anumite dificultăți, dar în același timp, permite efectuarea unui studiu novatoriu atât de important pentru societățile trecute prin diverse situații de criză naționale sau regionale, care, de regulă, lasă amprente și cicatrici adânci și de durată, iar depășirea lor necesită eforturi foarte mari de ordin psihologic, logistic, financiar etc.

Din punctul nostru de vedere, putem defini justiția tranzițională ca fiind o instituție care prin aplicarea mecanismelor sale este capabilă ducă la reconcilierea unei societăți post-conflict, la re consolidarea statului de drept și la instaurarea păcii, prin găsirea echilibrului în aplicarea mijloacelor restaurative și punitive în scopul restabilirii demnității victimelor, a încrederii în instituțiile statului, a evitării apariției situațiilor conflictuale.

În concluzie, ținând cont de toate cele prezentate mai sus, în concepția noastră există un raport de strânsă complementaritate între conceptul de stat de drept și conceptul de justiție tranzițională, fiecare dintre aceste două instituții depinzând, în mod reciproc, una de cealaltă. Practic, în opinia noastră, pe de o parte, nu pot să apară „mugurii” statului de drept (ceea ce este mult dorit în societățile post-conflictuale și autoritare), fără punerea în aplicare a unor mecanisme ale justiției tranziționale

și, pe de altă parte, mecanisme ale justiției tranziționale nu pot fi puse în aplicare până când nu apar „muguri” ai statului de drept, bazați pe voință politică clar exprimată în acest sens și pe elemente certe de democrație constituțională. Acest aspect, este de natură să pună în evidență legătura strânsă dintre cele două concepte care, spunem noi, se află astfel într-un coraport specific de intensă complementaritate, fără de care stările conflictuale și atrocitățile din orice țară nu vor putea înceta.

2. INSTITUȚIILE ȘI MECANISMELE JUSTIȚIEI TRANZIȚIONALE

În plan internațional, caracteristica ultimilor 30 de ani o reprezintă realizarea unor transformări și progrese spectaculoase în domeniul justiției tranziționale în cele mai diverse părți ale globului. Pe de o parte, s-a manifestat frecvent intenția de a pune capăt dictaturilor, violențelor și războaielor interne¹⁰², iar pe de altă parte, punerea în aplicare a principiilor democratice, respectarea drepturilor omului și preeminența dreptului.

Toate aceste transformări au caracteristici proprii și specifice fiecărei țări, cea mai mare parte a dificultăților, comune noilor societăți, constând în aceea că ele se ciocnesc cu un trecut dureros, pe care trebuie să-l examineze și să aplice anumite sancțiuni, în raport cu unele persoane publice ale vechiului regim. În plus, este necesar să se reconstruiască unitatea națiunii, ce a fost dezbinată în urma unui război civil sau a unui regim autoritar ori dictatorial.

Este cunoscut faptul că, în caz de conflict armat, inclusiv internațional sau non-internațional, precum și în condiții de dictatură, de regulă se pierde controlul asupra măsurilor pe care autoritățile politice și/sau comandamentul militar le dispun, în raport cu beligeranții, dar și cu persoanele civile, tortura și relele tratamente aplicate acestora fiind la ordinea zilei. Adevărul este că, în regimurile dictatoriale, tortura la nivel local, național sau regional, constituie o practică mondială. Chiar dacă predominanța sa variază, este evident că tortura și relele tratamente sunt răspândite în orice regiune a lumii. În opinia specialiștilor, „nici o regiune nu a evitat tortura, inclusiv statele Europei occidentale, în special în condițiile în care forțele armate ale acestora se aflau în misiuni internaționale”¹⁰³. În aceste condiții, este evident că unul din aspectele cele mai frecvente cu care se confruntă justiția tranzițională, îl constituie reabilitarea persoanelor față de care a fost aplicată tortura, chiar și relele tratamente.

Tortura a fost și continuă să fie larg răspândită nu doar în contextul regimurilor dictatorial-autoritare, cum ar fi cazul fostei URSS și Americii Latine pe parcursul anilor '50-'80, dar și mai recent, în cadrul operațiunilor antitero ale Rusiei din Cecenia și Daghestan (1994-2001), ori în cadrul operațiunilor din sud-estul Ucrainei (2014-2021). Nu a scăpat de acest flagel nici Republica Moldova, tortura fiind un „fenomen” frecvent în contextul conflictului din 1992.

Dat fiind faptul că tortura a devenit un fenomen curent, este tot mai evident că „normalitatea” unei asemenea practici servește de cele mai multe ori la legitimizarea sa. În acest sens, putem observa că organismele împuternicite cu aplicarea legii în regimurile dictatoriale, respectiv forțele de

¹⁰² În acest sens, avem în vedere inclusiv preocupările manifestate în diverse state cu regimuri autoritare, de a înlocui în cea mai mare parte structurile instituționale violente și a funcționarilor acestora, pentru a face loc structurilor democratice.

¹⁰³ GAMURARI, V. *„Rolul mecanismelor justiției tranziționale în procesul de prevenire și combatere a torturii. În: Materialele conferinței internaționale științifico-practice 5 ani de la crearea Mecanismului Național de Prevenire a Torturii în Republica Moldova”*. Chișinău. 29.07.2012. Chișinău: Tipografia „Elan Poligraf”. 2013, p. 63.

securitate, dar și alte instituții guvernamentale, concep tortura ca pe un mod acceptabil de exercitare a puterii, în contextele date. Funcțiile și efectele torturii au început să devină tot mai vizibile, în țările oprimare dictatoriale, ca urmare a acțiunilor antiteroriste și antiseparatiste, ce s-au manifestat în decursul anilor.

Ultimele două decenii, care au fost puternic influențate de politica și practicile SUA din perioada administrației Bush, au ilustrat mult mai bine riscul legitimării torturii, în contextul în care tot mai multe state au încercat să justifice tortura sau măsurile ce facilitează tortura, invocând motivul securității naționale¹⁰⁴. Statele respective au declarat, în mod public, că recunosc interdicția absolută a torturii, însă, concomitent, ele au utilizat o retorică care propune excepții sau tentative de reducere a definirii torturii. În același timp, acele state au luat și diverse măsuri care afectează garanțiile, obligațiile de responsabilitate, precum și accesul la justiție, în ceea ce privește victimele torturii.

2.1. Formele și metodele de implementare a justiției tranziționale

În prezentarea și analiza formelor și metodelor de implementare a justiției tranziționale avem în vedere scopul acesteia, care constă în restaurarea demnității victimelor și instaurarea încrederii reciproce între grupurile antagoniste. Însă, un asemenea proces este extrem de anevoios și considerăm că trebuie să implice întreaga societate, respectiv autoritățile publice și societatea civilă.

Problemele cu care se confruntă societățile ce au trecut printr-un război civil sau au fost afectate de regimuri autoritare, au trezit largi discuții privind oportunitatea instituirii unor Comisii pentru Adevăr și Reconciliere (CAR), activitatea cărora ar asigura procesele de consolidare a societăților respective în perioada de tranziție.¹⁰⁵ Dat fiind, că atât teoria, cât și practica dreptului internațional umanitar, recunosc drept imperativă abordarea prin care înainte de a porni procesul de reconciliere este necesar de a prezenta informația reală privind infracțiunile comise în perioada anterioară, fapt ce va trebui confirmat de aceste Comisii. Totuși, acest proces pare a fi unul destul de complex. Însă, în lipsa unor reforme instituționale, care ar fi în stare să prevină revenirea la astfel de violențe, este problematic să ne imaginăm realizarea obiectivelor promovate de justiția tranzițională.

În același timp, arătăm că, printre obiectivele justiției tranziționale se enumeră crearea unor structuri eficiente, pentru a acorda încredere instituțiilor publice, inclusiv prin restabilirea statului de drept. Așadar, acest obiectiv ar putea garanta eliminarea condițiilor ce au permis posibilitatea aplicării represaliilor, dar și să asigure punerea sub urmărire și aducerea în fața justiției a persoanelor ce au comis fapte ilegale, care au contribuit la divizarea societății respective. Evident că nu putem vorbi

¹⁰⁴ *La justice pour les victimes de la torture dans le monde*. Droit, pratique et évolutions nécessaires. Octobre 2013, p.4-5. [citât 15.04.2021]. Disponibil: <http://www.redress.org/downloads/publications/globalreport5oct2013-french.PDF>

¹⁰⁵ *Reflecție asupra justiției tranziționale de N'taho Désitée Florine și Victoire Roxann Odoukpe*. [citât 15.04.2021]. Disponibil: http://www.memoireonline.com/07/10/3695/m_Reflexion-sur-la-justice-transitionnelle8.html.

despre un singur instrument – trebuie aplicate și implementate atât CAR, cât și reformele instituționale, ambele contribuind eficient la procesul de reconciliere națională.¹⁰⁶

2.1.1. Comisiile pentru adevăr

Putem spune că noțiunea comisiei pentru adevăr de regulă este asociată cu cea pentru reconciliere și amnistie, acestea urmând modelul cel mai cunoscut al Comisiei pentru Adevăr și Reconciliere din Africa de Sud. Această comisie este una din puținele din cele peste treizeci de comisii pentru adevăr care au existat în lume, începând cu 1983 și este unica comisie din lume care a adoptat o procedură de adevăr pentru amnistie.

Observăm că, mai mult de jumătate din comisiile pentru adevăr care au fost create de-a lungul timpului nu conțin termenul de reconciliere în titlu sau în mandatul lor. În acest sens, arătăm cu titlu de exemplu că au existat comisii privind dispăruții în Argentina, în Uganda și în Shri Lanka, comisii pentru adevăr și justiție în Haiti și în Ecuador, o comisie pentru anchetă pentru evaluarea istoriei și a consecințelor dictaturii întâlnim în Germania.¹⁰⁷

Chiar dacă comisiile diferă de la o țară la alta, acestea au anumite caractere generale comune, iar comisiile pentru adevăr sunt un organ oficial cu caracter provizoriu constituite în scopul anchetării unor perioade trecute determinate ce se caracterizează prin încălcarea drepturilor omului precum și ale dreptului umanitar. Pentru defășurarea activității comisiei pentru adevăr, se administrează probe precum declarațiilor victimelor, ale martorilor și ale altor persoane, pe baza cărora se întocmește un raport final care este prezentat public. Aspectele constatate în raportul prezentat în condițiile mai sus arătate devin o recunoaștere oficială a drepturilor negate sau neînțelese până la acel moment.¹⁰⁸

Chiar dacă comisiile pentru adevăr nu sunt organe permanente astfel cum sunt instanțele de drept comun sau instanțele internaționale, aceste organe au caracter provizoriu, sunt extrajudiciare și beneficiază de o independență *de jure*. Scopul lor îl reprezintă aflarea adevărului, stabilirea împrejurărilor și a situației ce a condus la faptele pentru care a fost înființată acea comisie, iar punerea în aplicare a justiției fiind privită ca o activitate subsidiară. Bineînțeles că, prin demersurile efectuate, ele pot fi un ajutor real în îndeplinirea actului de justiție însă acesta, așa cum am arătat, nu reprezintă scopul lor principal. Rezultatul final al activității comisiei constă în întocmirea unui raport pentru a rememora fapte, situații, împrejurări, fiind util în final și pentru justiție. Considerăm că, un organ care se organizează în vederea desfășurării activităților specifice comisiei pentru adevăr, îndeplinește mai multe condiții exprese:

¹⁰⁶ GAMURARI V. „Justiția tranzițională în contextul reglementării conflictului transnistrean – între voința politică și soluțiile juridice (partea I)”. In: Studii Juridice Universitare. ULIM. № 1-2. Anul 2017, p. 11-22.

¹⁰⁷ *Reflecție asupra justiției tranziționale de N'taho Désitée Florine și Victoire Roxann Odoukpe.* [cit 15.04.2021]. Disponibil: http://www.memoireonline.com/07/10/3695/m_Reflexion-sur-la-justice-transitionnelle8.html.

¹⁰⁸ Idem.

- ✓ să fie un organ de anchetă constituit în mod oficial de către stat;
- ✓ să fie autorizat pentru o perioadă determinată, în general între 1,5-2,5 ani;
- ✓ să se bucure de o anumită autonomie în raport cu statul;
- ✓ să se concentreze asupra evenimentelor din trecut;
- ✓ să ancheteze atentatele cele mai grave la drepturile omului și la dreptul internațional umanitar.

Acest organ trebuie în esență să-și focalizeze întreaga sa atenție în cursul anchetelor pe modelele de abuz sau pe execuțiile ce au fost comise într-un anumit interval de timp fără a se opri asupra unor evenimente particulare. În acest mod, se va da prioritate necesităților victimelor și vor putea fi analizate modalitățile de aplicare ale torturii la care acestea au fost supuse. Competența acestui organ va fi pe întregul teritoriu al statului care l-a creat iar finalizarea activității, în general, constă în prezentarea unui raport final în al cărui conținut vor fi nelipsite concluziile și recomandările.¹⁰⁹

Așadar, comisiile pentru adevăr se concentrează asupra trecutului, asupra încălcărilor drepturilor omului. Ele stabilesc adevărul privind natura și amploarea atentatelor la drepturile omului comise în trecut, încurajează aducerea în fața justiției a autorilor crimelor pentru a fi trași la răspundere, întrucât acestea au identificat în mod public responsabili de săvârșirea unor fapte contrare normelor de drept, au adunat probe și le-au conservat, fapt ce reprezintă un ajutor în desfășurarea unei anchete de către organele judiciare competente. Comisiile pentru adevăr oferă în egală măsură o tribună publică victimelor pentru ca acestea să poată să-și povestească propriile istorii în mod direct în fața întregii națiuni, în acest mod se creează premisele unui viitor mai bun. În acest context, acțiunile comisiilor vizează să cultive reconcilierea și toleranța la nivel individual, național și asigură condițiile pentru nerepetarea evenimentelor din trecut.¹¹⁰

Comisiile pentru adevăr sunt orientate spre victime. Ele sunt proceduri extrajudiciare care prin activitatea lor, completează sau substituie urmărirea penală. Ce ține de reconciliere, Comisia nu o realizează, ea are competența doar de a o promova, astfel că termenii „adevăr” și „reconciliere” nu au aceeași forță.

Cel mai recunoscut mecanism al justiției tranziționale, astfel cum apare atât în teorie cât și în practică, este comisia pentru adevăr. În principiu, în plan istoric, comisia pentru adevăr a apărut ca urmare a imposibilității unor urmăriri penale în masă. În plus, ea este percepută ca o alternativă definitivă jurisdicțiilor penale competente. Așadar, justiția clasică abandonează câteva spații în favoarea acestor comisii ce și-au dovedit eficiența în atingerea obiectului în vederea căruia au fost constituite. Pe plan internațional, înființarea unor comisii pentru adevăr a devenit o practică destul de

¹⁰⁹ HCDH. *Les instruments de l'Etat de droit dans les sociétés sortant d'un conflit : les commissions de vérité*. New York et Genève, 2006, pp. 17-26.

¹¹⁰ *Reflecție asupra justiției tranziționale de N'taho Désitée Florine și Victoire Roxann Odoukpe*. [citat 15.04.2021]. Disponibil: http://www.memoireonline.com/07/10/3695/m_Reflexion-sur-la-justice-transitionnelle8.html, p. 83.

des întâlnită fiind una din opțiunile existente în paleta alternativelor judiciare ale tranziției. Ele sunt alegerea ce-a mai echilibrată între extremele posibile în raport de modalitățile aplicabile în situația stabilirii responsabililor pentru atrocitățile comise și alte încălcări ale drepturilor omului.

2.1.2. Reformele instituționale

Conflictele au consecințe uneori dezastruoase asupra instituțiilor statale. Regimurile dictatoriale utilizează în mod general instituțiile țării, în special cele din sistemul de securitate, pentru a comite abuzuri. Această situație face inevitabil ca la sfârșitul unui război sau a unei perioade de tiranie, să fie inițiate anumite reforme pentru a garanta nerepetarea abuzurilor. Spectrul reformelor instituționale inițiate este foarte larg și se adaptează contextului specific al țării. Printre reformele cele mai curente, se găsește revocarea din serviciul public a persoanelor ce au comis abuzuri, crearea noilor instituții pentru protecția drepturilor omului, punerea în aplicare a formațiunilor în domeniul drepturilor omului sau introducerea amendamentelor juridice și constituționale pentru ameliorarea manierei de guvernare și protecția mai eficientă a drepturilor omului. La acest capitol ne vom axa pe două proceduri specifice sistemului de securitate: recensământul și așa numitul *vetting*. Trebuie să menționăm că sistemul de securitate în acest caz este acceptat în sens larg, incluzând poliția, armata, serviciile de informații, serviciile de control al frontierelor, mecanismele de supraveghere ale organelor de securitate și celor judiciare.¹¹¹

Referitor la termenul *vetting*, considerăm că acesta nu are încă o traducere în general acceptată în alte limbi, inclusiv română. Printre termenii ce ar putea exprima noțiunea în cauză putem face referință la cei utilizați în documentele oficiale ale ONU, cum ar fi termenul „salubritate”, care în principiu reflectă aspectul moral al problemei abordate. El se aplică îndeosebi aspectelor generale și nu reflectă procesul căruia este supus fiecare individ.¹¹² Noțiunea „purificare” la fel nu este acceptabilă, dat fiind că ea se aplică proceselor de lustrație, termen anglofon provenit din latinul *lustratio*, care reflectă procesele ce s-au derulat după prăbușirea blocului sovietic și care prevede aprecierea indivizilor de către instituție într-o formulă mai mult sau mai puțin arbitrară de apartenență la o organizație și nu în baza propriilor lor acțiuni. Expresia „examinarea integrității” reflectă la fel noțiunea *vetting*. În sfârșit, termenul *screening* pare a fi cel mai adecvat și a fost deja utilizat în acest sens la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial. Regretabil, dar el este mai puțin cunoscut, iată de ce utilizarea lui impune o explicație quasi sistematică.

¹¹¹ Idem. p. 91.

¹¹² GAMURARI, V. *Rolul mecanismelor justiției tranziționale în procesul de prevenire și combatere a torturii*, op. cit., p. 66.

2.1.2.1. Recensământ și identificare

Există o regulă care este recunoscută de mai mulți experți în calitate de axiomă – o societatea ce s-a confruntat cu încălcări în masă a normelor care protejează drepturile și libertățile fundamentale ale omului, își revine relativ greu fiind necesară o perioadă de timp îndelungată pentru a depăși starea și spiritul de incertitudine și confuzie. Este vorba despre lipsa încrederii în instituțiile statului, în special cele ce asigură sau ar trebui să asigure securitatea statului și a societății. Putem spune că, o astfel de stare duce la lipsa unei siguranțe în capacitatea autorităților de a asigura dominația justiției în societate, stare care subminează însăși conceptul „stat de drept”. În astfel de condiții, „noua” autoritate, de regulă, se confruntă cu așa numita problemă de personal, atunci când este nevoie de a „aprecia” personalul ce asigură sistemul de securitate al societății. Este vorba despre o situație problematică cu care se confruntă majoritatea societăților post-conflict – sub pretextul „curățării” structurilor de securitate se instituie anumite programe sau sisteme represive, obiectivul cărora este unul expres – eliminarea din sistem a angajaților ce nu împărtășesc viziunile noilor autorități sau din contra, încercarea de a mușamaliza acțiunile ilegale din trecut ale unor angajați, astfel, asigurându-le o securitate socială în schimb la loialitate în viitor.

Această situație impune necesitatea implementării unui program complex, prin care se efectuează o examinare profesională, mai puțin politică, a angajaților pentru a se stabili gradul de inteligență al fiecăruia în raport cu funcția ocupată, factor imperativ în contextul consolidării statului de drept. Adevărul este că procesul de angajare/reangajare a specialiștilor respectivi, de regulă, este puternic influențat de factorul politic și, cel mai periculos, de dorința de a se revanșa. Însă, recensământul, care include mai multe etape, va trebui să pună în aplicare și un sistem de remunerare al acestor persoane implicate în punerea execuției și coordonare, promovând ideea de eliminare a fenomenului corupției. Practica internațională demonstrează, că o astfel de politică este strict necesară pe perioada de tranziție, care, la rândul său, trebuie privită ca o condiție *sine qua non* în promovarea reformelor preconizate. Un factor important îl reprezintă faptul că planificarea unui astfel de recensământ este un proces de durată, în timp ce implementarea unei politici adecvate în acest sens, ar fi puternic dependentă de diverși factori pornind de la tradițiile istorice, la volumul instituțiilor vizate propuse de autorități.

Totodată, s-a demonstrat că recensământul balansează mai degrabă spre cantitate în raport cu calitatea. Ca și constatare, precizăm că acest proces nu poate asigura evaluarea competențelor, inclusiv a integrității, ce ar garanta eficacitatea procesului pus în aplicare și, evident, dacă acești angajați corespund noilor criterii impuse de justiția tranzițională. Ca urmare a acestei situații facem

trimitere la practica statelor din sistemul *common law*, în special prin intermediul procedurii *vetting*.¹¹³

2.1.2.2. Vetting

În limbajul curent, termenul *vetting*¹¹⁴ reprezintă o examinare minuțioasă, efectuată în baza mai multor surse care oferă informații cu privire la trecutul individului¹¹⁵, pentru a ști dacă persoana îndeplinește condițiile necesare pentru a ocupa o funcție publică. *Vetting-ul* se referă la indivizii membri ai unei instituții, dar în principiu vizează instituția. Chiar dacă există unele asemănări între procedura de *vetting* și lustrare, arătăm că, *vetting-ul* diferă de lustrare, întrucât ultima face referință la legi și la politici, în special la cele ale Europei de est și ale Europei centrale, care implică respingerea și descalificarea la scară largă, nu în baza examinării dosarelor individuale, ci din motivul apartenenței la un partid, opiniei politice sau asocierea la servicii secrete până la momentele tiranice. Lustrarea se axează pe responsabilitatea colectivă și nu pe culpabilitatea individuală, astfel că, se încalcă regulile fundamentale ale justiției în materie de procedură, cum ar fi prezumția nevinovăției sau principiul caracterului personal al răspunderii penale.¹¹⁶

Un program clasic de *vetting* are trei etape principale: înregistrarea, evaluarea și certificarea.

Prima etapă este reprezentată de înregistrarea la program, care are ca scop identificarea indivizilor care își desfășoară activitatea în cadrul instituției și care trebuie să fie subiecți în procesul de reformare a personalului.

Ce-a de-a doua etapă va permite verificarea existenței criteriilor impuse de funcția pe care o dețin acei angajați, procedeu efectuat în baza informațiilor furnizate prin intermediul formularelor de înregistrare și obținute din surse credibile și independente.

Certificarea sau refuzul de la această procedură a angajaților considerați că și-au desfășurat activitatea în instituția publică reprezintă etapa finală a procesului. În acest sens, practica a abordat câteva orientări pentru a obține rezultate bune în cadrul unui proces de *vetting*.

În primul rând, ca și orice alt mecanism al justiției tranziționale, succesul procedurii de *vetting* va fi influențat într-o mare măsură de voința reală și de implicarea efectivă a organului care îl va gestiona, precum și de resursele care îi vor fi alocate.

În al doilea rând, mecanismul *vetting* va trebui să se conformeze principiilor fundamentale ale unei proceduri echitabile pentru a-și asigura legitimitatea. Persoana, contra căreia este îndreptată

¹¹³ GAMURARI, V. *Justiția tranzițională în contextul reglementării conflictului transnistrian – între voința politică și soluțiile juridice (partea I)*. In: Studii Juridice Universitare. ULIM. № 1-2. Anul 2017, p. 15.

¹¹⁴ ICTJ (Justice Truth Dignity). [citat 20.09.2021]. Disponibil: <https://www.ictj.org/our-work/research/vetting>

¹¹⁵ AREZOU, A., ALEXANDER, M.R., SERGE, R., *Census and Identification of Security Personnel after Conflict*, International Center for Transitional Justice, ISBN: 978-1-936064-00-7, p. 28, [citat 21.08.2021]. Disponibil: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Security-Personnel-2009-English.pdf>

¹¹⁶ Idem.

procedura de *vetting*, trebuie să fie imediat informată despre sarcinile care îi sunt impuse, să aibă dreptul să le conteste în fața organului de *vetting*, să aibă dreptul să depună apel la o decizie defavorabilă pe lângă o instanță imparțială și să fie informată despre drepturile sale într-un termen rezonabil.

În al treilea rând, în viziunea membrilor unei comisii pentru adevăr, persoanele care gestionează organul responsabil cu implementarea procedurii de *vetting* reprezintă imaginea publică a procesului și garantează integritatea acestora, autoritatea lor politică având în așa fel, un rol crucial. Selectarea acestora trebuie să se facă în totală transparență, incluzând consultații publice sau consultații între instituții.

În al patrulea rând, este foarte probabil ca succesul procedurii de *vetting* să determine statele să integreze această procedură în dreptul intern al țării, așa cum s-a întâmplat în Bosnia și Herțegovina unde organul împuternicit cu *vetting* compus din judecători și procurori a devenit după perioada respectivă echivalentul Consiliului Superior al Magistraturii.

În al cincilea rând, este necesar să acordăm o atenție deosebită urmărilor pe care le poate avea procedura de recensământ în ceea ce privește riscul ca indivizii revocați dintr-o funcție din sectorul public, în special din armată, poliție, serviciile secrete ar putea să se implice în activități criminale ca urmare a acestor revocări. Sarcina constă în pregătirea acelor persoane la noile realități ale vieții, de exemplu, prin intermediul unor programe de studii, fără a le crea impresia că aceasta este o formă de compensație pentru abuzurile comise în trecut.

Așadar, *vetting-ul* are drept scop retragerea din cadrul instituțiilor publice a persoanelor ce nu sunt apte să-și exercite funcțiile. Altfel, acesta apare ca un program de pregătire al instituțiilor care vizează asigurarea integrității organelor instituției. *Vetting-ul* nu înlocuiește și nu exclude urmărirea penală sau tragerea la răspundere civilă a indivizilor asupra cărora planează suspiciunea săvârșirii unor fapte ce sunt contrare dispozițiilor legale și asupra cărora s-a dispus chiar și concedierea.¹¹⁷

În linii mari, reformele instituționale sunt mecanisme ale justiției tranziționale, o restructurare profundă a instituțiilor publice, indispensabile pentru protejarea cetățenilor și constituire a statului de drept. Ele contribuie la realizarea obiectivelor esențiale ale unei politici veritabile și legitime în materie de justiție de tranziție: prevenirea încălcărilor în viitor ale drepturilor omului. Printre principalele aspecte ale reformelor instituționale aplicate în țările în tranziție figurează procesele de „salubritate”, vizând excluderea din instituțiile publice a persoanelor a căror integritate este pusă sub semnul întrebării. Multiplele lacune ale instituțiilor publice în țările ce au ieșit dintr-un conflict sau

¹¹⁷ Idem.

care au cunoscut recent un regim autoritar impun obligatoriu un concept global al reformelor instituționale.

Așadar, practica comisiilor pentru adevăr și reformele aplicate au permis să concluzionăm că una din principalele recomandări de lucru este punerea în aplicare a programelor de reparații.

2.1.3. Măsurile de reparație

Încălcarea drepturilor fundamentale, de exemplu dreptul la viață¹¹⁸ și la integritate¹¹⁹ nu sunt reparabile. Pierderea acestor drepturi, inclusiv consecințele lor, nu pot fi șterse. Starea anterioară în aceste cazuri nu poate fi restabilită și măsurile acestor încălcări creează condiții de neîncredere, în rândul indivizilor, dar și pentru societate.

Așadar, nu putem porni de la postulatul conform căruia reparația este incapabilă să permită definirea măsurilor de restabilire a situației anterioare sau a altor forme de diminuare a prejudiciului creat deoarece ele urmăresc să restituie drepturi confiscate, ele țin cont de victime în integralitatea lor și de încălcări în complexitatea lor. În egală măsură, acest postulat face ca reparația să nu se limiteze la simple despăgubiri financiare.¹²⁰

Astfel, din punct de vedere etimologic, reparația constă în restabilirea stării de până la încălcarea drepturilor sau libertăților unei persoane, în ștergerea pe cât este posibil a consecințelor actului ilegal și în restabilirea stării care ar fi existat teoretic în situația în care actul nominalizat nu ar fi fost comis. Reparațiile constituie o dimensiune crucială a justiției tranziționale și unica instituție, ce în mod specific vine să recunoască drepturile victimelor și a suferințelor îndurate de către acestea. Statele pot fi tentate să repare unele dintre suferințele la care au fost supuse victimele, prevăzând reparații pentru persoanele afectate, care pot fi însăși victimele, familiile acestora sau comunitatea din care ele fac parte.

Reparația însă, nu trebuie privită ca un act opțional pentru statul vinovat de comiterea unui fapt internațional ilicit. În acest sens s-a pronunțat Curtea Permanentă de Justiție Internațională în speța Uzina Chorzow (Germania c. Poloniei), arătând că: “Este un principiu de drept internațional că violarea unui angajament antrenează o obligație de a repara într-o formă potrivită. Repararea este deci complementul indispensabil aplicării unei convenții fără ca acesta să fie înscris în convenția însăși.”¹²¹

¹¹⁸Art. 2 din *Convenția europeană a Drepturilor Omului* care prevede: “Dreptul la viață al oricărei persoane este protejat prin lege”.

¹¹⁹ Dreptul la integritate al persoanei este prevăzut în art. 3 din Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene

¹²⁰ *Reflecție asupra justiției tranziționale de N'taho Désitée Florine și Victoire Roxann Odoukpe.* [citat 15.04.2021]. Disponibil:http://www.memoireonline.com/07/10/3695/m_Reflexion-sur-la-justice-transitionnelle8.html. p.103.

¹²¹ MIGA-BEȘTELIU, R., *Drept internațional public*, vol II, Editura C.H.Beck, București, 2008, ISBN 978-973-115-326-1, p.35

În aceste condiții, instituția mecanismelor reparației reprezintă modul de manifestare a solidarității față de victimele care au suferit ca urmare a încălcărilor drepturilor fundamentale. În continuare vom analiza mecanismele în ansamblul lor dat fiind faptul că acestea reprezintă caracteristici generale ale mecanismelor justiției tranziționale (1), chiar dacă ele diferă de la țară la țară (2).

-1- Caracteristicile generale ale mecanismelor justiției tranziționale

Mecanismele reparațiilor și mecanismele justiției tranziționale, spre exemplu, urmărirea judiciară, comisiile de adevăr și reformele instituționale, pot să se completeze mutual. Există un consens în dreptul internațional care afirmă că toate statele au obligația să dispună reparații sau orice altă formă de compensație victimelor atentatelor grave la drepturile omului.

În acceptarea sa la nivel internațional, conceptul de reparație se referă la orice măsură care poate fi luată pentru a repara suferințele suportate de victime și de familiile acestora. Ele pot deci, lua diferite forme (B) și sunt grupate în două categorii (A).

-A- Măsuri simbolice și materiale

Reparația face parte integrantă din condițiile prealabile ale oricărui proces de reconciliere. Ea este privită cu suspiciuni de autorități, cât și de donatorii de fonduri, ține cont de numărul de victime, amploarea și durata suferințelor. Această frică se bazează de fapt pe lipsa înțelegerii acelei noțiuni de reparație deseori lacunar identificate cu o formă de indemnizație. Însă, în ceea ce privește restabilirea victimelor în drepturile lor, ca și criteriu de reparație ne referim în special la acordarea unui drept de proprietate dar și la măsurile simbolice¹²² care sunt totodată criterii de reparație.¹²³

Există o gamă largă de măsuri simbolice de reparație care ar putea fi în același timp examinate, după caz, atât pentru victime în calitate de individ¹²⁴ dar și pentru victime în ansamblul său sub forma recunoașterii oficiale a asupririlor din trecut, instituirea unor spații publice și denumirea străzilor în memoria victimelor, dar și înălțarea unor memoriale.

¹²² NĂVODARIU, E.T. *Justiția tranzițională în Africa de Sud. Deviantă și Criminalitate – Evoluție, Tendințe și Perspective*. Volumul conferinței naționale cu participare internațională. Deviantă și criminalitate. Evoluție. Tendințe și Perspective. Ediția a V-a 2019. În: Editura Universul Juridic. București, 2020, p.484. ISSN 2559-4915. În acest sens, ca și măsuri simbolice enunțăm: Gestul lui Adriaan Vlok, fost șef al poliției și ministru pentru lege și ordine în Africa de Sud în timpul regimului Apartheid, care a îngenunchat în fața predicatorului de culoare Frank Chikane, pe care a încercat să-l ucidă, a scos un bol cu apă și o cârpă și i-a spălat picioarele. Un an mai târziu, în august 2007, Frank Chikane îi strângea mâna lui Adriaan Vlok într-o sală de judecată din Johannesburg când fostul ministru, responsabil - cel puțin moral - pentru unele dintre cele mai odioase crime împotriva populației de culoare, era găsit vinovat pentru complicitate și instigare în tentativa de asasinat asupra reverendului, primind o sentință de 10 ani de închisoare cu suspendare.

¹²³ *Basic Principles and Guidelines on the right to remedy and reparation for victims of gross violations of international human rights law and serious violations of international humanitarian law*, adoptate la 16.12.2005 în cadrul Adunării Generale a ONU, prin Rezoluția A/RES/60/147. [citat 20.09.2021]. Disponibil: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/RemedyAndReparation.aspx>

¹²⁴ Facem referire la înmânarea unor scrisori personale cu aducerea scuzelor din partea guvernului succesor, înmormântarea corespunzătoare a victimelor ucise.

Reparațiile simbolice pot lua forma scuzelor oficiale, cum ar fi scuzele aduse de foștii beligeranți, deschiderea unor spații publice (muzee, parcuri sau memoriale) sau instituirea unei zile de comemorare națională. Referindu-ne la comemorare, victimele au, de regulă, tendința de a solicita să fie efectuat un eveniment de comemorare.

În primul rând, acestea ar consta în organizarea de evenimente în onorarea celor decedați și a victimelor. Totodată, memoriile ar putea în egală măsură contribui la realizarea altor obiective ale justiției tranziționale cum ar fi, căutarea adevărului, prevenirea violențelor în viitor, deschiderea unui dialog și a unei discuții asupra trecutului, constituirea unor arhive bine documentate, acordarea posibilității supraviețuitorilor sau familiilor acestora de a prezenta în mod public dramele prin care au trecut și acordarea reparațiilor victimelor.

Pe de altă parte, memoriile dedicate atrocităților și atentatelor la drepturile omului sunt locuri de doliu și, în unele cazuri, de consolare pentru victime și pentru cei ce au supraviețuit, dar, în egală măsură și pentru cei ce organizează aceste măsuri reparatorii întrucât doresc să se adreseze unui public mai larg și să sensibilizeze populația, mesajul transmis fiind că acele evenimente nu se vor mai repeta niciodată. Comemorările nu se fac fără controverse deoarece victimele și apărătorii drepturilor omului sunt izolați prin eforturile guvernelor – inclusiv cele mai democratice – care doresc să creeze o „istorie oficială”, producând o poveste pe etape a evenimentelor din trecut din care lipsesc tocmai aceste demersuri.

Ce ține de reparațiile materiale, acestea se pot prezenta sub formă de acordare de bani sau de facilități financiare, dar, în egală măsură, de acces preferențial la serviciile de sănătate, educație sau la diferite servicii care sunt în măsură să le îmbunătățească condițiile de trai. Totuși, această categorie de reparații reprezintă dificultăți de ordin moral, legal și politic mai mult sau mai puțin, în special dat fiind că este vorba de programe de indemnizații guvernamentale ce trebuie să acopere o varietate largă de măsuri.

Într-adevăr, există un număr important de considerațiuni și de dificultăți referitor la conceperea unor asemenea programe. În primul rând, grupurile de victime sau de beneficiari sunt diferite. În cazul în care grupul este destul de larg, acordarea indemnizațiilor financiare per persoană poate fi destul de mic și, din contra, în cazul în care grupul este foarte restrâns, multe victime riscă a fi excluse. O altă dificultate ține de faptul că trebuie decis dacă reparațiile materiale trebuie să se prezinte sub forma accesului la un ansamblu de servicii (avantaje medicale, educație, locuință), de acordare a unor sume de bani sau a unei combinații între cele două.

Favorizarea accesului la unele servicii publice poate fi mai avantajos din punct de vedere financiar pentru stat, dar limitează caracterul reparatoriu al sumei ce reprezintă indemnizația. Pe de altă parte, calitatea serviciilor depinde de maniera în care statul a investit și administrează serviciile

pentru populație în general. Din contra, acordarea unor sume de bani poate satisface necesitățile reale, dar dacă sumele prevăzute sunt limitate banii nu vor avea un mare efect asupra vieții victimelor.¹²⁵ Drept consecință, de o manieră generală, ar fi ideal de a se organiza programe reparatorii sub forma unei combinații de acces la servicii publice și de acordare a unor sume de bani.

-B- Reparațiile individuale și colective

În linii generale, reparațiile sunt acordate unei părți lezate pentru a compensa prejudiciul cauzat printr-un act ilegal. Obiectivul este restabilirea, pe cât este posibil, a situației care ar fi existat în cazul în care actul ilegal nu ar fi fost comis. Pentru victime, dreptul la reparație constituie o parte importantă a procesului de vindecare. Obținerea reparației poate crea sentimentul de a fi mai puternic și permite victimelor să transforme sentimentele lor de durere, de izolare într-un sentiment de satisfacție. Reparația încă este descrisă ca având drept obiectiv eliminarea suferințelor și de acordare a justiției victimelor prin suplinirea sau prin repararea, în măsura în care este posibil, a consecințelor actului ilegal.¹²⁶ În alți termeni, reparația constă în remedierea faptelor ce au avut loc și stabilirea regulilor pentru viitor. Obiectivul său este promovarea justiției prin remedierea încălcărilor.¹²⁷ Ea apare deci, ca un imperativ al justiției.

Dreptul internațional ia în considerație problematica reparațiilor într-un cadru mai global al unei politici de justiție ce ține de reconstrucția individuală și colectivă. Măsurile individuale reflectă cazurile speciale ale victimelor, însă foarte repede ele trebuie să fie completate de măsuri colective de reparație.

Elaborarea principiilor Van Boven/Bassiouni, pe care le regăsim în cadrul rezoluției 60/147 din 16 decembrie 2005, adoptată de Adunarea Generală a Organizației Națiunilor Unite influențează foarte larg jurisprudența și practica internațională. Drept consecință, este practic recunoscut că această categorie de reparație include restituția, indemnizația, readaptarea, satisfacția și garanțiile de nerepetare.

Astfel, restituția trebuie, în măsura posibilităților, să ducă la restabilirea victimei în situația existentă anterior producerii unor încălcări ale dreptului internațional al drepturilor omului sau încălcărilor grave ale dreptului internațional umanitar. Altfel spus, restituția implică nu doar restituirea bunurilor preluate ilegal, dar la fel și a drepturilor care au fost încălcate. Ea cuprinde deci,

¹²⁵ *Reflecție asupra justiției tranziționale de N'taho Désitée Florine și Victoire Roxann Odoukpe.* [citat 15.04.2021]. Disponibil: http://www.memoireonline.com/07/10/3695/m_Reflexion-sur-la-justice-transitionnelle8.html. p.104.

¹²⁶ RONDEAU, S.. *Violations du droit international humanitaire et réparation : la place de la victime individuelle.* Université du Québec à Montréal. 2008, 157 p. [citat 07.03.2021]. Disponibil: <http://www.archipel.uqam.ca/1277/1/M10305.pdf>

¹²⁷ *Conseil Économique et Social. Commission des droits de l'homme. Droits civils et politiques et notamment : indépendance du pouvoir judiciaire, administration de la justice, impunité.* Nations unies, E/CN.4/2000/62 [citat 21.06.2021]. Disponibil: <http://rtdh.eu/pdf/ECN.4200062.pdf>.

în special, restabilirea libertății, a drepturilor încălcate, al statutului social, a vieții familiale, a cetățeniei, a dreptului de a reveni în propria localitatea, precum și a ocupației anterioare.¹²⁸

Curtea interamericană, în special în ceea ce ține de subiectul în cauză, merge chiar până la solicitarea de la stat de a restabili în profesie persoanele care pe nedrept au fost înlăturate, de a achita salariul echivalent acelei persoane în condiții normale de desfășurare a activității, de a anula antecedentele penale, dar și de reînscrisere retroactivă a cotizațiilor la casa de pensii. La un moment dat, Comitetul pentru drepturile omului, solicitase adoptarea reparațiilor și a unei protecții ce ar permite reîntoarcerea în țară.

Indemnizarea pierderilor estimate financiar acoperă în special prejudiciile survenite în urma încălcărilor comise. În acest sens, trebuie să fie rambursate victimelor cheltuielile medicale și cheltuielile ce țin de restabilirea psihologică. Indemnizația trebuie în egală măsură să țină cont de sărăcirea victimei impusă direct sau indirect prin încălcările comise (resurse necesare căutării adevărului, imposibilitatea de a avea o formare, imposibilitatea exercitării unei meserii).

Readaptarea constă în asigurarea medicală și psihologică, la fel ca și accesul la serviciile juridice și sociale. În mod concret, această asistență se va manifesta, de exemplu, prin studii gratuite pentru copiii victimelor, prin crearea unui centru medical de îngrijire destinat victimelor sau prin crearea de centre de reabilitare a victimelor.

O altă formă de reparație este satisfacția, care acoperă în special divulgarea adevărului, urmărirea și sancționarea responsabililor, ceea ce implică abrogarea legilor privind amnistia, dar și adoptarea unor măsuri simbolice. Referitor la ultimele, pot fi enumerate prezentarea scuzelor oficiale, organizarea manifestărilor comemorative, crearea unui centru în numele victimelor, transformarea centrelor de detenție în locuri unde se aduc omagii. Măsuri de restabilire a onoarei pot fi în egală măsură întreprinse de către stat. La nivel de reforme în acest sens, statul poate decide integrarea în programul școlar al unui capitol dedicat încălcărilor comise în trecut.

Garanțiile de nerepetare sunt măsuri și reforme ce impun autorităților sarcina de a interveni în mod activ pentru a garanta societății că încălcările comise în trecut nu se vor mai repeta. Statul trebuie în egală măsură să asigure respectarea independenței diverselor jurisdicții, astfel ca să nu permită jurisdicțiilor militare să intre în câmpul de activitate rezervat instanțelor civile. Acest ultim punct îl calificăm ca fiind unul important în contextul asigurării independenței instituțiilor judiciare, fie în raport cu puterea executivă, fie cu cea militară.

Constatăm că reparațiile trebuie să vizeze restabilirea unei reguli de drept omise prin încălcările arbitrare, restabilind astfel, încrederea din partea victimelor.

¹²⁸ GAMURARI, V. *Rolul mecanismelor justiției tranziționale în procesul de prevenire și combatere a torturii*, op. cit., p. 70.

-2- Mecanisme instituite

Scopul mecanismelor de reparație constau în promovarea justiției, ce are loc prin remedierea acelor încălcări ale dreptului internațional al drepturilor omului sau a încălcărilor grave ale dreptului internațional umanitar. Dreptul internațional a stipulat destul de clar că există o obligație de reparație. Însă dacă chestiunea reparațiilor abordează în mod fundamental problematica situației victimelor în cadrul justiției tranziționale, aceasta vine din raționamentul unei consacrară juridice a dreptului la reparație (A) care, la rândul său, precizează prerogativele victimelor (B).

-A- Afirmarea dreptului la reparație

Reparația asigură legătura dintre trecut și viitor.¹²⁹ Ea a fost descrisă ca având „obiectivul de a ușura suferințele și de a se face dreptate victimelor, suprimând sau reparând în măsura posibilităților consecințele actului ilegal”.¹³⁰ Este important să fie supravegheate persoanele care au încălcat drepturile omului pentru ca acestea să plătească pentru crimele comise, însă, în același timp, nu trebuie date uitării victimele acestora. Deseori, suferințele pe care le-au îndurat victimele le-au traumatizat, au bulversat viața lor și le-au privat de orice perspective pentru viitor. Pentru ca justiția să triumfe, victimele trebuie să obțină reparații. Astfel, dreptul la un recurs la reparație apare ca un drept fundamental. El este protejat prin numeroase instrumente internaționale, așa cum este Convenția Europeană a Drepturilor Omului (art. 13). Dispoziții ale altor numeroase instrumente internaționale prevăd dreptul la un recurs pentru victimele încălcărilor dreptului internațional al drepturilor omului.¹³¹

Dreptul la reparație impune stabilirea „principiilor aplicabile formelor de reparație, cum ar fi restituția, indemnizațiile sau reabilitarea, acordarea unui asemenea drept victimelor sau persoanelor aflate la întreținerea acestora”,¹³² astfel cum declară Adunarea statelor părți la crearea unui fond pentru victimele crimelor ce reiese din competența Curții și pentru familiile acestora, împuternicind Curtea „să asigure securitatea, starea psihică și psihologică, demnitatea și respectarea vieții private a

¹²⁹ CONOIR, Y., VEMA, G.. *Faire la paix: concepts et pratiques de la consolidation de la paix*. Les presses de l'Université de Laval (PUL), 2005, p. 76. ISBN 2-7637-8218-3

¹³⁰ *Conseil International de Réhabilitation pour les Victimes de Torture (IRCT)*, La réparation.. [citat 21.06.2021]. Disponibil: www.ict.org

¹³¹ Este vorba în special despre dispozițiile art. 8 al Declarației Universale a Drepturilor Omului, ale art. 2 (3, a și c) al Pactului internațional privind drepturile civile și politice, ale art. 6 al Convenției internaționale privind eliminarea oricăror forme de discriminare rasială, ale art. 14 al Convenției contra torturii și alte forme de tratamente crude, inumane sau degradante și ale art. 39 al Convenției privind drepturile copilului. În egală măsură, pot fi aduse exemplele încălcările dreptului internațional umanitar, în special dispozițiile art. 3 al Convenției de la Haga privind legile și cutumele de război pe uscat din 18.10.1907 (Convenția IV), ale art. 91 al Protocolului adițional la Convențiile de la Geneva din 12.08.1949 privind protecția victimelor în timp de conflict armat internațional (Protocolul I) din 08.06.1977 și ale art. 68 și 75 ale Statutului de la Roma al Curții Penale Internaționale.

¹³² *Statutul de la Roma al Curții Penale Internaționale*, articolul 75(1) privind reparația în interesul victimelor.

victimelor”¹³³ și autorizează participarea victimelor la toate „stadiile procedurii pe care le consideră aplicabile”.¹³⁴

Totodată, există și alte referințe chiar dacă la acest moment activitatea acestui tribunal a încetat. Astfel, Statutul Tribunalului Penal Internațional pentru Rwanda (TPIR), în art. 23 par. 3 prevedea în cadrul pedepselor pe care tribunalul le poate impune „în afară de deținerea condamnatului, Camera primei instanțe poate ordona restituirea proprietarului legitim a tuturor bunurilor și resurselor acumulate de condamnat prin mijloace ilicite, inclusiv prin constrângere”. Această dispoziție a fost preluată preluată în detaliu de art. 105 al Regulamentului de procedură și de probe ale TPIR.

Printre altele, unele dispoziții ale convențiilor regionale prevăd dreptul la un recurs pentru victimele încălcărilor dreptului internațional al drepturilor omului. Ne referim îndeosebi la dispozițiile art. 7 și 21 ale Cartei africane ale drepturilor omului și ale popoarelor, care prescriu ca obligații ale statelor garantarea nu doar a prevenirii încălcărilor drepturilor omului, dar și sancționarea persoanelor culpabile și acordarea reparațiilor victimelor acestor încălcări, indiferent de cine sunt comise, fie de agenți de stat, fie de terți. Articolul 25 din Convenția americană privind drepturile omului și articolul 13 din Convenția privind protecția drepturilor omului și a libertăților fundamentale preiau acest principiu, prevăzând obligația statului să garanteze acordarea unei reparații juste, proporționale și echitabile victimelor încălcărilor drepturilor omului.¹³⁵

În anul 2000 ideea unei codificări globale a aspectelor ce țin de reparații a fost declarată drept una universală. Fosta Comisie pentru drepturile omului a ONU pusese chestiunea în cauză în discuție. Ea programase prezentarea unui Raport final privind “principiile fundamentale și directivele ce reflectă dreptul la un recurs și reparație pentru victimele încălcărilor flagrante ale dreptului internațional al drepturilor omului și ale încălcărilor grave ale dreptului internațional umanitar”.¹³⁶

Studiul a fost preluat în cadrul unui alt raport intitulat „Totalitatea revizuită de principii fundamentale și directive ce reflectă dreptul la un recurs și reparație pentru victimele încălcărilor flagrante ale dreptului internațional al drepturilor omului și ale încălcărilor grave ale dreptului internațional umanitar”.¹³⁷ Acest raport a fost adoptat de Comisia pentru drepturile omului prin rezoluția 2005/30 din 25.07.2005, rezoluție prin care a fost recomandat Adunării Generale să adopte

¹³³ Idem, articolul 68(1) privind protecția participarea la proces ale victimelor și martorilor.

¹³⁴ Idem, art. 68(3).

¹³⁵ Ceea ce reiese din par. 16 al Principiilor fundamentale și directivele ce reflectă dreptul la un recurs și reparație a victimelor încălcărilor flagrante ale dreptului internațional al drepturilor omului și încălcări grave ale dreptului internațional umanitar care stipulează „statele trebuie să încerce să creeze programe naționale de reparație și alte forme de asistență victimelor, în condițiile în care partea responsabilă pentru prejudiciul cauzat nu este în stare sau nu acceptă să-și îndeplinească obligațiile”.

¹³⁶ *Rapport final du Rapporteur spécial Chérif BASSIOUNI*, (E/CN.4/2000/62 du 18 janvier 2000).

¹³⁷ *Rapport de Théo VAN BOVEN et de Chérif BASSIOUNI*, adoptat la 13.04.2005 de Consiliul Economic și Social al ONU.

„Principiile fundamentale și directivele”, ceea ce a fost făcut la 16.12.2005 prin rezoluția 60/147.¹³⁸ Această rezoluție conține prevederi mai favorabile, dat fiind că a îmbinat toate elementele separate anterior prevăzute în diverse texte internaționale. Ea contribuie la edificarea unei ordini juridice internaționale pentru garantarea și supravegherea intereselor victimelor, reafirmând principiile de drept internațional – răspunderea, justiția și supremația dreptului.

-B- Prerogativele victimelor

Rezoluția citată anterior definește victimele ca pe „persoane care au suportat un prejudiciu, în special un atentat la integritatea psihică sau mentală, o suferință morală, o pierdere materială sau un atentat grav la drepturile sale fundamentale și a dreptului internațional umanitar”. În sens larg și conform dreptului național, victime, în egală măsură, sunt considerate membrii familiei sau persoanele ce se aflau la întreținerea directă a victimei. În plus, din această categorie fac parte persoane care au suportat un prejudiciu, în condițiile în care ele au venit în ajutorul victimelor care se aflau într-o situație critică.

Astfel, o persoană este considerată victimă, fără a avea importanță pe de o parte dacă autorul încălcării a fost identificat sau nu, dacă acesta a fost reținut, pus sub urmărire sau condamnat, și pe de altă parte fără a fi absolut necesar să se stabilească legăturile de rudenie între autor și victimă.

Realizarea dreptului victimelor ține de responsabilitatea statelor¹³⁹. Ele trebuie să aibă în vedere „Principiile fundamentale și directivele”, promovând respectul pe care trebuie să-l poarte cei care sunt responsabili de aplicarea legilor și a membrilor forțelor armate și de securitate, a organelor legislative, a organelor judiciare, a victimelor și a reprezentanților acestora, a apărătorilor drepturilor omului și a avocaților, a mass media, dar și a publicului în general. Această obligație va trebui să urmeze o cale lungă în îndeplinirea obligațiilor statelor în raport cu victimele.

Printre aceste obligații, se enumeră în primul rând, tratamentul pe care autoritățile trebuie să îl aplice victimelor. Acestea trebuie tratate cu umanitate. Măsurile necesare trebuie luate pentru a asigura securitatea, bunăstarea psihică și psihologică, protecția vieții private a acestora, precum și ale familiilor lor. Pentru aceasta, fiecare stat va trebui să se asigure ca legislația sa internă, în măsura posibilităților, permite victimelor încălcărilor să beneficieze de solitudine și de îngrijiri particulare pentru a nu admite noi traumatisme în cadrul procedurilor judiciare și administrative destinate de a asigura justiția și reparația. Cu toate acestea, victimele trebuie să fie abilitate să caute și să obțină

¹³⁸ Rezoluția Adunării Generale a ONU 60/147 din 16.12.2005. [citat 16.03.2021]. Disponibil: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/60/147.

¹³⁹ NĂVODARIU, E.T. *Protecția victimelor în fața Curții penale internaționale*. Volumul conferinței naționale cu participare internațională. Deviantă și criminalitate. Evoluție. Tendințe și Perspective. Ediția a IV-a 2018. Universul Juridic. București. 2019, p.202-207. [citat 21.07.2020]. Disponibil: http://www.ugb.ro/Downloads/Info%20Studenti/20182019/Vol_conf_DECRET.2018. ISSN 2559-4915.

informații asupra cazurilor ce au dus la victimizarea lor și să aibă dreptul să cunoască adevărul în raport cu aceste încălcări.

În sfârșit, victimele trebuie să aibă acces la justiție în condiții de egalitate – acces la un recurs judiciar util, conform dreptului internațional, acces la organele administrative, precum și la mecanismele, modalitățile și procedurile stabilite prin legislația internă care trebuie să țină cont de obligațiile ce decurg din dreptul internațional ce vizează garantarea dreptului de acces la justiție și la un proces echitabil și imparțial.

În final, trebuie să le fie acordată asistență, punându-se la dispoziția acestora toate mijloacele juridice, diplomatice și consulare necesare pentru exercitarea dreptului la recurs, de li se prezenta demersuri privind reparațiile și dreptul pe care îl au de a primi o reparație adecvată, efectivă și rapidă ca urmare a prejudiciului suferit.

După încălcările masive ale drepturilor omului, ne referim la crime de război, genocid sau crime contra umanității, împrejurările în care se poate impune justiția se face într-o situație extrem de dificilă. Situația este determinată de numărul mare de atrocități comise dar și numărul mare de victime, precum și de vechimea acelor fapte ce creează dificultăți în colectarea datelor și probelor și constituie o muncă practic insuportabilă pentru sistemul judiciar în general, fragilizat de criză.

În fața limitelor în care activează justiția ordinară, creativitatea țărilor anglo-saxone a făcut să se nască și să se dezvolte în anii 90 ai secolului al-XX-lea justiția tranzițională.

Conceptul justiției tranziționale este foarte vast, fapt ce-i permite reconceperea de o manieră fundamentală a noțiunii de justiție în societățile noastre, de a determina parametrii acesteia și de a consolida încrederea din partea societății.

Însă, provocările ce apar în fața justiției tranziționale sunt colosale. Venită să evite apariția unei spirale de răzbunare, făcând posibilă coabitarea între fostele victime și foștii călăi, ea trece prin căutarea adevărului și justiției, astfel, restabilind victima în demnitatea sa, propunându-i reparații, totodată, găsind modele alternative de sancțiuni pentru responsabili, în final, eliminând impunitatea.

Această formulă enunțată deschide câmpul dificultăților pe care justiția tranzițională își propune să le soluționeze. Justiția tranzițională nu trebuie în nici un caz considerată drept un mecanism fix care poate fi mutat de la o situație la alta. Ea include multiple forme și diverse experiențe care ne învață că nu există un tip ideal în materia în cauză.

Așa cum am evidențiat în studiul efectuat, procesul de implementare al mecanismelor justiției tranziționale într-o societate post-conflictuală este în exclusivitate guvernat de principiul justiției. Precizăm că, vorbim despre justiția penală în favoarea victimelor și împotriva criminalilor, a justiției reparatorii pentru societate în ansamblul său, elemente a căror coerență și interacțiuni trebuie să fie stabilite prin reguli clare, eficiente.

Într-adevăr, justiția tranzițională creează un climat favorabil pentru a fi puse în aplicare mecanisme represive și punitive atât în domeniul dreptului cât și al securității statului, în general, și al fiecărei persoane în particular. Pentru a fi consolidate rezultatele obținute, după punerea în aplicare a mecanismelor mai sus amintite¹⁴⁰, dar și pentru a fi durabile se impune implementarea mai multor reforme în aparatele statelor. Considerăm că, în această situație cuvintele precum represiunea, reparațiile și reconcilierea sunt termeni cheie ale acestui mecanism.

Pe lângă alte reforme de stat, o bună guvernare politică și luarea unor măsuri eficiente sub aspect economic constituie fundamentul dezvoltării țărilor aflate în procesul tranziție, consolidând politica și prin implementarea practicilor specifice justiției tranziționale se ajunge la renunțarea comiterii unor acte de violență ce ar fi fost inevitabile în contextul dat. Pentru a se ajunge la adoptarea unor măsuri și la aplicarea unor politici de dezvoltare este necesară implicarea autorităților locale pentru a se proceda la curățarea instituțiilor publice în lupta contra corupției, contribuind astfel la consolidarea și menținerea acestui echilibru etatic.

Trebuie să remarcăm, că lupta contra impunității, prevenirea celor mai grave crime internaționale și garanția durabilă de respectare a principiilor statului de drept și pe cele ale drepturilor omului nu sunt de competența exclusivă a justiției tranziționale. Astfel, observăm că, interesul față de mecanismele justiției tranziționale sunt tot mai des întâlnite la nivelul organismelor internaționale, Secretarul general al ONU definește noțiunea de justiție tranzițională ca “noțiunea ce cuprinde totalitatea proceselor și mecanismelor utilizate de o societate în încercarea de a face față abuzurilor masive comise în trecut, cu scopul special de a asigura reconcilierea în prezent și viitor”¹⁴¹.

Statele în tranziție s-au inspirat din mai multe modele de justiție tranzițională pentru a pune în aplicare tribunale *ad hoc*, mixte și CAR, care își au originalitatea mai mult din punct de vedere conceptual decât al mandatelor. CAR în general ia în considerație diversele modalități de gestionare a conflictelor între popoare. Acesta a fost cazul Sierra Leone cu ritualurile tradiționale de reabilitare, de purificare și omagiul adus celor decedați, dar și procedeele mai clasice de audiere și de anchetă care au fost consolidate într-un raport ce fixează principalele probleme în procesul de consolidare a păcii. La fel este cazul Africii de Sud, CAR creat în 1995 și deci, obiectivul vizează înainte de toate vindecarea societății după cum notează președintele comisiei dl Desmond Tutu „crima a atentat la relație și chiar această rană trebuie să fie vindecată”.¹⁴²

¹⁴⁰ Ne referim la Comisiile pentru adevăr, reformele instituționale, reparațiile - restituția, indemnizația, readaptarea, satisfacția și garanțiile de nerepetare.

¹⁴¹ DRAGOMAN, I., UNGUREANU, D. *Tratat de drept internațional umanitar*, Universul Juridic, București, 2018, p.725. ISBN 978-606-39-0231-4

¹⁴² TUTU, D. « *Pour une justice réparatrice* », Project Syndicate, 2006. [citat 20.06.2020]. Disponibil: <http://www.lalibre.be/debats/opinions/pour-une-justice-reparatrice-51b88d24e4b0de6db9ad5c95>

Inițierea CAR permite asigurarea unui drept pentru adevăr, prin recursul la instanțele judiciare tradiționale, unde prin intermediul riturilor purificatoare, vizează responsabilii și reabilitează victimele. După cum putem constata, mecanismele ce sunt la dispoziția justiției tranziționale, nu presupun doar urmăriri judiciare în fața instanțelor judiciare. Mai mult, aceste procese contribuie esențial la reconciliere, unificare și instaurarea păcii.

Un factor important care, într-o oarecare măsură, dictează și justifică contextul de punere în aplicare a justiției tranziționale, este cel feminin. Dat fiind că femeile figurează deseori ca primele victime ale conflictelor armate, justiția tranzițională apare ca un factor indispensabil pentru ele. Însă nu este vorba doar despre satisfacerea necesităților acestora în justiție, deoarece multe femei, fiind preocupate de viitorul copiilor lor, contribuie enorm la procesul de cicatrizare și de reconciliere. Prezența și activitatea lor în cadrul ONG-urilor ce au ca obiectiv apărarea drepturilor omului, au făcut ca aceste ONG-uri să contribuie esențial, de exemplu, la calificarea explicită a violului în calitate de crimă de război.

Instituțiile justiției tranziționale au permis să stabilească repere ale viitoarelor societăți, deoarece avantaje considerabile au fost obținute în ceea ce ține de încrederea populației față de instituțiile publice, reconstrucția țesutului social și restabilirea democrației. În pofida acestor fapte, statele, în special statele africane, rămân a fi încă fragile din cauza constrângerilor politice, economice, sociale, culturale și de securitate. În sub-regiunea Africii de Vest, în Cote d'Ivoire și în Liberia se observa o tendință de stabilitate, în timp ce, Guineea, de exemplu, demonstrează semne de slăbiciune. Mai departe, în regiunea Marilor Lacuri – Burundi, Sudanul de Sud, Republica Democrată Congo și Uganda – pare să iasă în mod progresiv din ciclul de violențe.

2.1.4. Reforma sectorului de securitate

Când vorbim despre reforma sectorului de securitate ne referim și la elementele pe care le considerăm de o importanță majoră în contextul prevenirii comiterii crimelor internaționale și a infracțiunilor convenționale printre care se enumeră și reforma instituțională. În acest sens, practica demonstrează, că în lipsa modificării procesului de funcționare a instituțiilor statului, care deseori beneficiau de „undă verde” din partea autorităților, este imposibil de a asigura implementarea mecanismelor și instituțiilor justiției tranziționale. În aceste condiții se puteau comite crime internaționale, dar și alte încălcări grave ale drepturilor omului, fie în contextul unui conflict armat, fie al unui regim autoritar, fără ca responsabilii să fie trași la răspundere pentru faptele comise. Revenind la argumentarea din punct de vedere a practicii statelor ce s-au confruntat cu conflicte armate sau regimuri autoritare, constatăm că punerea în aplicare a instituțiilor justiției tranziționale,

cum sunt DDR și reforma sectorului de securitate (RSS), trebuie abordate în mod special, din motivul că în lipsa acestora, pare a fi destul de problematică o eventuală conciliere națională.¹⁴³

Observăm că, Organizația Națiunilor Unite, în 2005, a elaborat mai multe principii privind combaterea impunității, în contextul protecției și promovării drepturilor omului. Astfel, principiul 36 prevede: „se convine că statele iau toate măsurile necesare, inclusiv reforme legislative și administrative pentru a garanta că instituțiile publice sunt organizate în așa mod, ca să poată garanta respectarea statului de drept și protecția drepturilor omului. Ca măsuri minime ce trebuie luate de către state, se convine ca acestea să administreze următoarele: (a) responsabilii publici și funcționarii ce sunt personal responsabil de încălcări grave ale drepturilor omului, în special aceia ce fac parte din forțele militare, de securitate, poliție, informație și justiție, nu vor putea să rămână în serviciul instituțiilor statului. Concedierea lor va respecta imperativele dreptului de fond și de formă și principiul non-discriminării. Persoanele oficial acuzate de răspundere individuală pentru încălcări grave ce rezultă din dreptul internațional vor fi concediați din funcțiile lor oficiale pe parcursul urmărilor judiciare îndreptate împotriva lor” (*traducerea noastră*).¹⁴⁴

Mai mult, în contextul reformei sectorului de securitate, principiul 36, pct. (c) și (e) prevede că „controlul civil al forțelor militare și al forțelor de securitate, precum și organismele de informații trebuie să fie asigurate și, dacă este necesar, stabilite sau restabilite. În final, se va conveni că statele creează instituții eficace care vor încadra civili în forțele militare, de securitate și în organismele de informații, inclusiv instanțe de supraveghere legislativă. Se va conveni ca responsabilii oficiali și funcționarii, în special cei din sectoarele militare, de securitate, poliție, de informații și justiție să preia o formare exhaustivă și permanentă asupra drepturilor omului și, când este cazul, asupra normelor dreptului umanitar și punerea în aplicare a acestor norme” (*traducerea noastră*).¹⁴⁵

De asemenea, facem referire la directiva Comitetului de Ajutor pentru Dezvoltare (CAD) al OCDE, privind reforma sectorului de securitate, adoptată în 2007, care în contextul examinării activității RSS, evidențiază că acestea reflectă „transformarea sistemului de securitate, care include toți protagoniștii, rolul acestora, responsabilitățile și acțiunile în ansamblul său, pentru a gestiona și a monitoriza sistemul, în dreptul bazat pe norme democratice și principii solide de bună guvernare (*traducerea noastră*)”.¹⁴⁶

¹⁴³ GAMURARI, V. *The implementation of Transitional Justice institutions in the process of reconciliation of a post-conflict society: comparative aspect*. In: Studia Securitatis. Sibiu, România. Volume XII, Issue 2/2018, p.14.

¹⁴⁴ United Nations, Econ. & Soc. Council, Comm'n on Human Rights, Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights through Action to Combat Impunity, U.N. Doc. E/CN.4/2005/102/Add.1 (Feb. 8, 2005). [cit. 18.10.2019]. Disponibil: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/HR-protection2005.html>

¹⁴⁵ Idem.

¹⁴⁶ OCDE/CAD. *Reforme du secteur sécuritaire*. 2007. [cit. 18.08.2019]. Disponibil: <http://www.operationspaix.net/DATA/DOCUMENT/945~v~Manuel de l OCDE sur la reforme des systemes de securite.pdf>

Situațiile la care ne referim – conflictele armate, inclusiv internaționale și non-internaționale, regimurile autoritare și dictaturile, se referă nemijlocit la structurile naționale de securitate, instituțiile de supraveghere a securității, organele de drept, precum și anumite structuri, care deseori sunt considerate ilegale, cum ar fi grupurile armate non-etatice, mișcările de eliberare, de guerile, milițiile create de partidele politice, companiile private de securitate.

Putem spune că, printre obiectivele RSS se regăsește, în primul rând, acordarea unei securități eficiente în contextul restabilirii unui regim democratic. Un astfel de proces presupune restabilirea „monopolului” legitim al statului de a recurge la forță, precum și eliminarea vacuumului creat în asigurarea securității *in integrum*. Punând în aplicare conceptul de promovare a justiției, RSS urmărește obiectivul de asigurare a legitimității și restabilirii integrității sistemului de securitate, astfel restabilind încrederea din partea cetățenilor în caracterul imperativ al drepturilor și libertăților fundamentale ale omului. Monitorizarea securității publice include în mod inevitabil și accesul reprezentanților societății civile la procesul de monitorizare al actului de justiție. Unele proceduri, cum ar fi de exemplu, cele de *screening*¹⁴⁷, pot avea efecte directe în raport cu membrii forțelor armate. Însă, printre aceștia de regulă se regăsesc și foștii participanți la conflicte armate, indiferent de faptul dacă au beneficiat sau nu de statut de combatant.

Caracterizând cele două instituții ale justiției tranziționale – DDR și RSS, important este să conștientizăm că ele au anumite tangențe, fapt constatat în mai multe cazuri, în sensul că, DDR reflectă un proces post-conflict, altfel spus, acesta nu poate fi aplicat la etapa inițială, în condițiile în care conflictul se află într-o fază activă. Practica mai multor state, inclusiv de pe continentul european – cazul Bosniei și Herțegovinei sau cel al Kosovo, ne arată, că atunci când programele DDR, în special ne referim la procesul de reintegrare, duce la efecte negative în contextul asigurării securității, provocând situații de criză, iar ca urmare, duce la o creștere a nivelului criminalității, însă, acest proces, inevitabil se lovește de chestiunea menținerii personalului în cadrul structurilor de securitate, ca urmare a demobilizării, iar în final la importanța cristalizării unor criterii exprese a viitoarei reforme a sectorului de securitate. Revenim la practica statelor vizate anterior, dar și a altora, cum ar fi cazurile Argentinei, Columbiei, Chili, atunci când în cadrul unui dialog cu participarea reprezentanților fostelor părți adverse, prin încercarea elaborării unor programe DDR, inclusiv a criteriilor acestora, s-ar putea crea condiții care ar avea un impact ce ar tergiversa concilierea societății și consolidarea statului de drept. Drept exemplu, menționăm crearea condițiilor de reprezentare în sectorul de securitate a minorităților sau a femeilor.

¹⁴⁷ Am făcut referire la acest termen atunci când am vorbit despre procedura de *vetting*.

Pe de altă parte, atunci când analizăm cele două instituții –DDR și RSS, trebuie să luăm în considerație faptul că acestea vin cu propriile inițiative, fiind în mare parte autonome, chiar dacă, de regulă, ele se intersectează. În asemenea condiții s-ar putea genera anumite situații, când o persoană bănuită de implicarea în comiterea unor încălcări grave ale drepturilor omului, ar putea face din nou parte din structurile de securitate. Experții deseori folosesc ca exemplu cazul din Uganda, făcând referire la situația lui Taban Amin, fiul unui fost dictator ugandez, acuzat de săvârșirea mai multor fapte grave ce aduc atingere drepturilor omului, și în ciuda acestor fapte săvârșite a fost amnistiat întrucât s-a prevalat de dispozițiile Legii privind amnistia în Uganda, ceea ce i-a asigurat nivelul necesar de impunitate pentru viitor. Această situație i-a oferit posibilitatea de a candida la o funcție importantă în structurile de securitate. Prin urmare, astfel de cazuri, care trebuie să recunoaștem, nu sunt atât de frecvente, duc inevitabil la diminuarea încrederii din partea societății față de instituțiile de securitate, regulă, care cu siguranță se referă și la forțele armate.¹⁴⁸

2.1.5. Justiția locală și reconcilierea

Punerea în aplicare a justiției tranziționale este un proces aflat în strânsă legătură și puternic influențat de sistemul de drept al statului respectiv, de tradițiile istorice, de abordări privind locul și rolul justiției într-o societate, în general și într-o societate aflată în tranziție, în special. Născută din pragmatismul englez, justiția tranzițională întruchipează în mare măsură sarcinile ce stau în fața unei societăți în tranziție, în condițiile în care instituțiile statului sunt incapabile să răspundă doleanțelor societății, iar încrederea din partea populației față de organele angajate în procesul de promovare a justiției este sub orice limită. Am putea afirma că o astfel de situație este caracteristică în primul rând statelor ce au împrumutat sau le-a fost impus să împrumute instituții netradiționale pentru societățile respective, în special din sistemul romano-germanic și *common law*. Or, în pofida preluării și incorporării, instituțiile ce s-au dezvoltat și au evoluat pe continentul european, acest proces nu a putut, dar cel mai probabil nici nu a avut intenția, să înlocuiască *in corpore* anumite reguli și cutume ce au evoluat timp de secole.

Presupunem că, în contextul concilierii acestor societăți acest lucru se observă într-o formă mai evidențiată. Restabilirea încrederii în justiție și reconcilierea locală în diverse societăți, în special cele menționate, cum sunt Rwanda, Sierra Leone, Mozambic, Uganda, are loc inclusiv prin intermediul unor proceduri și ceremonii promovate timp de secole, ignorarea cărora ducând la un eșec în procesul de reconciliere a societății respective. Astfel de procese de reconciliere, denumite ca „justiție reparatorie”, de regulă sunt în sarcina organelor de drept care acționează în interesul victimelor și

¹⁴⁸ La loi d'amnistie en Ouganda a pour rôle d'amoindrir la LRA. [citât 18.10.2018]. Disponibil: <https://www.c-r.org/fr/news-and-views/comment/la-loi-d'amnistie-en-ouganda-pour-rôle-d'amoindrir-la-lra>

comunității *in integrum* în determinarea obligațiilor și responsabilităților persoanelor culpabile.¹⁴⁹ Adevărul este că actul de justiție aplicabil în contextul proceselor locale de reconciliere conține elemente ale justiției reparatorii, acoperind totodată, funcțiile altor obiective ale justiției tranzitionale, cum sunt punerea sub urmărire și tragerea la răspundere a persoanelor culpabile, acordarea reparațiilor victimelor, constatarea adevărului sau reformele instituționale. Ca urmare a existenței acestor procese de reconciliere locale s-a ajuns la o formă de promovare a încrederii dintre foștii combatanți, inclusiv dintre comunitățile acestora. Așa, de exemplu, în Mozambic aveau loc ceremonii de purificare ce ofereau foștilor combatanți posibilitatea de a se reintegra în comunitate, prin excluderea violenței, recunoașterea efectelor negative ale acestora, precum și oferirea victimelor sau familiilor acestora a reparațiilor.¹⁵⁰

Procese penale internaționale sunt, de regulă, lungi, astfel societatea pierde interesul față de ele cu trecerea timpului chiar dacă societatea este puternic animată de dorința de a se răzbuna. Iată de ce, în unele cazuri, procesele locale par a fi mai eficiente în condițiile în care numărul persoanelor culpabile este destul de mare, iar normele cutumiare tradiționale creează impresia unei apropieri și legitimități în raport cu alte instrumente ale justiției tranzitionale. Totodată, procesele desfășurate în conformitate cu prevederile locale cutumiare sunt capabile, în același fel ca și procesele judiciare clasice, să evidențieze dificultățile cu care se confruntă justiția și procesul de reconciliere în promovarea obiectivelor sale.

În primul rând, trebuie să luăm în considerație faptul că procesele în baza normelor cutumiare locale își desfășoară activitatea în afara sistemelor de drept oficiale, deseori nerespectând cadrul normativ național, inclusiv în domeniul drepturilor omului.

În al doilea rând, obiectivele acestor procese desfășurate conform unor prevederi cutumiare, de regulă, nu se axează pe încălcările grave ale drepturilor omului, pe comiterea crimelor de război, a crimelor contra umanității sau a actelor de genocid. Facem referire în calitate de exemplu la tribunalele *gacaca*, natura cărora în mod tradițional este axată pe cazurile în materie civilă.¹⁵¹

În al treilea rând, luând în considerație faptul că în conflictele armate de pe continentul african, în special printre participanții direcți la conflict, este un număr foarte mare de copii, ceea ce

¹⁴⁹ MAIESE, M. *The Aims of restorative Justice. Beyond Intractability* (Octobre 2003). [citât 18.10.2018]. Disponibil: http://beyondintractability.org/essay/restorative_justice/

¹⁵⁰ LUNDIN, I. B.. *Peace Process in Mozambique*. The peace process and the construction of reconciliation post conflict – the experience of Mozambique. Presented in Barcelona under the International Seminar “Experiences of Penal Alternatives in Peace Processes” – Barcelona 27-28 February 2004. [citât 18.10.2018]. Disponibil: <http://escolapau.uab.cat/img/programas/colombia/seminario/seminario018.pdf>.

¹⁵¹ WALDORF, L. *Mass justice for mass atrocity: Transitional justice and illiberal peace-building in Rwanda*. 2013. [citât 18.10.2018]. Disponibil: https://aran.library.nuigalway.ie/bitstream/handle/10379/4461/Waldorf_PhD%20Thesis_final.pdf?sequence=1&isAllowed=y

contravine prevederilor dreptului internațional umanitar, procesele locale ar putea fi considerate ca o opțiune specială ce ar permite substituiri ale urmăririlor penale în raport cu copiii-combatanți, astfel, aplicând unele mecanisme de alternativă prevăzute de justiția tranzițională.

În acest sens, putem aduce exemplul atribuit justiției tranziționale locale în Rwanda, unde s-au înființat în anul 2002 un număr de 11.000 de tribunale comunitare, denumite *gacaca*, ce aveau rolul de a examina cazurile persoanelor culpabile de acte de genocid, doar că de așa numita „categoria a 2-a”. Elementul „novatoriu” al acestei abordări ține de faptul că spre deosebire de programele elaborate ce prevedeau anumite amnistii sau urmăriri selective puse în aplicare de unele țări africane, guvernul rwandez a mers pe calea prejudecării prin intermediul tribunalelor *gacaca*, anterior transmiterii cazurilor instanțelor naționale care ar deține competența finală.

Revenind la cazul Rwandei, menționăm că aproximativ de 80.000 de rwandezi au făcut obiectul cercetărilor în fața tribunalelor *gacaca*, printre care se regăsesc și ofițeri de rang înalt. În contextul punerii în aplicare a programului DDR în cadrul căruia au fost examinate mai mult de 54.000 de persoane, foști combatanți, din anul 1995, s-au evidențiat clar obiectivele urmărite de autorități în raport cu persoanele presupuse a fi culpabile de acte de genocid. Totodată, situația creată este nefirească, în condițiile în care riscul de a fi supus unei urmăriri judiciare nu pare a fi unul eminent atât pentru foștii, cât și pentru actualii combatanți. Încercăm să presupunem că ar putea exista cel puțin două motive în acest sens.

Primul motiv ține de faptul că cei care au fost implicați în procesele *gacaca* nu faceau distincție între un omor în timp de conflict armat și un act de genocid. Adevărul este că justiția tranzițională în Rwanda a fost axată în exclusivitate pe actele de genocid comise pe parcursul anului 1994, ignorând crimele de război ce au fost comise în timpul războiului civil din perioada anilor 1990 până în 1994.

Cel de-al doilea motiv ține de faptul că din cauza numărului foarte mare de dosare acumulate, foștii combatanți erau siguri că acuzațiile înaintate pe lângă tribunalale *gacaca* nu aveau șansa să ajungă obiect al examinării în cadrul urmăririlor judiciare oficiale. Paradoxal, dar chiar și anumiți responsabili oficiali admiteau prezența unei contradicții între programul DDR și răspunderea penală a persoanelor culpabile.¹⁵²

2.1.6. Modele de impunitate în perioada de tranziție

Perioada de tranziție care presupune trecerea de la un regim represiv la unul democratic, care la rândul său, include soluționarea problemelor din trecut, implică o gamă vastă de soluții, și aici ne referim la procese penale în care se cerceta un număr foarte mare de persoane ce au susținut regimul anterior, și mergând până la iertarea *in corpore*. Indiferent de situație, pentru a beneficia de dreptul

¹⁵² WALDORF, L. *Transitional Justice and DDR: The Case of Rwanda*. 2009. [citat 18.10.2018]. Disponibil: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-DDR-Rwanda-CaseStudy-2009-English.pdf>

de a alege, va trebui să răspundem la cel puțin două întrebări – să păstrăm în memorie sau să dăm uitării faptele ilegale comise, altfel spus, acordarea unei aprecieri oficiale, precum și determinarea în ceea ce ține aplicarea sau nu a sancțiunilor față de persoanele responsabile de comiterea unor astfel de fapte ilegale.¹⁵³

Este evident că pentru a pune în aplicare o urmărire judiciară în raport cu o persoană culpabilă este necesară impunerea unei norme juridice. Însă, această regulă a fost aplicată în raport cu persoanele resortisante ale statelor Europei de Vest ce au colaborat cu Germania nazistă în calitate de Putere Ocupantă în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Dintr-o altă perspectivă, această formă de soluționare a problemelor trecutului nu s-a regăsit în statele Europei Centrale și de Est după anul 1989 sau din America Latină imediat după ce a avut loc înlăturarea regimurilor autoritare.¹⁵⁴

O altă formă de găsim a soluției în chestiunea recunoașterii culpabilității și tragerii la răspundere este aplicarea lustrației vechii elite, a agenților ce făceau parte din rândurile poliției secrete, precum și a informatorilor aceștia, dar, nu în ultimul rând și a funcționarilor de stat. Indiferent de aprecierea dată procesului în cauză, trebuie să constatăm că uneori sentința penală este însoțită de privarea de drepturi politice și civile. Paradox, dar exemplele vin din „lumea democrației” – Belgia, Franța, Țările de Jos în perioada post-belică. Totodată, dacă ne referim la cazurile statelor Europei Centrale și de Est, state în care regimul comunist a fost înlăturat, constatăm că lustrația a reprezentat soluția perfectă pentru a evita urmărirea judiciară.¹⁵⁵

Caracterizând instituția amnistiei, nu putem nega faptul prezenței unei alte extreme – acordarea unei amnistii necondiționate persoanelor implicate în comiterea infracțiunilor din considerente politice. Astfel, uneori, grațierea reprezintă rezultatul auto-amnistiei acordate în mod individual de către fosta elită politică, anterior ca procesele în contextul justiției tranziționale să ia amploare. Dat fiind că politica este arta compromisului, evident că nu putem exclude cazurile în care impunitatea apare ca rezultat al unor negocieri între vechea și noua elită. De exemplu, în Uruguay, în 1986, guvernarea ce a succedat dictaturii juntei militare, sub presiunea militarilor a adoptat Legea privind amnistia.¹⁵⁶

¹⁵³ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.T. *Aspecte privind coraportul dintre conceptele „stat de drept” și justiție tranzițională”*. În: Materialele conferinței științifice cu participare internațională „Aportul mediului academic la consolidarea dialogului dintre Republica Moldova și partenerii strategici în contextul crizelor regionale”. Chișinău, ULIM. 16.10.2017, p.94. ISBN 978-9975-3371-9-9

¹⁵⁴ GAMURARI, V., BARBĂNEAGRĂ, A. *Crimele de război*. Chișinău: Reclama SA. 2008, pp. 448-459. ISBN 978-9975-9650-6-4

¹⁵⁵ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.T., op. cit., p.94.

¹⁵⁶ *Le Monde*. La Cour suprême d'Uruguay rétablit l'amnistie sur les crimes de la dictature. [on-line] [citat 07.10.2019]. Disponibil: https://www.lemonde.fr/ameriques/article/2013/02/23/la-cour-supreme-d-uruguay-retablit-lamnistie-sur-les-crimes-de-la-dictature_1837679_3222.html .

Un alt exemplu de impunitate pentru încălcările comise în trecut poate servi Spania post-franchistă, în condițiile în care majoritatea forțelor democratice au acceptat acordarea imunității persoanelor culpabile ce au comis încălcări grave, indiferent dacă au făcut parte din forțele republicane sau naționaliste.¹⁵⁷

Nu putem să nu indicăm ultimul model – amnistia și nu amnezia, care de regulă este prezent sub forma unei “Comisii pentru stabilirea adevărului”. Obiectivul acestor comisii este echivalent cu cel al Comisiilor pentru stabilirea faptelor sau de anchetă, cunoscute în dreptul internațional public, în special dreptul reglementării pașnice a diferendelor internaționale, și anume, acela de a elucida destinul persoanelor în particular, dar și a națiunii *in integrum*, pe perioada vechiului regim. Este evident faptul că o astfel de comisie nu are ca obiectiv urmărirea judiciară și sancționarea. Totuși, există și o excepție, dat fiind că această regulă nu are un caracter imperativ. De exemplu, în Argentina, după 1983, șefi ai celor două guverne din perioada de dictatură au făcut obiectul cercetărilor judiciare fiind chemați în fața instanței. Ca rezultat, fără a se trece la un proces de răzbunare, totuși, ca urmare a adevărului prezentat privind încălcările masive ale drepturilor omului, s-a desfășurat un eveniment ce reprezintă siguranța că faptele comise nu vor fi uitate și vor rămâne în acest mod în memoria colectivă. Adevărul este că în America Latină s-a consolidat o practică cu caracter regional în acest sens. Ca și exemplu, facem referire la cazurile Comisiei naționale a Chili pentru restabilirea adevărului și reconciliere (1990)¹⁵⁸ și a Comisiei privind restabilirea adevărului din Salvador (1992), comisie ce a funcționat sub egida ONU.¹⁵⁹ Totuși, trebuie să admitem că nu pentru toți cunoașterea adevărului este un element suficient. Astfel, se impune delimitarea între cunoaștere și recunoaștere, în contextul în care este necesară recunoașterea oficială a ilegalităților comise. Totodată, în cazul recunoașterii, statul poate să ia măsuri și să recurgă la diverse forme de compensație. Pe de altă parte, ca formă de compensație poate fi menținerea a ceva ce ar putea asigura păstrarea în memorie a unor evenimente din trecut – monumente, muzee, sărbători naționale, ceremoniale etc. Însă, trebuie să menționăm faptul, că restituirea sau reparația pe care statul o acordă nu vine să înlocuiască un eventual proces civil compensatoriu la care victimele au dreptul.¹⁶⁰

Nu putem ignora faptul că în ultimele decenii, în cadrul dezbaterilor ce reflectă subiectul justiției ca urmare a schimbării regimului, savanții, politicienii, jurnaliștii au abordări diferite referitor

¹⁵⁷ BABY, S. *Vérité, justice, réparation : de l'usage en Espagne de principes internationaux*. In : *Matériaux pour l'histoire de notre temps*. 2013/3-4 (111-112), pp. 25-33. [cit. 16.10.2019]. Disponibil: <https://www.cairn.info/revue-materiaux-pour-l-histoire-de-notre-temps-2013-3-page-25.htm>

¹⁵⁸ *Chili : Commission Nationale de la vérité et de la réconciliation*. „Rapport Rettig”. [cit. 16.10.2019]. Disponibil: <http://www.elcorreo.eu.org/Chili-Commission-Nationale-de-la-verite-et-de-la-reconciliationRapport-Rettig?lang=fr>

¹⁵⁹ *Salvador : 20 ans après le rapport remis par la commission vérité de l'ONU, justice n'a toujours pas été rendue*. [cit. 16.10.2019]. Disponibil: <https://www.amnesty.org/fr/latest/news/2013/03/el-salvador-no-justice-years-un-truth-commission/>

¹⁶⁰ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.T., op. cit., p.95.

la acest subiect.¹⁶¹ În final, se revine la justiția tranzițională, care deși nu are un răspuns universal situațiilor post-conflict, totuși, oferă unele răspunsuri referitor la problema modului în care se poate găsi acel echilibru între obiectivele justiției și cele ale politicului, astfel transformând situația în una riscantă pentru noul regim.¹⁶²

Pe parcursul studiului, am prezentat mecanisme ale justiției tranziționale. Altfel spus, principalele procedee ce trebuie puse în aplicare pentru a asigura o ieșire dintr-o criza cu o durată mai mare în timp. Din cercetarea efectuată am constatat ca, aproximativ 45 % din țările care trec printr-o criză determinată de stări conflictuale, revin la violențe la doar 5 ani după încetarea conflictului.¹⁶³ Cauzele acestor crize trebuie căutate mai degrabă în perioada pre-conflict decât în cea de post-conflict.

Pentru a conștientiza cum pot fi gestionate problemele impuse de situațiile post-conflict, trebuie să ne axăm pe analiza stării de lucruri ce a precedat declanșarea conflictului armat. Una din regulile recunoscute drept axiomă, este că statele care se aflau în stare de conflict, au fost caracterizate de o stare de instabilitate și anterior declanșării conflictului, dar, cu regret afirmăm că, cu certitudine vor rămâne vulnerabile și în perioada post-conflictuală. În acest sens, este imperativ să punctăm elementele de fragilitate în contextul societăților post-conflictuale, care, la rândul său, vor reduce riscul transformării unei eventuale crize într-un conflict armat.

Cu toată incertitudinea față de conceptul justiției tranziționale, cert este că în lipsa adevărului nu există justiție, iar în lipsa justiției impunitatea poate genera o stare ce ar avea ca și consecință răzbuarea celor asupra cărora s-au luat anumite măsuri în afara cadrului legal. Astfel, când ne referim la conceptul justiției tranziționale, acesta poate și trebuie să servească ca fiind acel mecanism necesar în asigurarea unei păci durabile, fapt ce va face inadmisibil ca trecutul să intervină într-un mod violent.

2.2. Considerații privind importanța factorilor non juridici ce vizează implementarea unor mecanisme ale justiției tranziționale

Analiza rolului factorilor juridici în procesul de implementare a mecanismelor justiției tranziționale o regăsim și în articolul cu același nume realizat în coautorat cu conf.univ.dr. Vitalie Gămurari, ocazie cu care am evidențiat faptul că „justiția tranzițională este privită ca instituție a dreptului internațional umanitar (DIU), chiar dacă astăzi conceptul respectiv a depășit limitele

¹⁶¹ HUYSE, L. *Justice After Transition: ON the Choices Successor Elites Make in Dealing with the Past*. [citat 02.05.2020]. Disponibil: https://soc.kuleuven.be/centre-for-political-research/publicaties-luc-huyse/bestanden/pdf-hoofdstukken-inboeken/1995_On%20the%20Choices%20Successor%20Elites%20Make.pdf

¹⁶² Idem.

¹⁶³ CHATAIGNER, J.-M., MAGRO, H. *Les Etats et Sociétés Fragiles : Entre conflits, reconstruction et développement*. Paris : Karthala, 2007, 560 p. ISBN 9782845868274

conflictelor armate, cuprinzând și alte situații conflictuale – restabilirea valorilor democratice în societățile ce au trecut prin regimuri autoritare sau dictatoriale, soldate cu multiple fenomene negative, cum ar fi aplicarea torturii, dispariția fără veste a persoanelor, detenții nemotivate etc”.¹⁶⁴

De asemenea, am arătat că, justiția tranzițională depășește viziunile dreptului și nu o putem privi doar ca pe o calificare a unor norme juridice întrucât implementarea unor mecanisme și instituții ale justiției tranziționale se axează pe modalități de protecție a intereselor victimelor, și în acest mod, se creează o stare favorabilă pentru începerea unui dialog între victime și cei care le-au încălcat drepturile aducându-le în această situație. Așadar, un rol important îl are factorul preventiv în cazul în care unele societăți se confruntă cu diverse provocări, întrucât este mult mai complicat să restabilești un dialog civilizațional ulterior comiterii unor atrocități, atât în cadrul conflictului armat, cât și a sistemului autoritar care are propriile sale instrumente represive. Atunci când sunt condiții favorabile pentru ca părțile să poată purta un dialog, chiar dacă de multe ori se dovedește a fi unul dificil și de durată, la care se adaugă și anumite cedări reciproce se poate ajunge la prevenirea cu succes a unei posibile confruntări și pot determina efecte pozitive pentru întreaga societate *in integrum*.¹⁶⁵

Așa cum am arătat deja, justiția tranzițională este parte componentă și a DIU, ceea ce impune acceptarea regulilor care se aplică în egală măsură și DIU. Facem referire la *rationae temporis*, dat fiind faptul că în prezent conceptul de „legi și cutume de război” nu este studiat doar din prisma aplicabilității în situația în care vorbim despre existența unui conflict armat, ci este abordat în sens larg. Facem referire la situația în care normele respective se pot aplica ca urmare a angajamentelor statului la care s-au obligat astfel la nivel internațional prin semnarea acordurilor, dar și a caracterului imperativ ce intervine în cazul aplicării unor prevederi. Dacă privim justiția tranzițională în acest context, în sensul că, situația în care societatea se familiarizează cu acest concept, vom avea ca și rezultat o abordare prin care efectele negative ale unor situații conflictuale sunt minimalizate. Din practica mai multor state în care au avut loc asemenea fenomene am observat că reconcilierea devine imposibilă numai în baza aplicării unor mecanisme de constrângere, fiind necesar în această situație să se aplice acele norme juridice ce au caracter sancționator. Așadar, apare ca o condiție absolut necesară găsirea și aplicarea și a altor mecanisme cum ar fi găsirea unor căi spre deschiderea unui dialog, așa cum se întâmplă în cazul unor negocieri la nivel național sau internațional. Și acest demers ar fi sortit eșecului dacă s-ar desfășura numai în baza reglementărilor juridice. Acesta este motivul pentru care în cazul justiției tranziționale regăsim ca fiind incidente și alte norme cum sunt cele de

¹⁶⁴ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.T. *Rolul factorilor non juridici în procesul de implementare a mecanismelor justiției tranziționale*. În: Studii Juridice Universitare. ULIM. № 3-4. Anul XI/2018, p. 32. ISSN 1857-4122

¹⁶⁵ Ibidem.

ordin politic, economic, psihologic, religios etc. Pentru a se ajunge la atingerea obiectivelor propuse, respectiv, a se minimaliza efectele negative ale unei situații conflictuale și pentru a se asigura interesul primordial al victimelor, justiția tranzițională încearcă să penduleze între diferite norme aplicabile, astfel cum se întâmplă și în sistemul normativ internațional ce este creat din norme între care observăm că există însă o strânsă legătură. În acest context ne îndreptăm atenția spre studiul factorilor non-juridici ce au influență în situația comiterii unor grave încălcări ale drepturilor și libertăților fundamentale ale omului sau a unor norme ale DIU.

2.2.1. Soluții de prevenire a încălcărilor grave intervenite în situații de conflict în contextul aplicării factorilor non-juridici

Vom încerca să argumentăm necesitatea aducerii unor îmbunătățiri a politicii informaționale cu privire la strategia instituțiilor implicate în activități de prevenire a comiterii unor crime de război și a unor crime contra umanității. Facem referire la Organizației Națiunilor Unite (ONU) și la Comitetul Internațional al Crucii Roșii (CICR), referitor la creșterea eficienței aplicării și implementării metodelor de prevenire în cazul încălcărilor normelor DIU. Pentru a ajunge la propunerea unor soluții de prevenire a încălcărilor grave în acele situații de conflict este necesar să stabilim care sunt factorii ce influențează comportamentul combatanților, aceștia fiind puși în anumite împrejurări în situația de a impune respectarea sau încălcarea normelor DIU. De asemenea, este important să vedem în ce măsură ONU și a CICR iau în considerație acești factori în activitatea lor de prevenire a încălcării normelor DIU.

Ne vom raporta la conținutul studiului efectuat de către Daniel Muñoz-Rojas și Jean-Jacques Frésard¹⁶⁶ la solicitarea CICR, prin care a încercat să clasifice cauzele ce duc la încălcarea normelor DIU. Din cuprinsul lucrării anterior enunțate rezultă esența și natura unui conflict armat, fapt ce arată ce anume poate să favorizeze comiterea crimelor de război și a crimelor contra umanității, precum și obiectivele conflictului armat. Nu este de neglijat a fi menționate cauzele apariției situațiilor conflictuale care sunt cauze de natură socio-psihologică cât și cauze de ordin personal.

În cadrul studiului ne vom opri asupra factorilor socio-psihologici ce caracterizează fiecare grup care participă la conflict, în acest sens menționăm: influența pe care o exercită grupul și conducătorul grupului asupra persoanei; care este rolul persoanei în grup ca parte a sistemului cu structură ierarhică; care este locul acestei persoane în această structură și autosuspendarea morală. Considerăm că, acești factori sunt foarte importanți, iar conștientizarea lor pot duce la un proces eficient de prevenire și combatere a eventualelor încălcări ale normelor DIU.

¹⁶⁶ MUNOS-ROJAS, D., FRESARD, J-J. *The Roots of Behaviour in War: Understanding and Preventing IHL Violations*. In: International Review of the Red Cross. Nr. 853, 2004, p. 189-205. [cit. 12.10.2018]. Disponibil: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/irrc_853_fd_fresard_eng.pdf

Pe baza analizelor sociologice și psihologice, au putut fi descoperite noi modele care ar duce la schimbarea comportamentului participanților la conflict. Acestea au la bază mai multe ipoteze dintre care le enunțăm pe cele mai importante:

- aprecierea valorilor umanitare - pornind de la ideea că, atât combatanții cât și persoanele civile, respectă aceleași valori umanitare;
- autosuspendarea morală - este cunoscut faptul că, atunci când se produc încălcări a normelor DIU, indiferent dacă ne referim la efectele resimțite la nivel personal sau la nivel social, se produce fenomenul autosuspendării morale a persoanei, ce se bazează pe două elemente. Un prim element îl reprezintă ideea de a se simți îndreptățit în a acționa în acel mod, și în al doilea rând lipsa simțului responsabilității;
- apartenența la grup și subordonarea - în acest sens, nu este de neglijat faptul că în timp de conflict armat, de cele mai multe ori în rândul combatanților intervine lipsa simțului responsabilității în ceea ce privește acțiunile sale, datorită tocmai acestor factori, respectiv: ai apartenenței la grup și de subordonare față de ordinele primite.¹⁶⁷

În ciuda faptului că normele DIU au un caracter universal, caracterul imperativ al principiilor umanitare fiind recunoscute atât de populația civilă, cât și combatanți, aceștia depun în principiu eforturi pentru a le respecta.¹⁶⁸

- ***Referiri la normele de drept***

Când ne referim la principii sau norme de drept, este esențial ca acestea să fie acceptate de participanții la conflict armat, dat fiind faptul că aceștia sunt din diferite medii culturale, cu tradiții diferite ce își pun amprenta pe modul de înțelegere și de conformare la principiile și normele de drept. Acceptarea acestora este importantă pentru a se preveni eventualele încălcări și contribuie la depășirea momentelor în care evenimentele încep să aibă un parcurs defavorabil iar combatantul va fi conștient de repercursiunile faptelor sale în cazul participării la încălcarea normelor DIU. Așadar, este de necontestat importanța aplicării normelor de drept care rămân în continuare un instrument esențial, chiar și în cazurile în care ele nu acoperă toate situațiile ce pot apărea în situația unui conflict armat, însă, reprezintă un mod de a ieși în cazul apariției unei situații dificile.

Normele de drept reprezintă un sistem coordonator atât pentru combatanți cât și pentru victime, iar lipsa aplicării și respectării acestora, dacă ne referim la victime, poate duce la acte de răzbunare ceea ce va determina inevitabil încălcarea normelor DIU, iar dacă ne referim la combatanți, bineînțeles că aceștia prin încălcarea normelor de drept pot genera numeroase victime, fapt ce creează în final un

¹⁶⁷ MUNOS-ROJAS, D., FRESARD, J-J. The Roots of Behaviour in War: Understanding and Preventing IHL Violations. In: International Review of the Red Cross. Nr. 853, 2004, p.191. [on-line] [citat 12.10.2018]. Disponibil: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/irrc_853_fd_fresard_eng.pdf

¹⁶⁸ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.T., op. cit., p.35.

cerc vicios din care părților direct implicate le este foarte greu să iasă fără o recunoaștere a principiilor de drept aplicabile, în special a normelor DIU.

- ***Vulnerabilitatea colectivă***

În țările în care au avut loc conflicte armate observăm o predispoziție a populației civile de a insista în aplicarea efectivă a normelor DIU. Aceste manifestări sunt condiționate de o serie de împrejurări ce țin de durata și intensitatea conflictului armat, de vulnerabilitatea colectivă a populației civile, de întinderea din punct de vedere teritorial a desfășurării conflictului, dar și de ce efecte distructive s-au produs pe plan socio-economic.

Se observă că persoanele prezintă atitudini diferite atunci când este vorba despre un conflict armat, acestea fiind influențate de elementele specifice aceluia conflict dar și de efectele pe care le-a avut în ceea ce privește numărul victimelor, fiind mai puțin relevant specificul tradițiilor culturale. Putem constata că parametri de ordin geografic, cei economici sau de timp, parametri ce influențează în mod direct durata și intensitatea conflictului, precum și, aspectul traumatic care este dat de numărul de victime dar și de suferințele colective, au un rol important privitor faptul că societatea a manifestat o atitudine favorabilă în raport cu normele DIU.

Prin urmare, alături de parametrii indicați mai sus constatăm că unul dintre factorii importanți ce influențează atitudinea față de normele DIU rămân suferințele colective ce vin în special din rândul populației civile.

În foarte multe țări în care au loc conflicte armate numărul persoanelor care doresc aplicarea normelor de drept este mult mai numeros decât al celor care sunt familiarizați cu conținutul acestora, ceea ce înseamnă că pentru populația civilă are o importanță mai mare găsirea unei posibilități de a se pune capăt războiului decât să se familiarizeze cu conținutul acelor norme ce reglementează situațiile generatoare de conflict. Populația civilă care insistă în respectarea normelor DIU este mai numeroasă cu cât durata conflictului este mai mare și cu cât numărului victimelor este într-o continuă creștere.¹⁶⁹

- ***Consecințele grave în cazul susținerii uneia dintre părțile implicate în conflict***

Observăm că, atunci când societatea este divizată completată și de o bună susținere a uneia dintre părțile participante la conflict, apar elemente nefavorabile pentru întregul proces de respectare a normelor prevăzute de DIU, situație pe care o observăm în special la apariția conflictelor interetnice sau a celor politice¹⁷⁰. Când ne referim la urmările grave pe care le are susținerea uneia dintre părțile participante la conflict, facem referire în special la combatanții implicați în desfășurarea acestor

¹⁶⁹ Ibidem.

¹⁷⁰ Ca și exemplu menționăm conflictele interetnice ce au avut loc pe teritoriul fostei Iugoslavii, cele din Nagorno-Karabakh (Armenia și Azerbaidjan), Georgia (Abhazia și Osetia de Sud), dar și conflictele politice, unde ca și exemplu îl amintim pe cel din Republica Moldova, cunoscut sub denumirea de conflictul „transnistrean”.

conflicte, la faptul că, aceștia fiind direct angrenați în acele evenimente vor tolera și vor accepta mai ușor încălcările DIU.

Pornind de la premisa că persoanele luate individual nu sunt, de regulă, criminali, când ne referim la o grupare ale cărei acțiuni încalcă normelor DIU, nu mai putem să spunem același lucru. Conform cercetărilor din acest capitol ajungem la concluzia că, participanții la operațiunile militare au un comportament motivat în cea mai mare măsură de presiunea pe care o exercită gruparea, motivele nu sunt, așa cum am fi tentați să credem, ura sau frica. În același timp, observăm că, stima față de camarazi a combatantului, dorința de protecție a reputației grupării din care face parte și încercarea de a-și aduce contribuția la succesul comun, au o mare importanță în ceea ce privește justificarea comportamentului combatanților. Astfel, combatantul nu mai este privit ca un individ cu capacitate de decizie și de răspundere proprii, el este influențat de regulile impuse și implicit acceptate în cadrul grupării, de respectul pe care îl poartă față de comandanți și de conformismul de grup. Din cercetările efectuate am constatat că, relațiile reciproce dintre combatanți în cadrul unităților militare sunt de multe ori tiranice, fapt ce duce la absorbirea responsabilității colective a unității militare pe cea a responsabilității individuale.¹⁷¹

În completarea celor menționate mai sus arătăm că, individul în calitate de membru al unei grupări va atribui grupării din care face parte o importanță mai mare, va considera că membrii acelei grupări au calități deosebite față de membrii altor grupări, în acest mod minimizează importanța celorlalte grupări. Prin acest mod de abordare participanții din cadrul unei grupări ajută la apariția unei poziții de discriminare față de cealaltă parte, ajungând până la sentimente de dispreț, situație în care se declară cu ușurință cealaltă parte ca fiind un inamic, astfel că, în noua situație creată criteriile menționate devin mai evidente. Comportamentul membrilor grupării pot să aibă un comportament criminal prin desfășurarea unor acțiuni „neamicale” față de cealaltă grupare.¹⁷²

- ***Supunerea la ordinele autorității***

Combatanții, parte a unor grupări cu o structură ierarhică în care subordonarea este de necontestat, au tendința, în cazul în care sunt acuzați de încălcări ale normelor DIU, de a se apăra prin arătarea responsabililor ca fiind comandanții ierarhic superiori. Chiar dacă, încălcările DIU sunt de cele mai multe ori rezultatul unor ordine date de către comandanții superiori, adesea aceasta are loc datorită absenței ordinilor exprese prin care s-ar interzice în mod explicit încălcările normelor de drept. Supunerea benevolă a combatantului este determinată tocmai de faptul că autoritatea care deține puterea și în slujba căreia se află este considerată a fi legală. În această situație individul execută voința autorității fără a trece prin propriul filtru dacă faptele comise încalcă în vreun fel

¹⁷¹ MUNOS-ROJAS, D., FRESARD, J-J. , op. cit., p. 193.

¹⁷² GAMURARI, V., NĂVODARIU, E. T., op. cit., p. 37.

normele legale, nefiind, de cele mai multe ori, conștient de gravitatea faptelor săvârșite. Ca parte a unei grupări organizate membrii acesteia își îndeplinesc misiunea fără a ține cont de convingerile lor morale. Această situație o regăsim și în cazul unor grupări de persoane ce nu au nicio legătură cu grupările armate, însă, cu atât mai mult în situația combatanților, parte a unor structuri militare care comportă un număr mult mai mare de limitări și condiționări în comparație cu altă structură civilă. Indivizii devin și mai ascultători datorită educației primite în cadrul sistemului militar și al stagiilor de pregătire colectivă având ca scop final confruntarea cu inamicul, care de cele mai multe ori este demonizat și dezumanizat.

În opinia lui Stanley Milgram “dispariția responsabilității personale reprezintă rezultatul cel mai grav al supunerii autorității”.¹⁷³ Deși faptele comise în astfel de situații de cele mai multe ori vin în contradicție cu conștiința individului care le comite nu putem concluziona în mod implicit că persoana care le comite este lipsită de libertatea de a alege, de a discerne asupra legalității sau pur și simplu de a acționa conform conștiinței sale. Persoana aflată în situația prezentată își schimbă însă în mod esențial principiile după care se ghidează și preocuparea sa se îndreaptă spre a-și îndeplini misiunea și a se face demn de încrederea pe care autoritatea i-a acordat-o.

Dacă comparăm situația combatantului cu cea a unei alte persoane civile, remarcăm că, cea dintâi se află sub presiunea exercitată de autoritate și se simte obligată să răspundă cerințelor autorității, situație ce va dura pe tot parcursul situației tensionate ce a generat acea stare de supunere. Observăm existența unor factori externi ce influențează atitudinea de supunere a combatantului, dar și o motivație internă ce constă în acceptarea situației în fața căreia este pus ca fiind legitimă și exercitată cu un scop licit. În acest context în care apare tandemul autoritate-subiect putem spune că subiectul acceptă desfășurarea faptelor în limitele impuse de persoana autoritară îndeplinind în mod voit acțiunile la care se așteaptă autoritatea nefiind nevoie de exercitarea unor constrângeri.

După comiterea faptei se observă diferența dintre supunerea combatantului și conformismul acestuia pe parcursul desfășurării evenimentelor, situație în care subiectul neagă conformismul și încearcă să-și justifice faptele pe baza raportului de subordonare. Conform cercetărilor în domeniul psihologiei sociale s-a observat că raportul dintre supunerea autorității și conformism se intensifică reciproc, în acest mod se menține un nivel ridicat de supunere la ordinele date de autoritate, indiferent dacă acestea sunt exprese sau sunt înțelese în mod implicit ca fiind ordine date în sensul în care combatantul acționează.

¹⁷³ PERLSTADT, H., Michigan State University. *Theoretical & Applied Ethics* 2013, 2(2), 53-77. *Milgram's Obedience to Authority: Its Origins, Controversies, and Replications*. [citat 21.07.2020]. Disponibil: https://www.researchgate.net/publication/316559861_Milgram's_Obedience_to_Authority_Its_Origins_Controversies_and_Replications.

Un alt factor ce influențează comportamentul combatanților îl reprezintă tratamentul la care au fost supuși combatanții în timpul participării în cadrul operațiunilor militare, și ne referim la înjosirile repetate care au condus la traumatizarea acestora, iar după o anumită perioadă de timp se poate observa o schimbare în comportamentul acestora în sensul încălcării normelor de drept internațional umanitar, ajungându-se în acest mod la o spirală a violenței.

Observăm că, spirala violenței are două elemente, ele fiind interdependente și se declanșează tocmai datorită acțiunilor violente.

Un prim element îl reprezintă cercul vicios al răzbunării, în care se află combatantul „victimă” - persoana ce a fost supusă în mod direct sau indirect asupra unor violențe exercitate asupra sa, a proprietății sale sau a celor apropiați lui, rezultând astfel încălcări ale dreptului internațional umanitar.

Un al doilea element constă în executarea de noi încălcări ce apar din dorința de a se răzbuna sau doar pentru a se echilibra balanța ca urmare a încălcărilor anterioare a principiilor de drept umanitar.¹⁷⁴

Nu poate fi trecută cu vederea evoluția evenimentelor, în special din considerentul că printre combatanții care au participat la operațiunile militare sunt, în număr destul de mare, persoane care au suferit ca urmare a rezultatului conflictului. Dat fiind faptul că, în structurile forțelor armate ale unora dintre state sunt permise comiterea unor acte violente față de militarii proprii iar rezultatul comportamentului dur duce la deces sau la acte de suicid a unui număr însemnat de soldați, de regulă tineri. Un alt fenomen des întâlnit ca urmare a comportamentului degradant aplicat soldaților îl reprezintă dezertarea pentru că aceștia nu mai suportă tratamentele inumane la care sunt supuși. Așadar, fără a încerca să justificăm acțiunile ce au dus la încălcările principiile dreptului internațional umanitar față de inamic, ne întrebăm dacă combatantul, victimă a înjosirilor provenite din partea propriilor comandanți ar mai putea să respecte normele de drept atunci când este pus în fața inamicului.

Chiar și față de situația mai sus prezentată, observăm că, cei care încalcă normele dreptului internațional umanitar pot fi persoane care au suferit traume ce le-a afectat sănătatea mentală sau persoane care au probleme psihice generate de un comportament abuziv exercitat față de ei, însă aceasta nu este o regulă aplicabilă în mod absolut.

În general, pe timp de război se creează un cadru prielnic comiterii infracțiunilor însă, un număr mic de persoane profită de situație pentru comiterea unor crime pentru a-și satisface propria plăcere. Însă, pe parcursul desfășurării luptei situația este diferită, procentajul combatanților care pot recurge

¹⁷⁴ MUNOS-ROJAS, D., FRESARD, J-J. , op. cit., p. 198.

la comiterea unor crime este mai crescut și datorită faptului că își pot pierde controlul, uneori și datorită consumului de alcool sau a altor substanțe psihoactive.

Între conștiință, comportament și atitudine este un mare vacuum generat de diferența pe care practica a demonstrat-o în sensul că, nu este suficientă cunoașterea de către combatant a normelor DIU ci trebuie să existe și dorința de a respecta acele norme în timpul conflictelor la care participă.

Așadar, doar cunoașterea normelor de drept nu este suficientă, practica a demonstrat că de regulă, combatanții cunosc și respectă caracterul imperativ al normelor de drept cum ar fi interzicerea anumitor acțiuni în timpul războiului sau cele de interzicere a atacului asupra populației civile. Problema care se pune este dacă atitudinea pozitivă manifestată față de normele de drept presupune în mod implicit că în timpul luptei combatantul le va respecta.¹⁷⁵

- ***Autoizolarea morală***

Recunoașterea normelor umanitare este diferită de respectarea acestora datorită unor mecanisme, a căror acțiune conduc la autoizolare morală și la încălcarea repetată și de multe ori fără a avea o justificare reală normelor dreptului internațional umanitar din partea combatanților. Mecanismele la care facem referire sunt: îndreptățirea încălcărilor dar și dehumanizarea inamicului¹⁷⁶.

Acționarea acestor mecanisme este condiționată de așa zisa activizare a lor. Pentru a evita acest proces combatantul preferă autoizolarea morală chiar dacă este un proces dificil, situație în care observăm că, individul, de regulă, se ghidează după propriile sale norme morale și încearcă să evite situațiile în care a acționat cu încălcarea normelor morale și legale, în acest mod se îndepărtează de situație tocmai pentru a nu se simți vinovat. Pentru combatanți, după cum am menționat deja, sunt caracteristice supunerea autorității la care putem adăuga conformismul de grup¹⁷⁷ și, bineînțeles îndreptățirea faptelor ilegale.¹⁷⁸

Revenind la statutul de „victimă” al persoanei ce a comis fapte ilegale, arătăm că, adesea, aceasta se simte victimă îndeosebi în contextul în care i se impune ideea că este o victimă, și crede această poziție la care se raportează atunci când este pusă în fața situației de a omorî și de a comite atrocități, simțindu-se îndreptățită să comită aceste fapte. Persoana în cauză se consideră învinsă, înjosită, privată de propriile bunuri, victimă a istoriei. În această situație nu doar că își însușește

¹⁷⁵ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.T, op. cit., p. 38.

¹⁷⁶ Ibidem

¹⁷⁷ ABRIC, J-C., *Psihologia comunicării. Teorii și metode*, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 152-155, ISBN: 973-683-953-2. Conformismul de grup.(Asch 1951, 1956) Experimentul constă în studierea comportamentului unui subiect ce este poziționat într-un grup cu opinii unanime ce se află în dezacord cu el. Concluziile experimentului conduc la ideea că cea mai mare parte a subiecților manifestă o mare tendință spre conformismul de grup. Rezultatele arată că procentul de influențare crește atunci când intervine părerea autorității mult mai mult decât în situația în care este un număr mare care au aceeași părere contrară cu cea a subiectului.

¹⁷⁸ Idem, p. 199.

această calitate de victimă, există o probabilitate mare ca pe viitor situația să se poată repeta. De aceea „victima”, se consideră îndreptățită sau chiar obligată să-l ucidă pe inamic prin acțiuni cât mai rapide.

Statutul impus de acea calitate de „victimă” și deseori existența unui risc real sau imaginar al combatantului de a reveni în situația similară în care s-a aflat anterior, îl determină să se simtă îndreptățit să aplice orice metode pentru a-și îndeplini misiunea.

Cauzele invocate deseori de către cei care încalcă norme de drept internațional umanitar – sunt în sensul că “acest popor, grup etnic, rasă sau țară, ce-și apără dreptul la existență, nu-și poate permite luxul de a ține cont de obiectivele umanitare și normele de drept internațional umanitar, dat fiind că aceasta-i poate face mai slabi. Pentru un asemenea popor scopul îndreptățește mijloacele.” Există multe exemple ce ar confirma această ipoteză, întrucât acest criteriu este caracteristic pentru orice conflict armat. De regulă, considerăm că „morala generală” pierde teren în fața „moralei atingerii scopului”. Combatanții devin conștienți că anumite acțiuni vin în contradicție cu normele unei „morale absolute”, însă vor considera că, situația specifică le face nu numai justificate, ci chiar și necesare¹⁷⁹.

Sunt situații în care combatanții realizează că acțiunile lor sunt ilegale, însă la momentul comiterii lor, în funcție de circumstanțele particulare în care se află ei le pot considera ca fiind legale. În cazul în care partea adversă încalcă sau este prezumată că a încălcat norme de drept internațional umanitar, apare percepția combatanților că această nerespectare a dreptului internațional umanitar este pe deplin îndreptățită. Pe lângă sentimentul de răzbunare pentru justificarea comportamentului criminal se consideră că s-a acționat în acel mod doar ca fiind o contramăsură.

Pentru a se evita folosirea termenului de crimă de război, comisă în perioada desfășurării conflictului armat, sunt utilizați termeni, precum: „evenimente”, „acțiuni polițienești”, „operațiuni contrateroriste”, „atingerea obiectivului”, „lovitură chirurgicală”.¹⁸⁰

Prin folosirea unor metode contemporane de război, pentru comiterea de acțiuni ce au ca rezultat uciderea persoanelor aflate la distanță mare simplifică utilizarea unor asemenea justificări, îndeosebi atunci când aceste acțiuni se desfășoară în lipsa reprezentanților din cadrul mas media, situație în care aceștia ar putea surprinde modul real în care s-a petrecut fapta. Practica ne demonstrează că pentru uciderea semenilor de la mică distanță este necesară o pregătire specială, combatantului fiindu-i mult mai greu să recurgă la aceste fapte decât în situația în care acționează de la distanță mare.

¹⁷⁹ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E. T., op. cit., p. 40

¹⁸⁰ GAMURARI, V., BARBĂNEAGRĂ, A., op. cit., p. 385.

În cadrul unui conflict armat imaginea inamicului este dezumanizată, acesta apare ca fiind un parazit ce trebuie distrus cât mai repede și prin folosirea oricăror mijloace. Pentru a fi ușurată sarcina combatanților de a-i ataca prin mijloace permise de principiile DIU, dar și să încalce aceste principii prin aplicarea celor mai neportivite măsuri, având convingerea că acțiunea lor a fost necesară și corectă, inamicul este perceput de aceștia ca fiind o maladie care trebuie să fie eliminată cât mai repede.

Ulterior, pe lângă distanțarea fizică, de care am vorbit mai sus, se produce și o distanțare psihologică. Din acest moment încep să fie ignorate calitățile umane existente la partea adversă, îi sunt atribuite cele mai rele caracteristici și se consideră că intențiile pe care le are pot produce consecințe grave. Combatantul este convins de idei precum: „Noi suntem superiori, iar ei sunt inferiori”, „Lupta noastră este sinceră, noi luptăm pentru fapte nobile. Ei luptă pentru interesele lor criminale, obiectivele lor pot fi doar condamnate”. Se ajunge chiar până la transmiterea vinovăției în sarcina victimelor: „Deseori ei înșiși sunt vinovați de ceea ce se întâmplă cu ei”¹⁸¹.

Este important de precizat modul diferit în care combatantul privește fapta și urmările sale spre deosebire de modul în care vede victima evenimentul. Pentru a înțelege psihologia combatantului este necesar să ne distanțăm de la modul în care se raportează victima¹⁸² la context¹⁸³.

- ***Progresul procesului de autoizolare morală***

Psihologul Erwin Straub atrage atenția asupra faptului că “normele de grup se schimbă treptat și comportamentul față de victime evoluează în sensul că, ceea ce inițial era de neconceput devine mai întâi acceptabil, iar mai apoi devine ceva normal”.¹⁸⁴

Straub consideră acțiunile ce determină pagube ca urmare a lipsei mijloacelor de tragere la răspundere a vinovaților, duc în final la schimbări ce se petrec în modul de comitere al încălcărilor, în viziunea membrilor ce fac parte dintr-un grup, fapt ce determină în viitor posibilitatea comiterii unor fapte ce pot genera pagube mult mai mari. Astfel, vom observa schimbări în modul de desfășurare a violențelor în masă dar și a violențelor în grup. În acest context, normele sociale, indivizii și cultura suferă modificări ce duc la o simplificare a modului în care se comit actele de violență.¹⁸⁵

¹⁸¹ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E. T., op. cit., p. 40.

¹⁸² În acest sens, precizăm că victima în aprecierea evenimentelor petrecute, de regulă, utilizează un fond alb-negru pe când infractorul utilizează în același context diverse tonuri de gri.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ STRAUB, E.. The roots of evil: Social conditions, culture, personality, and basic human needs. In: Personality and Social Psychology Review, Vol. 3, № 3, 1999, p. 179-192. [on-line] [cit. 12.10.2018]. Disponibil: <http://acme.highpoint.edu/~msetzler/FYS/FYSreadings/Staub.RootsOfEvil.PersSocPsyRev.99.13.pdf>

¹⁸⁵ Idem, p. 181.

Aceste modificări au un caracter determinant în ceea ce privește comportamentul combatanților care au comis deja acțiuni ilegale, fapt ce îi determină să caute argumente pentru acțiunile ulterioare. După comiterea unei acțiuni ilegale, orice altă acțiune comisă în același sens este influențată de cea anterioară și în acest mod devine dificil un eventual proces de modificare a comportamentului. În situația în care persoana va înceta să comită fapte ilegale, se va afla în situația în care va trebui să recunoască greșelile comise, astfel că, este mai ușor să schimbi o persoană ce alege calea recunoașterii decât o persoană care caută justificări prin care să arate că a fost îndreptățită să comită acele fapte.

2.2.2. Rolul CICR în cunoașterea normelor de drept internațional umanitar

În ceea ce privește conflictului armat, rolul CICR trebuie apreciat dată fiind contribuția sa în popularizarea cunoștințelor normelor de drept internațional umanitar de către combatanți prin intermediul activităților de răspândire a cunoștințelor cât și prin alte acțiuni concrete, fapt ce va determina în final lipsa implicării combatanților în alte procese de violență. Mai mult decât atât, CICR este cel care limitează în mod indirect escaladarea faptelor violente în care este implicat combatantul stabilindu-se în acest mod anumite limite în care acesta poate să acționeze. Atunci când combatantul se consideră victimă el dorește aplicarea normelor de drept internațional umanitar numai dacă este familiarizat cu acestea, de aici rezultă încă o dată importanța rolului CICR.¹⁸⁶

Trebuie să menționăm că, încrederea în CICR existentă la nivelul combatanților este în cea mai mare măsură justificată de criterii personale, factorii personali nu trebuie excluși sau ignorați, și nu de existența factorilor de grup, deși influența grupului este un factor important dar nu determinant în toate situațiile¹⁸⁷. În această situație se poate ajunge până la constatarea faptului că, a populariza cunoștințele în domeniul dreptului internațional umanitar în rândul combatanților poate avea consecințe contrare rezultatului așteptat putând să apară mecanismele autoizolării morale. Așadar, încrederea apare preponderent în procesul activității și mai puțin în cel al transmiterii cunoștințelor. Din practică s-a demonstrat că acei combatanți care la nivel personal au relații bazate pe încredere cu CICR sunt mai deschiși în aplicarea normelor de drept internațional umanitar. Astfel, constatăm că „acțiunea este cea mai bună metodă de răspândire a cunoștințelor”¹⁸⁸.

Așa cum susține Profesorul Yves Sandoz, CICR are rolul de „gardien” al dreptului internațional umanitar, un rol complex, care este asociat cu crearea instituției, comunitatea internațională confirmând ulterior acest fapt.¹⁸⁹ Importanța respectării dreptului internațional umanitar este confirmată de ONU și de statele membre. Astfel, în cadrul reuniunii Comisiei 6 a Adunării Generale

¹⁸⁶ Idem.

¹⁸⁷ Am se vedea supra nota 173 referitoare la experimentul lui Asch în Jean-Claude Abric, *Psihologia comunicării. Teorii și metode*, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 152-155, ISBN: 973-683-953-2.

¹⁸⁸ Idem.

¹⁸⁹ SANDOZ, Y. *Le Comité international de la Croix-Rouge : gardien du droit international humanitaire*. 1998. [citât 16.02.2021]. Disponibil: <https://www.icrc.org/fr/doc/resources/documents/misc/about-the-icrc-311298.htm>

a ONU din 04.11.2020, delegațiile au făcut apel la respectarea dreptului internațional umanitar în timpul conflictelor armate.¹⁹⁰ Delegația Uniunii Europene constatare „cu tristețe și îngrijorare”, că în timp ce Convențiile de la Geneva (1949) au marcat în 2019, 70 de ani de la adoptarea lor, documente ratificate în mod universal care impun obligații statelor membre în materie de drept internațional umanitar, continuă atentatele grave la drepturile civililor, care sunt o realitate în mai multe conflicte, exprimând între timp, poziția majorității delegațiilor.¹⁹¹

În acest context, toate părțile la un conflict trebuie să se conformeze principiilor fundamentale de drept internațional umanitar, în special principiilor umanității, proporționalității și precauției. Civili și angajații umanitari ce nu participă la ostilități, precum și bunurile civile, cum ar fi școlile și instituțiile medicale, cu condiția să nu fie folosite în scopuri militare, nu trebuie să devină țintă ale unui atac armat. Această opinie expusă de delegația Uniunii Europene a fost susținută de toate delegațiile participante la reuniunea în cauză.¹⁹²

- ***Existența unor factori non-juridici identificați în acțiunile de prevenire a crimelor de război***

Ca urmare a mai multor studii în domeniu și în special a practicii acumulate, s-au constatat două probleme importante ce au rezultat îndeosebi ca urmare a chestionării combatanților:

1. Un prim aspect îl reprezintă argumentele celor chestionați, în ceea ce privește modul de interpretare dat principiului ce vizează distincția dintre populația civilă și combatanți.

2. Iar cel de-al doilea aspect vizează argumentele frecvent utilizate, în sensul că încălcările normelor de drept internațional umanitar au fost săvârșite ca replică la modul în care a acționat partea adversă.

Distincția între populația civilă și combatanți este necesar a fi făcută, acesta fiind un principiu propriu dreptului războiului și un principiu fundamental al dreptului internațional umanitar. Ca și exemplu, facem referire la evenimentele petrecute în timpul războiului din Vietnam, unde utilizarea forței față de soldații americani, aminteam, chiar dacă numai în mod formal, despre respectarea și recunoașterea principiul distincției ce trebuie făcută între combatanți și necombatanți.¹⁹³ Astfel, observăm că mai existau și alte principii care distingeau – între „cei loiali” și „cei neloiali”, „combatanți prieteni” și „combatanți inamici”.¹⁹⁴ Delegații CICR consideră că, chiar dacă este dificil de făcut distincția între populația civilă și combatanți, încălcările dreptului internațional umanitar au loc în mare parte datorită atacurilor intenționate asupra populației civile, nefiind în realitate, consecința unor dificultăți obiective ce au legătură cu a determina categoria din care face parte

¹⁹⁰ *Sixième Commission : les délégations appellent au respect du droit international humanitaire dans les conflits armés.* AG/J/3625. 4 Novembre 2020. [citat 16.02.2021]. Disponibil: <https://www.un.org/press/fr/2020/agj3625.doc.htm>

¹⁹¹ Idem.

¹⁹² Idem.

¹⁹³ STRAUB, E., op. cit., p. 183.

¹⁹⁴ Idem, p. 184.

persoana în cauză. Sesizăm existența a două probleme ce trebuie tratate în mod separat. În primul caz, ne aflăm în situația în care persoanele civile își pierd statutul de civili, întrucât ei sunt de părere că *volens nolens*¹⁹⁵ își aduc contribuția la înfrângerea inamicului. Acest caz determină diferențierea între populația civilă și combatanți, distincție întâlnită și în dreptul internațional umanitar care se poate înlocui cu distincția între culpabili și cei nevinovați. În cel de-al doilea caz, nu există dificultăți în stabilirea persoanelor civile, însă nu se ține seama de statutul lor civil și se comite atacul în mod intenționat.¹⁹⁶

Remarcăm că, părțile la conflict, și aici ne referim în special la combatanți, cunosc normele dreptului internațional umanitar ei asumându-și în momentul înrolării angajamentul de a respecta aceste norme indiferent de modul în care acționează partea adversă, însă, în timpul conflictului armat atitudinea combatanților este uneori dirijată de legea răzbunării – *lex talionis*¹⁹⁷. Astfel, apare o problemă des discutată în astfel de situații, respectiv, cea a contramăsurilor.¹⁹⁸

Grupările armate implicate în acțiuni ce desfășoară operațiuni asemănătoare operațiunilor militare, au o structură bine stabilită, organizată, cu persoane care dețin conducerea fiind reprezentate de unul sau mai mulți conducători. Ele au obiective prestabilite pe care urmăresc să le ducă la îndeplinire prin strategii ce implică surse de finanțare proprii sau externe grupării, legături cu lumea interlopă, au coduri specifice de comportament. Observăm că, mecanismele enumerate anterior, și aici ne referim la autoizolarea morală, supunerea autorității etc, le regăsim și în cazul formării grupărilor armate la care am făcut referire, sens în care organizațiile umanitare sunt puse în fața provocării de a cunoaște mai bine modul de constituire dar și de acțiune a acestor grupări.¹⁹⁹

Dreptul internațional umanitar trebuie privit în primul rând ca un instrument juridic și politic, acesta fiind preponderent influențat de aceste domenii, iar numai cu caracter subsidiar putem vorbi de acesta ca fiind un instrument etic. În această situație, a considera că un combatant poate fi ghidat de norme morale în timpul unui conflict armat o considerăm greșită, iar atenția noastră trebuie să se îndrepte în special asupra modului de aducere la cunoștința a cât mai multor persoane a informațiile referitoare la normele de drept.

Dreptul internațional, putem spune că posedă un caracter universal fiind acceptat de comunități de persoane care au tradiții diferite, culturi diferite, reguli religioase dar și laice. Este de netăgăduit faptul că persoanele acționează conform criteriilor morale în situații obișnuite, însă din momentul în care devin combatanți, aceleași persoane, ajung să acționeze în anumite împrejurări sub influența

¹⁹⁵ În traducere “vrând nevând”

¹⁹⁶ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E. T., op. cit., p. 40.

¹⁹⁷ În traducere Legea talionului ce este reprezentată de expresia “Ochi pentru ochi, dinte pentru dinte” este enunțată în cuprinsul Vechiului Testament

¹⁹⁸ Idem.

¹⁹⁹ Idem.

altor factori. Mai mult decât atât, deși persoanele devenite combatanți acceptă normele dreptului internațional umanitar ele nu ezită să încalce aceste norme în situații conflict armat. Cu toate acestea, un impact mai mare asupra combatantului considerăm că îl au normele de drept decât ghidarea după cerințele morale.²⁰⁰

Încercarea de a depune eforturi în vederea obținerii unei atitudini mai tolerante în raport cu victimele conflictului armat, de regulă se dovedesc a fi inefficiente. De vreme ce normele de drept sunt percepute ca un factor de responsabilizare și într-o oarecare măsură de constrângere, acestea sunt mai greu de ignorat decât dacă ne bazăm pe unele autorități morale ce duc la formarea unor aprecieri subiective. În încercarea de a-și justifica acțiunile inumane comise, combatantul se folosește de mecanismul „excluderii” simțului vinovăției, interpretând în sens larg normele morale, iar calificarea acțiunilor sale ca fiind ilegale ajunge să fie practic imposibilă. Astfel, putem spune că, norma de drept prin rolul său, stabilește interdicția săvârșirii anumitor fapte în mod expres, de vreme ce valorile umane sunt interpretate în sens larg și în acest mod se ajunge la posibilitatea alegerii modului în care se poate acționa.²⁰¹

Pentru a se ajunge la respectarea strictă a normelor de drept internațional umanitar este necesară implicarea conducătorilor forțelor armate pentru a studia dreptul internațional umanitar, să elaboreze ordine exprese referitoare la acțiunile ce urmează a fi puse în executare și să aplice sancțiuni efective în cazul încălcării ordinelor primite.

Așa cum am mai arătat, comportamentul combatanților are la bază trei factori care stabilește locul fiecărui participant în cadrul grupaării, acest fapt îl obligă în primul rând să aibă un comportament agreat de grupare, în al doilea rând, în funcție de cum se află situat în structura ierarhică trebuie să se supună autorității indiferent dacă el o recunoaște ca fiind legitimă sau dacă chiar autoritatea prin constrângere îl determină să aibă un anumit comportament. În al treilea rând, apare procesul autoizolării morale ce se impune datorită stării de război, fapt ce face posibilă aplicarea violenței față de persoanele care sunt identificate ca fiind inamici.

Referitor la cele mai sus enunțate, considerăm că acestea se pot sintetiza astfel: o pregătire teoretică a combatanților, pe înțelesul fiecăruia, ordine exprese, clare și aplicarea unor pedepse dure, acestea fiind în esență cele mai eficiente modalități ce duc la respectarea normelor dreptului internațional umanitar.

Respectarea normelor dreptului internațional umanitar de către combatanți implică existența unor mecanisme concrete prin care să se asigure impunerea normei de drept. De asemenea, prin implementarea unor măsuri practice va crește eficiența gradului de respectare a normelor de drept în

²⁰⁰ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E. T., op. cit., p. 41.

²⁰¹ Idem.

rândul combatanților. Atunci când se trece la punerea în practică a acestor măsuri, inclusiv în situația conlucrării cu grupările armate, altele decât cele care reprezintă statul, atitudinea pe care o manifestăm în raport cu acestea trebuie să fie complexă. O asemenea atitudine este subînțeleasă atunci când punerea în aplicare a normelor de drept internațional umanitar sunt luate în considerație atât în vederea elaborării politicii militare cât și la pregătirea soldaților, fiind studiate de ofițeri, devenind în acest mod un element esențial al procesului de instruire. Un aspect important îl reprezintă faptul că aceste mecanisme sunt luate în considerație la elaborarea ordinelor de către instituțiile militare pentru a forma comportamentul combatanților în sensul respectării normelor dreptului internațional umanitar.²⁰²

Atunci când ordinele date nu sunt executate sau sunt în mod parțial executate măsurile luate trebuie să fie severe întrucât orice neexecutare a ordinului poate aduce în mod automat încălcări grave ale DIU. Sancțiunile ce pot fi aplicate au un rol primordial în procesul de formare a comportamentului combatantului și pot fi aplicate la nivel de unitate sau se poate ajunge până la tragerea la răspundere penală. Sancțiunile pot fi disciplinare, sociale sau penale, iar primele două trebuie aplicate ca formă de prevenție, cât și spre a aduce la cunoștința celorlalți consecințele nerespectării ordinelor primite. Măsurile luate de autorități în situația în care apar încălcări a normelor legale fără a fi de o gravitate mare precum crimele de război sunt importante întrucât au scopul de a asigura disciplina în rândul forțelor armate și interzicerea exercitării violenței.

Scopul CICR, precum și al altor organizații umanitare este acela de a determina conducătorii grupărilor armate sau a altor autorități ce au intenția de a recurge la efectuarea unor acțiuni violente „neadmise” sau a acelor care prin elaborarea unor argumentări politice, ideologice sau etice urmăresc dezumanizarea inamicului, astfel că, obiectivul acestora nu constă în convingerea combatanților să-și schimbe comportamentul prin adresarea fiecăruia dintre aceștia.²⁰³

Membrii și colaboratorii CICR trebuie să cunoască diferența între combatanți și persoanele civile pentru a reuși să cunoască care sunt obiectivele urmărite de fiecare dintre aceștia, pentru a stabili modul în care vor acționa în scopul prevenirii încălcărilor dreptului internațional umanitar, raportat la aceste grupuri de populație. Sarcina CICR este de a conștientiza în mod expres obiectivele urmărite de către aceștia deoarece are legătură directă cu metodele prin care sunt popularizate cunoștințele care au influență asupra comportamentului diverselor grupuri de populație fapt ce se reflectă asupra modului de gestionare a resurselor pe care le posedă CICR pentru formarea unei strategii ce are drept scop prevenirea încălcărilor DIU.

²⁰² GAMURARI, V., NĂVODARIU, E. T., op.cit, p.41.

²⁰³ Idem.

Pentru alegerea unei strategii de influențare a comportamentului unei persoane înarmate este necesar să conștientizăm ce factori determină un anumit comportament. Așa cum am arătat anterior în cazul organizației CICR, în același mod trebuie abordată și în cazul altor organisme sau autorități problema ce constă în convingerea grupărilor în respectarea normelor DIU și nu încercarea de a convinge fiecare individ în parte. Este relevantă această observație și datorită modului de organizare al grupărilor armate, acestea fiind de regulă structurate, au la bază principiul ierarhic fiind supuse mecanismelor de autoizolare morală și al supunerii autorității a cărei legitimitate o acceptă prin executarea ordinelor primite de la aceasta indiferent dacă aceste ordine sunt în acord cu normele morale acceptate de ei sau nu.

În general, pentru a determina respectarea de către combatanți a normelor DIU, CICR abordează această sarcină prin convingerea combatanților, acesta fiind actul ce deschide comunicarea în vederea schimbării stării la nivel mental a fiecărui individ în situația în care acesta simte că are o oarecare libertate în alegerea acțiunilor viitoare. Astfel, această libertate de acțiune reprezintă elementul esențial în formarea convingerii. Așa cum am arătat, convingerea persoanelor înarmate poate fi privit ca și mijloc de influențare ce trebuie să cedeze teren în fața altor metode cum ar fi includerea normelor DIU în procesul de instruire al combatanților, în ordinele militare și inclusiv în modul de organizare și conducere a structurii corespunzătoare.²⁰⁴

2.3. Sancțiunile aplicabile la nivel național și internațional în contextul justiției tranziționale

Pentru asigurarea unei funcționări cât mai bune a relațiilor dintre state este necesar ca acestea să fie unite într-un sistem care să impună respectarea normelor dreptului internațional, și în mod prioritar să se implementeze răspunderea internațională. În acest mod vom observa o scădere a constrângerii directe și o creștere a mijloacelor adoptate de organismele internaționale.

Constrângerea trebuie să o privim ca pe un mijloc de realizare a dreptului, un element al metodei ce asigură funcționarea dreptului internațional și în niciun caz nu poate fi văzută ca o modalitate de încălcare a normelor DIU. Legalitatea constituie elementul de bază al constrângerii, atât din perspectiva originii, dar și a metodei de aplicare și a volumului, însă, pentru a se ajunge la implementarea și respectarea scopurilor și principiilor de bază ale dreptului internațional este necesar să apelăm la mijloace de constrângere.²⁰⁵

²⁰⁴ Idem.

²⁰⁵ GAMURARI, V. *Locul și rolul sancțiunilor în justiția tranzițională (partea I)*. În: Revista Moldovenească de Drept Internațional și Relații Internaționale. № 4. 2010, p. 43.

Funcționarea dreptului internațional este strâns legată de modul de în care problema constrângerii este abordată atunci când se constată încălcări ale DIU sau ca mijloc de prevenire a acestor încălcări. În lipsa unui aparat centralizat de constrângere care să fie reglementat juridic, în trecut s-a considerat că răspunderea internațională are caracterul unei morale pozitive, însă, rolul constângerii nu poate fi minimalizat întrucât aceasta are un rol important în modul în care funcționează dreptul internațional și reprezintă, totodată, un element caracteristic de funcționare a acestuia. Instituția răspunderii penale internaționale a fost influențată în mare parte de dreptul internațional, pe parcursul procesului de codificare sancțiunile ocupând un loc prioritar.

Pentru a da o definiție noțiunii de „sancțiune penală” astfel cum apare în dreptul internațional public, vom porni de la sensul general al sancțiunii așa cum apare în dicționarul lui Salmon la rubrica “Sanction” în care este redat sensul general al sancțiunii „ca o gamă largă de acțiuni individuale sau colective ale statelor ca răspuns al autorului unei fapte internaționale ilicite pentru a asigura respectarea și executarea unui drept sau a unei obligații.”²⁰⁶.

Obiectivul analizării importanței sancțiunilor la nivel internațional constă în faptul că metodele și formele utilizate în cadrul procesului de reconciliere națională al unei societăți trecute fie prin conflicte armate, fie prin conflicte sociale, duc la stabilirea unor elemente ce caracterizează justiția tranzițională.

2.3.1. Evoluția răspunderii penale internaționale

Răspunderea trebuie privită ca un instrument care ajută statele să impună normele de drept internațional în însăși conduita statelor. Observăm că, încă din anii 1924 – 1930 au apărut preocupări în ceea ce privește codificarea normelor ce reglementează răspunderea internațională, însă, la acel moment acțiunile întreprinse nu au condus la elaborarea unor reglementări. O importanță deosebită a avut-o practica judiciară din cadrul proceselor de la Nürnberg și Tokyo care a pus bazele procesului în urma căruia au fost formulate principiile și normele în forma convențională de către statele și organizațiile internaționale, cum sunt ONU și CICR (Comitetul Internațional al Crucii Roșii). Precizăm că, deciziile adoptate în procesele de la Nürnberg și Tokyo au reprezentat un precedent în domeniul răspunderii individuale și au influențat semnificativ răspunderea în dreptul internațional.

În acest sens, la 11 decembrie 1946 a fost adoptată Rezoluția № 95 (I) de către Adunarea Generală a ONU intitulată „Confirmarea principiilor dreptului internațional, recunoscute de Statutul Tribunalului de la Nürnberg”.²⁰⁷ Pentru adoptarea acestui document s-au avut în vedere atât

²⁰⁶ În același sens a se vedea definiția italianului L. Forlati Picchio în *La sanzione del diritto internazionale*. (Padova. CEDAM. 1974): „o sancțiune reprezintă un comportament contra intereselor statului culpabil ce are drept scop reparațiile, pedepsirea sau, eventual prevenirea, care este prevăzută sau pur și simplu nu este interzisă de dreptul internațional

²⁰⁷ *Confirmation des principes de droit international reconnus par le statut de la Cour de Nuremberg*. [cit. 05.11.2020]. Disponibil: <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/033/46/IMG/NR003346.pdf?OpenElement>

dispozițiile Acordului de la Londra intrat în vigoare la 8 august 1945 și ale Statutului anexat, dar și jurisprudența Tribunalului de la Tokyo. Prin acest demers Adunarea Generală a ONU a făcut pași importanți, în sensul că, Adunarea Generală a confirmat principiile de drept internațional, pe care le regăsim în cuprinsul Statutului și în Sentința Tribunalului de la Nürnberg, astfel că, din perspectiva Adunării Generale, Tribunalul s-a pronunțat având în vedere principiile de drept internațional existente, principii pe care instanța avea doar posibilitatea să le „confirme”. Importanța acestui prim pas s-a dovedit a fi semnificativă din punct de vedere juridic, iar prin următorul pas s-a realizat de Adunarea Generală a ONU care s-a exprimat în acordul dat pentru împuternicirea CDI în demararea procesului de codificare a acestor principii. Pe lângă confirmarea acestor principii generale de către rezoluția dată ONU, principii ce fac parte din dreptul cutumiar, „recunoscute” de Statut și regăsite în cuprinsul Sentinței Tribunalului de la Nürnberg, observăm că, în cadrul rezoluției a fost recunoscut caracterul cutumiar al normelor din conținutul Acordului de la Londra. Aceste principii, din punctul de vedere al ONU, trebuiau să facă parte din procesul de „codificare generală a crimelor contra păcii și securității umanității” sau trebuiau redactate sub forma unui „cod penal internațional”.

Încă din anul 1950 Comisia de Drept Internațional a confirmat raportul ce viza „Principiile de drept internațional, recunoscute de Statutul Tribunalului de la Nürnberg, ce și-au găsit oglindirea în Sentința Tribunalului”.²⁰⁸ Cu toate acestea, raportul Comisiei avea unele rețineri în ceea ce privește calificarea acestor principii ca fiind principii ale dreptului internațional pozitiv, chiar dacă Adunarea Generală și-a expus punctul de vedere în sensul că principii la care am făcut referire sunt parte din dreptul internațional. Față de această poziție a CDI în raport cu problematica mai sus expusă, Comisia s-a limitat în a elabora conținutul acestor principii fără a interveni asupra formei sau a conținutului acestora.

Arătăm că s-au făcut pași importanți în realizarea unui cod al crimelor internaționale sub aspectul răspunderii personale ca urmare a “confirmării” principiilor de la Nürnberg prin rezoluția Adunării Generale din 1946, dar și prin formularea acestora de către CDI. După adoptarea celor patru Convenții de la Geneva din anul 1949, la inițiativa CICR, în cadrul sistemului convențional al răspunderii pentru încălcările cutumelor și regulilor de război au apărut o serie de modificări. Obligația principală impusă statelor participante la Convenții constă în respectarea și sarcina de a se asigura “să fie respectate” prevederile sale „în toate împrejurările”²⁰⁹. Din conținutul acestor Convenții observăm că există un capitol dedicat unor fapte comise împotriva persoanelor protejate. De remarcat este faptul că aceste fapte poartă denumirea de „infracțiuni grave” și nu de crime de război, chiar dacă este evident că aceste fapte sunt infracțiuni așa cum sunt definite de dreptul

²⁰⁸ GAMURARI, V., op. cit., p. 45.

²⁰⁹ Articolul 1 din *Convențiile de la Geneva din 12 august 1948* (articol comun)

internațional. Delimitarea acestor acțiuni s-a făcut prin art.50 al Convenției I – Convenția de la Geneva pentru îmbunătățirea sorții răniților și bolnavilor din forțele armate în campanie, din 12 august 1949; art.51 al Convenției II – Convenția de la Geneva pentru îmbunătățirea sorții răniților, bolnavilor și naufragiaților forțelor armate pe mare; art.130 al Convenției III- Convenția de la Geneva privitoare la tratamentul prizonierilor de război; art.147 al Convenției IV – Convenția de la Geneva privitoare la protecția persoanelor civile în timp de război. Din cuprinsul reglementării acestor Convenții se poate deduce faptul că este stabilită răspunderea autorilor și a superiorilor lor pentru comiterea infracțiunilor prevăzute în acestea fiind o răspundere *ratione personae*. Termenul „persoană” astfel cum este menționat în cuprinsul Convențiilor este unul destul de larg întrucât sunt incluse persoanele civile dar și combatanții, ce sunt membrii unor formațiuni armate atât oficiale cât și neoficiale.

Crearea Tribunalului special pentru fosta Iugoslavie (TPII) și Rwanda (TPIR) a constituit un pas important în activitatea îndelungată de elaborare a dispozițiilor legislative referitoare la răspunderea penală individuală în dreptul internațional, reprezentând o demonstrație a importanței unui progres semnificativ pentru crearea unui organ permanent care să aibă capacitatea de tragere la răspundere a autorilor faptelor incriminate de Convenții.

Statutul de la Roma al Curții Penale Internaționale (CPI),²¹⁰ reprezintă o culegere de principii și norme fiind enunțate într-un singur document. Astfel, în art.5, 6, 7, 8 și 8bis ale Statutului regăsim noțiunea crimelor ce intră sub jurisdicția CPI, fiind „cele mai grave crime, ce ating interesele întregii comunități internaționale” (art.5). Este important să subliniem faptul că această noțiune are un caracter general iar în cuprinsul său intră infracțiunile grave enunțate de Convențiile de la Geneva, dar și de legile, respectiv cutumele de război.

Când ne referim la codificarea dreptului internațional, trebuie să remarcăm relația de interdependență dintre normele dreptului internațional umanitar și cele ale drepturilor omului, cu mențiunea că anumite prevederi DIU care au fost adoptate de-a lungul ultimilor ani au fost influențate destul de mult de reglementările drepturilor omului și de protecția acordată de aceste reglementări. În cuprinsul Statutului de la Roma regăsim noțiunile cum sunt „demnitate personală”, „interzicerea unei adresări înjositoare”, „garanții judiciare”, interzicerea „urmăririi” ce este determinată ca urmare a unei privări „intenționate de drepturile fundamentale ce contravin dreptului internațional în baza criteriului apartenenței la un oarecare grup sau comunitate”, dar și noțiunea de discriminare și cea de apartheid. Aceste noțiuni formulate în documentele ONU, au fost adoptate cu scopul de a asigura protecție drepturilor indivizilor. Dacă ne referim la principiul umanității, putem spune că acesta

²¹⁰ Adoptat în cadrul Conferinței diplomatice a ONU la 17 iulie 1998 și ratificat de Parlamentul Republicii Moldova prin Legea Nr.212 din 09.09.2010.

constituie nucleul dreptului internațional umanitar care stă la baza tuturor modificărilor ce au constituit un adevărat progres. Mai mult decât atât, principiul răspunderii individuale apare stipulat în cuprinsul reglementărilor dreptului internațional umanitar.²¹¹

Prin urmare, dreptul internațional convențional și dreptul internațional cutumiar se influențează reciproc, chiar dacă dreptul cutumiar joacă un rol principal, întrucât dreptul internațional cutumiar ce se aplică conflictelor armate nu este limitat la aplicarea Convențiilor de la Geneva și a Protocoloanelor adiționale, acesta fiind cel care dus la urgentarea dezvoltării dreptului conflictelor armate. În mod special ne referim la infracțiunile săvârșite în timpul conflictelor interne. Precedentul judiciar al TPII a avut un rol deosebit în acest sens.

Procesul de codificare a instituției răspunderii în cazul constatării comiterii crimelor de război a fost o cale lungă ce a început din anul 1474 în cazul Hagenbah. Acesta a avut la bază principiul umanității, principiu ce a constituit baza sistemului normelor juridice și care protejază persoanele prevăzute în cadrul Convențiilor de infracțiunile săvârșite de indivizi pe timp de pace sau de război, atunci când suntem în prezența unui conflict armat internațional sau non-internațional, aceasta fiind mai mult decât o obligație morală, reprezintă o obligație principală a dreptului internațional cutumiar.²¹²

2.3.2. Volumul sancțiunilor

Conceptele „răspunderii internaționale a statelor” și a „răspunderii penale internaționale” astfel cum sunt reliefate de către profesorul Emmanuel Decaux, reprezintă o dublă evoluție a acestora și determină confundarea noțiunilor clasice „sancțiune” și „reparație”.²¹³ O evoluție substanțială față de procesele de la Nürnberg și Tokyo o reprezintă eliminarea de către comunitatea internațională a pedepsei capitale din categoria sancțiunilor. Acest demers întreprins de tribunalele *ad hoc*, pusă în aplicare de Consiliul de Securitate, a fost introdusă în conținutul Statutului de la Roma, astfel cum rezultă din art. 80 al acestuia. Curtea Penală Internațională poate să pronunțe cea mai severă pedeapsă „închisoarea pe viață dacă sunt justificate de gravitatea extremă a crimei și circumstanțele individuale ale persoanei condamnate” așa cum rezultă din art. 77 al Statutului de la Roma. Chiar dacă suntem în fața unei reglementări favorabile pentru persoanele care au săvârșit infracțiuni ce atrag competența tribunalelor internaționale, se pune problema aplicării “dublului standard” atunci când jurisdicțiile naționale rămân competente să judece acele infracțiuni. În acest context, se poate ajunge la situația în care pentru fapte similare unele persoane ajung să fie condamnate la pedeapsa capitală iar pentru

²¹¹ GAMURARI, V., op. cit., p. 46.

²¹² Idem.

²¹³ DECAUX, E. Définition des sanctions traditionnelles : portée et caractéristiques. In : Revue internationale de la Croix-Rouge. No 870, p. 254. [cit. 06.11.2020]. Disponibil: [http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p249/\\$File/irrc-870-decaux_fra-pr-web-final.pdf](http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p249/$File/irrc-870-decaux_fra-pr-web-final.pdf)

altele să se dispună pedepse cu închisoarea. Cu titlu de exemplu facem referire la cazul Rwandei când au avut loc execuții publice a persoanelor judecate și condamnate de justiția locală iar pentru înalții responsabili judecați în fața TPIR pedepsele au fost cu închisoarea. Față de situația prezentată, atunci când poate fi aplicată pedeapsa capitală, considerăm că principiul proporționalității stabilit între gravitatea crimei și natura sancțiunii nu trebuie să primeze deoarece ar reprezenta o revenire la legea talionului ceea ce nu ar reprezenta o măsură adecvată chiar și pentru crimele în masă. Prin urmare, a considera că din punct de vedere moral o crimă comisă este incompatibilă cu aplicarea oricărei sancțiuni nu este o soluție acceptabilă și trebuie să acceptăm evoluția în schimbul răzbunării. Ca și exemplu de măsură drastică aplicată chiar fără un proces în care să se respecte principiile minime ale desfășurării unei judecăți este cazul “procesului” la care a fost supus cuplul Ceaușescu sau executarea publică al lui Saddam Hussein.²¹⁴ În altă ordine de idei, nu trebuie să acceptăm ideea desfășurării unui proces pur simbolic pentru a fi trase la răspundere persoanele culpabile.

În situația în care hotărârile pronunțate de camere diferite din cadrul tribunalelor *ad hoc*, situația se complică întrucât, de multe ori, soluțiile sunt contradictorii. Această situație apare în contextul în care sunt judecați mai întâi cei care execută ordinele superiorilor, și ulterior „liderii”. Mai mult decât atât, deseori apar aprecieri diferite ale camerei primei instanțe față de cea a camerei de apel. Contradicțiile apărute demonstrează că nu există o ierarhie clară între crimele comise. Spre exemplu, sentințele mai blânde pronunțate recent de TPIY împotriva masacrelor din Vukovan, au determinat autoritățile croate să recurgă la generarea unor proteste.²¹⁵ Considerăm că, asemenea situații contradictorii între Procuror și Curte, în cazul tribunalelor *ad hoc* conduce la lipsa unei coerențe ce nu poate servi scopului pedagogic.²¹⁶

În speța privind aplicarea “Convenției pentru prevenirea și reprimarea crimei de genocid” (Bosnia-Herzegovina v. Serbia-Muntenegru) Curtea Internațională de Justiție (CIJ) în hotărârea din 26 februarie 2007²¹⁷ s-a ferit să stabilească culpabilitatea unui stat de genocid, în raport cu acele consecințe juridice și politice care rezultă din responsabilitatea colectivă ce a rezultat ca urmare a analogiei evenimentelor istorice. Așadar, situațiile în care un stat poate fi considerat responsabil pentru crimele săvârșite, cu excepția situațiilor de tip *debellatio*, așa cum este cazul Germaniei în 1945 este mai greu de pus în practică.

²¹⁴ GAMURARI, V., op. cit., p. 47.

²¹⁵ Tribunal Pénal International pour l'ex-Yougoslavie. Chambre d'Appel. La Haye, 5 mai 2009. Résumé de l'arrêt rendu dans l'affaire le procureur c/ Mile Mrkšić et Šlyvančanin (Exclusivement à l'usage des médias. Document non officiel). [citat 06.11.2020]. Disponibil: <http://www.icty.org/x/cases/mrksic/acjug/fr/090505resume.pdf>

²¹⁶ DECAUX, E., op. cit., p.255.

²¹⁷ Cour Internationale de Justice. Application de la convention pour la prévention et la répression du crime de génocide (Bosnie-Herzégovine c. Serbie-et-Monténégro). Arrêt du 26 février 2007. [citat 19.11.2020]. Disponibil: <http://www.icj-cij.org/docket/files/91/13684.pdf>

Răspunderea internațională în concepția sa exclusiv etatistă identifică conjunctura propice de manifestare în cazul acțiunilor entităților autoproclamate, exact ca în cazul Republicii Srbska sau a forțelor armate necontrolate din estul Republicii Democrate Congo. Totuși cazurile invocate au atestat necesitatea de a invoca responsabilitatea altor subiecte, a celor non-etatiste, întrucât complicitatea și obligațiile de prevenire ar fi putut fi identificate fără dificultăți. Mai mult decât atât, ele erau comparate și asimilate cu responsabilitatea unui stat. Totuși, acceptarea de către comunitatea internațională a unei asemenea situații de fapt - existența unui vid juridic creat astfel, ține de realitatea care, în ciocnirile palestinienilor, în scopul denunțării abuzurilor imputabile statului, s-a demonstrat necesitatea identificării premiselor juridice ce ar permite operarea cu responsabilitate a celor vinovați de facto. Acest lucru derivă din faptul că orice entitate acționează în aparență, aceste operațiuni sunt planificate și orchestrate de persoane concrete, exact cum menționează TPIY în referința la procesul de la Nürnberg: „Acestea sunt persoane și nu entități abstracte, ce comit crimele, deci represiunea se impune ca sancțiune de drept internațional”²¹⁸.

2.3.3. Obligația statelor de a trage la răspundere penală persoanele ce au comis crime internaționale

Continuând ideea enunțată în capitolul precedent, menționăm că cele patru Convenții de la Geneva (1949) și Protocoalele Adicionale (1977) redau cadrul juridic al obligației statelor de a pune în aplicare răspunderea penală a persoanelor ce au comis crime internaționale. În mod absolut firesc, după cum reglementează actele internaționale invocate de autor, Înaltele Părți Contractante se angajează să prevină încălcarea normelor dreptului internațional, în speță să prevină comiterea încălcărilor ce își au ordinea juridică în aceste documente, prin luarea tuturor măsurilor necesare. Este important de menționat faptul că o categorie de obligații aferente încălcărilor enunțate mai sus sunt catalogate ca fiind „infrațiuni grave”. Protocolul Adicional I (1977) merge mai departe, definindu-le drept crime de război²¹⁹.

Actele internaționale enunțate mai sus, afirmă cu certitudine că săvârșirea crimelor de război trebuie să atragă în mod categoric răspunderea juridică a subiecților vinovați. Totuși ceea ce nu se regăsește în textul acestor acte, este sancțiunea și nici jurisdicția în raport cu responsabilii de comiterea crimelor de război. Or, sarcina de a adopta măsurile legislative necesare, în vederea tragerii la răspundere a celor vinovați de violarea normelor dreptului internațional umanitar, le revine în mod cert statelor.

²¹⁸ GAMURARI, V., op. cit., p. 50.

²¹⁹ GAMURARI, V., *Locul și rolul sancțiunilor în justiția tranzițională* (partea II). În: Revista Moldovenească de Drept Internațional și Relații Internaționale. № 1. 2011, p. 33.

Dacă conform dreptului penal internațional statului îi aparține jurisdicția în condiții limitative, strict stabilite de regulile generale, și anume: acesta va judeca doar proprii cetățeni pentru faptele ce au fost comise în limitele teritoriale ale statului, atunci în dreptul internațional umanitar statelor le revine obligația de a urmări și trage efectiv la răspundere toate persoanele responsabile de comiterea crimelor de război, fără a ține cont de limite teritoriale și de cetățenia subiectului responsabil. Acest principiu, cunoscut ca principiul jurisdicției universale, stă la baza urmăririi judiciare efective și tragerii la răspundere a persoanelor ce au comis crime de război²²⁰.

Dreptul internațional umanitar impune obligația de a adopta o serie de măsuri în raport cu „infraacțiunile grave” astfel cum le vom reda în cele ce urmează²²¹.

Reglementările naționale trebuie să cuprindă noțiunile aferente acestor procese exact așa cum o cere dreptul internațional umanitar, fără omisiuni. Astfel, este necesar ca legea să stipuleze expres excluderea criteriului de naționalitate a făptuitorului și de limite teritoriale, în scopul asigurării posibilității reale de a trage la răspundere pe orice responsabil de comiterea sau ordonarea comiterii crimelor de război, precum și pe orice persoană vinovată de acestea prin neexecutarea obligației de a acționa în conformitate cu legea.

Măsurile legislative ce trebuie luate de către state reprezintă doar un prim pas în asigurarea tragerii la răspundere a celor vinovați. Fără adoptarea unor măsuri concrete ulterioare, finalitatea nu este asigurată. Astfel că, drept consecință a ideii de continuitate și asigurare a finalității, statele au obligația efectivă de a urmări și de a deferi justiției pe cei suspecți de comiterea unor crime internaționale.

Este important ca măsurile din interiorul statului să fie luate în toate direcțiile strategice, să fie toate orientate spre realizarea aceluiași scop. Așadar, este absolut necesar ca și comandanții militari să fie obligați prin lege să intervină pentru a preveni și stopa comiterea crimelor de război. În același timp, în virtutea poziției de superioritate derivată din ordinea militară, comandanții trebuie să fie constrânși prin lege să ia măsurile de rigoare în raport cu subordonații responsabili de comiterea acestei categorii de fapte ilegale.

Referitor la dreptul internațional umanitar, statele trebuie să legifereze mecanisme clare de sprijinire reciprocă în cadrul urmăririi și tragerii la răspundere a subiectelor ce au comis crime de război.

Deși aceste reguli impuse ar simplifica și, totodată ar asigura finalitatea de urmărire și tragere la răspundere a persoanelor ce au comis crime de război, trebuie să constatăm că în această etapă

²²⁰ Idem, p. 34.

²²¹ *Analysis of the punishments applicable to international crimes (war crimes, crimes against humanity and genocide) in domestic law and practice.* In: International Review of the Red Cross, No. 870, p. 462.[citată 29.11.2020]. Disponibil: http://www.cicr.org/eng/assets/files/other/irrc-870_reports-and-documents.pdf.

chiar dacă calitatea de parte la Convențiile de la Geneva o au majoritatea statelor, legislația internă a acestora nu s-a conformat rigorilor de mai sus. Astfel, unele dintre state nici nu au legiferat condițiile de urmărire și tragere la răspundere a persoanelor vinovate de comiterea de crime de război, iar altele, deși au făcut acest prim pas, au admis un alt vid normativ – lipsa sancțiunii concrete pentru asemenea crime.

Neadaptarea legislației interne a statelor la condițiile și exigențele dreptului internațional umanitar se reflectă în următoarele lacune sumare:

- Infrațiunile reglementate în dreptul intern sunt incomplet legiferate, lista fiind neexhaustivă;
- Legislația se fundamentează exclusiv pe principiile dreptului penal național, fără a reflecta și principii fundamentale ale dreptului internațional penal. Această lacună limitează posibilitatea urmăririi penale în spiritul dreptului internațional penal, acțiunile posibile ale instituțiilor statului se vor fundamenta pe principiile dreptului penal național. În consecință, se creează premise în care se pot încălca regulile dreptului internațional, de exemplu aplicarea legii privind termenii de prescripție (Kenya, Argentina, Peru, Polonia) sau exonerarea de răspundere în cazul executării ordinului superiorului (Nicaragua, Guatemala, Brazilia, Thailanda²²²);

- Alte neconcordanțe atestate la nivelul dreptului intern al statelor atestă lipsa coordonării măsurilor legislative în raport cu toate actele normative ce au incidență asupra cazurilor de comitere a crimelor de război. Astfel, spre exemplu aici pot fi incluse actele ce reglementează activitatea militarilor, fapt ce atrage în consecință dublarea posibilității de urmărire penală: în conformitate cu dreptul aplicabil crimelor internaționale și totodată, în conformitate cu dreptul militar.

- Din neadaptarea întregului cadru normativ la regulile la care ne referim, decurge și consecința firească de a avea posibilitatea aplicării unei sancțiuni inadecvate. În primul rând, acest lucru se deduce din faptul că instanțele competente diferă în cazul celor două categorii de crime sau infrațiuni. Drept exemplu vom invoca următoarele: în unele cazuri „infrațiunea gravă” comisă contra populației civile se pedepsește cu detenție pe viață, pe când infrațiunea militară contra populației civile, bazată pe aceleași fapte impune o sancțiune minimală, de regulă 2 ani privațiune de libertate. Judecarea după normele dreptului comun, de regulă, vine drept consecință a mai multor factori: multe din deciziile instanțelor naționale au fost adoptate în condiții în care au predominat influențele politice, ceea ce impune rezerve față de corectitudinea juridică a întregii decizii; alt factor ar fi faptul că accesul publicului la practica judiciară internațională este asigurat, pe când accesul al practica judiciară a instanțelor naționale nu este asigurat, transparența ei internațională nefiind asigurată; totuși mai trebuie să menționăm că unele regiuni prezintă anumite particularități în acest

²²² Ibidem, p.464.

sens, fiind vorba de cele ce s-au confruntat cu conflicte armate (fosta Iugoslavie, Rwanda), ceea ce face situația diferită. Desigur că nu putem ignora regula de bază conform căreia acționează instanțele naționale ale statelor în sensul că, acestea aplică în primul rând legislația națională, fapt ce impune anumite limite, sau uneori chiar exclude aplicarea regulilor dreptului internațional penal.

2.3.4. Eficiența cadrului național

Nu putem nega faptul că justiția penală internațională a avut și are o influență indiscutabilă în contextul punerii sub urmărire și tragere la răspundere a persoanelor ce au comis crime internaționale, inclusiv crime de război, crime contra umanității sau acte de genocid. Totuși, competența justiției internaționale este una complementară, funcția principală aparținând justiției naționale. Atât Statutele Tribunalului Penal Internațional ad hoc pentru fosta Iugoslavie (1993) și Rwanda (1994), cât și Statutul Curții Penale Internaționale (1998), prevăd în mod expres caracterul său complementar, impunându-se doar în condițiile în care statul nu este capabil sau nu dorește să pună sub urmărire persoanele bănuite de comiterea crimelor internaționale. Totodată, eficacitatea urmăririlor judiciare la nivel național în mare parte reflectă nivelul de exercitare a obligațiilor asumate la nivel internațional de către state. Or, statele semnatare ale Convențiilor de la Geneva (1949) se angajează „să respecte și să facă să fie respectate” prevederile convenționale, altfel spus, ale dreptului internațional umanitar. Totuși, trebuie să luăm în considerație faptul, că în mod tradițional, timp îndelungat, un proces argumentat de o logică de non-implicare în procedura de asigurare a respectării drepturilor omului, a permis statelor să „monopolizeze” domeniul drepturilor omului la nivel național, în special sub pretextul exercitării suveranității în perimetrul teritoriului său. Or, sistemul instituit odată cu adoptarea Cartei ONU, dar și a unor documente cu caracter universal în materie de drepturi ale omului, a cristalizat în mod evident angajamentul imperativ al statelor „de a respecta, proteja și aplica” aceste angajamente la nivel internațional. În această ordine de idei, de exemplu, Curtea Europeană a Drepturilor Omului, care în ultimul timp tot mai frecvent în spețele examinate, constată expres importanța obligațiilor ce decurg din articolele 2 și 3 ale Convenției Europene a Drepturilor Omului, prevăzând în mod direct obligația de a ancheta, de a pune sub urmărire și de a trage la răspundere persoanele culpabile de încălcările comise.

Cele descrise nu fac altceva decât să reconfirme afirmațiile anterioare – justiția este pusă în aplicare, în primul rând, la nivel național, iar justiția internațională intervine doar în caz de imposibilitate a instituțiilor naționale de a face față obligațiilor sale, în special în calitate de ultim garant al unei bune administrații a justiției.

Subiectul abordat este unul complex, din motiv că în realitate de fiecare dată ne ciocnim cu anumite dificultăți. O chestiune caracteristică tuturor societăților ce se confruntă cu astfel de situații

este că principiile subsidiarității și complementarității²²³ să poată funcționa perfect, se impune condiția ca justiția națională să fie constituită din judecători competenți, independenți și imparțiali. Or, această regulă, dar și acest criteriu, sunt valabile și pentru statele cu tradiții democratice, cum sunt Franța, de exemplu. Am adus exemplul Franței din motiv că, în opinia experților, printre care se enumeră și experți ai Comitetului Internațional al Crucii Roșii, prevederile ce reglementează activitatea justiției militare, sunt departe de a fi considerate perfecte din punct de vedere al transparenței actului de justiție, hotărârile instanțelor respective nefiind nici motivate, nici publicate²²⁴. În acest context, atragem atenția asupra faptului că eficacitatea sancțiunilor are legături strânse cu regulile deontologice ale justiției, în obligațiile cărora intră stabilirea anumitor repere clare, precum și a anumitor sancțiuni previzibile. Regulile deontologice trebuie să aibă un caracter imperativ indiferent de nivelul de aplicare, fie că este vorba despre sancțiune disciplinară pronunțată de instanța ierarhic superioară, fie de sancțiunea penală aplicată într-un termen rezonabil. Important este să se țină cont de circumstanțe, în special de cele atenuante. Adevărul este că, în contextul la care ne-am referit, factorul *ratione temporis* este deseori neglijat. Să luăm ca și exemplu cazul fostului lider sârb Slobodan Milošević al cărui proces a fost pornit destul de târziu, doar după ce în 1997 se declanșase criza în Kosovo. În mod special nu ne vom axa pe aspecte ce pot avea conotații politice, astfel menționăm că Tribunalul Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie creat în 1993, deținea jurisdicție *rationae temporis* asupra evenimentelor începând cu anul 1991, an în care se declanșase conflictul din fosta Iugoslavie – la început între Serbia și Slovenia, un conflict de câteva zile soldat cu 3 persoane decedate, care ulterior a preluat forma unui conflict de proporții între Serbia și Croația, iar în final s-a transformat într-o catastrofă umanitară în Bosnia și Herțegovina, un conflict de proporții, cu implicarea directă a foștilor subiecți ai federației Iugoslave, reprezentați prin cele trei comunități – sârbă, croată și bosniacă (musulmană). Or, pe parcursul acestei perioade Slobodan Milošević a fost Președinte al Serbiei și Muntenegrului²²⁵, iar bombardarea Dubrovnikului în 1991, trebuia definită ca și crimă contra umanității, în contextul în care Dubrovnik se afla sub protecția UNESCO, fiind recunoscut parte a patrimoniului mondial. Acest proces putea fi completat cu actul de genocid comis în 1995 în Srebrenița, doar că TPII, dacă ne referim la persoane influente la acel moment, s-a limitat la condamnarea liderului politic al sârbilor bosniaci Radovan Karadžić și al generalului sârbo-bosniac

²²³ *Preambulul Statutului de la Roma al curții Penale Internaționale* din 17 iulie 1998 și art.1 din Statut în care se reglementează principiul complementarității: "Se înființează o Curte penală internațională (Curtea) ca instituție permanentă, care poate să își exercite competența față de persoane pentru crimele cele mai grave, având un rasunet internațional în sensul prezentului statut. Ea este complementară jurisdicțiilor penale naționale. Competența și funcționarea sa sunt reglementate de dispozițiile prezentului statut".

²²⁴ DECAUX, E. *Définition des sanctions traditionnelles : portée et caractéristiques*. In : *Revue internationale de la Croix-Rouge*. No 870, p. 256. [cit. 06.11.2020]. Disponibil: [http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p249/\\$File/irrc-870-decaux_fra-pr-web-final.pdf](http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p249/$File/irrc-870-decaux_fra-pr-web-final.pdf)

²²⁵ La acel moment Muntenegru era parte a Federației, numită și Noua Iugoslavie.

Ratko Mladić. Astfel se crease impresia că Tribunalul la începutul activității sale considera conflictul non-internațional, poziție care ulterior și-a schimbat-o chiar în prima speță examinată – Duško Tadić. Or, dacă ne referim la cazurile orașelor croate Vukovar sau Osijek, numite chiar în 1991 Stalingrad balcanic, unde au fost comise crimele de război și crimele contra umanității, atunci trebuie să constatăm că a considera ca și responsabile doar autoritățile sârbo-bosniace ar fi oarecum bizar, în condițiile în care, la acel moment Armata Populară a Iugoslaviei se afla sub control efectiv și general al Belgradului.

Este adevărat că societatea dorește o justiție rapidă, deseori fiind predispusă să dea apreciere culpabilității unei sau altei persoane, uneori acest fapt reiese din orientările politice și fiind influențată puternic de propaganda mas media. Este și cazul fostului lider sârb Slobodan Milosević, care indiferent de caracteristicile prezentate a fost privit ca „principalul responsabil” de declanșarea conflictului din fosta Iugoslavie, uneori diminuându-se rolul liderului croat Franjo Tuđman și al liderului bosniac Alija Izetbegović. În condițiile în care respectarea prevederilor legale sunt considerate imperative indiferent de situație, era și normal ca așa numita „tărăgănare” a aspectelor procedurale, dar care sunt obligatorii în contextul asigurării actului justiției, să ducă la scăderea interesului din partea comunității internaționale față de aceste procese, ceea ce în final, a creat o impresie negativă actului de justiție.

Am menționat anterior că unul din „neajunsurile” justiției tranziționale este termenul lung ce trece de la comiterea faptei ilegale până la crearea condițiilor reale pentru punerea în aplicare a urmăririi penale. Or, în această realitate – nu poți asigura pornirea unor procese penale împotriva unor persoane bănuite de comiterea crimelor internaționale, în condițiile în care autoritățile statului nu dețin un control efectiv asupra teritoriului său, în condițiile unui regim autoritar sau atunci când statul nu are intenția să pună în aplicare o astfel de urmărire. Adevărul este că justiția este materie conservatistă, care prevede și o oarecare „tărăgănare” în timp, spre deosebire de deciziile cu caracter politic. Or, chiar acest criteriu a permis implementarea principiului imprescriptibilității, după cum s-a constatat în mai multe cazuri, fie este vorba despre foștii angajați ai regimului nazist, ai regimului comunist, ai Khmerilor Roșii în Cambodja etc. Conștientizăm că în mod normal, aplicarea imediată a unei sancțiuni eficiente ar putea acorda justiției rolul unui organ ce are rolul de a intimida²²⁶. Doar că astfel de afirmații par a avea mai degrabă un suport teoretic, fără a fi luate în calcul condițiile practice.

Reiterăm ideea că statul rămâne principalul responsabil pentru punerea sub urmărire și sancționare a persoanelor culpabile de încălcări grave ale dreptului internațional umanitar. Totodată,

²²⁶ Gamurari V., op. cit., p. 36.

în baza principiului jurisdicției universale, statele terțe, în egală măsură dețin competență la acest capitol, fie că vorbim despre „infrațiuni grave” așa cum sunt prevăzute în Convențiile de la Geneva din 1949, fie că facem referire la încălcările grave ce reies din cuprinsul altor texte și sunt recunoscute ca și „crime de război”, sau încălcări grave ale „regulilor cutumiare”, care la fel sunt recunoscute drept crime de război. Un astfel de angajament trebuie să apară drept consecință directă al obligațiilor ce decurg din conținutul principiului jurisdicției universale. Astfel potrivit profesorului Xavier Phillipe, societatea internațională a fost pusă în fața caracterului imperativ al creării unor mecanisme de constrângere și sancționare, ce a dus la instituirea tribunalelor penale internaționale ad hoc sau ale tribunalelor hibrid, în condițiile lipsei unei reacții din partea mecanismelor clasice²²⁷. Odată cu crearea Curții Penale Internaționale cu caracter permanent în 1998, a început să se consolideze ideea unei voințe politice noi. Or, în condițiile în care statele nu-și vor respecta angajamentele prin care rămân a fi principalele subiecte responsabile de punerea sub urmărire „marea parte” a încălcărilor grave, CPI nu va fi capabilă să gestioneze toate cazurile cu care se va confrunta.

2.3.5.Competența organismelor internaționale

Vom menționa în primul rând că, în Convenția de la Geneva (1949) în art. 49, Convenția de la Geneva (1949) II în art. 50, Convenția de la Geneva (1949) III în art. 129 și Convenția de la Geneva (1949) IV în art. 146 sunt stipulate în mod clar aspecte referitoare la faptul că sancțiunile pentru încălcările grave ale dreptului internațional umanitar se vor regăsi atât în normele de drept internațional umanitar, cât și în cele de drept penal intern și drept internațional penal.

Suplimentar celor menționate, trebuie să constatăm că în ultima perioadă se remarcă situații de preluare a unor competențe străine de ale sale de către organe ce nu au ca atribuții de bază aplicarea de sancțiuni pentru fapte ilegale reglementate de dreptul internațional umanitar. Întrucât deseori mecanismele clasice își dovedesc neputința de a înfăptui cu adevărat justiția, această stare de fapt reprezintă o premisă pentru ca victimele să își continue calea în căutarea justiției, deja în fața unei alte instanțe. Calitatea de membre ale organizațiilor internaționale pentru protecția drepturilor omului a dus la stabilirea ordinii juridice interne prin aplicarea unor mecanisme de recurs individual. Acest mecanism include dreptul cetățenilor statului de a apela la o instanță supranațională.

În acest context este oportună mențiunea că în practica sa, Curtea Europeană pentru Drepturile Omului atestă cazuri în care a fost sesizată pentru a sancționa încălcări ale drepturilor omului care simultan reprezintă și încălcări ale dreptului internațional umanitar.

²²⁷ PHILIPPE, X., *Les sanctions des violations du droit international humanitaire : problématique de la répartition des compétences entre autorités nationales et entre autorités nationales et internationales*. In : *Revue internationale de la Croix-Rouge*. No 870, p. 360. [citat 26.12.2020]. Disponibil: [http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p359/\\$File/irrc-870-Philippe-pr-web-fra.pdf](http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p359/$File/irrc-870-Philippe-pr-web-fra.pdf)

Nu putem însă abstractiza poziția Curții, care, optează să facă referire preponderent la încălcările Convenției Europene a Drepturilor Omului, chiar și atunci când sancționează comportamente ce încalcă grav normele dreptului internațional umanitar²²⁸. Eventualitatea diversificării competenței Înaltei Curți se manifestă în mod secundar, iar opțiunea acesteia de a face referire la normele dreptului internațional umanitar sau la cele ale drepturilor omului va fi fundamentată pe criterii de ordin intern și extern. O noutate este că la momentul actual vine să se afirme complementaritatea competențelor organelor care în temeiul legii și a atribuțiilor proprii, sancționează încălcările dreptului internațional umanitar. Este firesc să apară aici întrebarea referitoare la atingerea finalității sancțiunii, va fi aceasta afectată sau nu? Pentru a identifica răspunsul, este absolut necesar să pornim de la atribuțiile organelor jurisdicționale ale dreptului internațional al drepturilor omului. Acestea au avut la origine alte premise decât a sancționa încălcările din dreptul internațional umanitar, ceea ce este fundamental în a analiza posibilitatea acestora de a identifica soluții juridice eficiente pe marginea cauzelor ce au la bază încălcări de drept internațional umanitar. În timp, evoluția acestei situații poate fi analizată cu identificarea, analiza și aprecierea rezultatelor. În acest context vom enunța anumite constatări personale:

-1- În opinia noastră, nu este în nici un caz vorba despre o concurență între jurisdicții în situațiile descrise mai sus. De fapt izvorul acestei aparențe se regăsește în imposibilitatea sistemelor interne ale statelor de a face față provocărilor dreptului internațional umanitar și de a sancționa în mod efectiv persoanele ce se fac responsabile de încălcările grave ale acestuia. Iar faptul că jurisdicțiile regionale se implică și exercită respectiva competență, nu este decât o dovadă a celor enunțate mai sus, iar caracterul ocazional al acestui exercițiu se integrează în dimensiunea vastă a protecției internaționale a drepturilor omului.

-2- Alt aspect relevant în analiza de față este că jurisdicțiile ce au competența de a constata și sancționa încălcarea drepturilor fundamentale ale omului nu reprezintă nicidecum jurisdicții penale, ceea ce face imposibilă condamnarea persoanelor responsabile de comiterea încălcărilor. Or, acestea, prin exercitarea competențelor jurisdicționale proprii, condamnă statele pentru violarea drepturilor fundamentale ale omului. Iar reieșind din acestea, în cadrul analizei circumstanțelor încălcării drepturilor fundamentale, atunci când se face referință la regulile dreptului internațional umanitar, aceste referințe se fac în termeni total diferiți de cei specifici interpretării regulilor convenționale sau normative pe care se fundamentează aplicarea sancțiunii. Or, în speța *Affaire Khasiyev et Akayeva c . Russie*, Curtea Europeană pentru Drepturile Omului a făcut referire expresă la acte ce constituie

²²⁸ *Curtea Europeană pentru Drepturile Omului. Affaire Khasiyev et Akayeva c . Russie* (requêtes nos 57942/00 et 57945/00). Arrêts du 24 février 2005. [citat 06.11.2020]. Disponibil: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=57942&sessionId=65965853&skin=hudoc-fr>

încălcări grave ale dreptului umanitar – mijloace și metode de luptă utilizate; utilizarea masivă a armelor non-discriminatorii – fără a le califica așa, dar referindu-se la articolele din Convenție (articolele 2, 3, 5, 13 a Convenției Europene a Drepturilor Omului)²²⁹.

-3- În virtutea competenței *ratione materiae* a jurisdicțiilor respective, precum și în virtutea abordării tradiționale a înfăptuirii justiției în materia drepturilor omului, acestea vor conferi preponderență analizei de conformitate a faptelor coroborate cu angajamentele asumate pe plan internațional de către state (Convenția pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților fundamentale). Judecătorul va analiza circumstanțele cauzei pronunțându-se asupra respectării și executării sau neexecutării, executării necorespunzătoare a obligației convenționale în speța concretă. Astfel, caracterul represiv sau de răzbunare, specific înfăptuirii justiției penale nu se regăsește în înfăptuirea justiției din domeniul dreptului internațional al drepturilor omului. Ceea ce rezultă din această stare de lucruri este că organele jurisdicționale din domeniul protecției drepturilor omului, în alegerea sancțiunii, vor opta mai degrabă pentru o „satisfacție echitabilă” cu eventualitatea stabilirii suplimentar a unei compensații financiare. De aici, rezultă că această categorie de sancțiuni pronunțată în activitatea organelor jurisdicționale din domeniul protecției drepturilor fundamentale ale omului va avea mai mult caracterul de recunoaștere a statului pârât ca fiind vinovat de violarea normelor de drept internațional umanitar decât caracterul de sancționare efectivă, cu atingerea obiectivelor sancțiunilor reglementate de dreptul internațional penal. În raport cu cele analizate, ne întrebăm dacă exercitarea unei competențe în materie de drept internațional umanitar de către aceste jurisdicții pot influența, comportamentul celor ce poartă armele²³⁰?

-4- Ar fi eronat să credem că respectivele jurisdicții și-ar putea substitui competențele. Argumentăm prin faptul că la momentul actual nu există rațiuni suficiente care să fundamenteze depășirea limitelor competențelor lor de către acestea în sensul aplicării directe a regulilor de drept internațional umanitar. Or, deficiența generală a sistemului nu constituie o rațiune legală suficientă. Dimpotrivă, *in stricto sensu*, această deficiență derivă din reglementările existente și aflate în vigoare. Aplicarea regulii și nedeptășirea limitelor admise de aceasta va fi întotdeauna calea aleasă de respectivele jurisdicții. Alt aspect relevant ține de faptul că a satisface cereri individuale este ceea ce le stă în putere respectivelor jurisdicții. Ele nicidecum nu ar putea face față provocării de a acoperi prin competențele ce le revin întreaga masă a încălcărilor de drept internațional umanitar.

-5- Jurisdicțiile sesizate au obligația de a fi ireproșabile ca și funcționare din punct de vedere juridic, însă acesta nu poate fi dusă la îndeplinire dacă se ignoră amprenta politică în aceste cazuri. În consecință, în mod absolut firesc, se produce și o influență a raționamentului juridic, care la rândul

²²⁹ Idem.

²³⁰ Idem

său, exercită un impact sesizabil asupra percepției însăși a competenței materiale a jurisdicțiilor. În acest context, opțiunea pentru anumite norme de referință trebuie să ofere soluția ireproșabilă pe care tinde de fiecare dată să o pronunțe jurisdicția.

-6- Nu putem face abstracție și de anumite limite materiale externe ce ar putea afecta posibilitatea reală a organelor jurisdicționale de a face față unui număr enorm de cereri ce vizează grave încălcări ale dreptului internațional umanitar. Or, problema capacității fizice a organelor jurisdicționale din sfera protecției drepturilor omului, este una reală și ne pune în fața constatării faptului că soluționarea tuturor cererilor pe marginea încălcărilor de drept internațional umanitar, inclusiv aplicarea sancțiunilor nu va fi posibilă. Ca urmare, va fi absolut întemeiată redirecționarea acestor cereri către alte jurisdicții, inclusiv în scopul de a asigura respectarea drepturilor părților și a celerității soluționării cererilor. În concluzie, menționăm că s-ar ajunge la soluționarea unui număr mare din aceste cereri de către alte jurisdicții, iar scopul inițial nu va fi atins.

Responsabilitatea Națiunilor Unite

Prin referințele de mai sus autorul a căutat să identifice și să demonstreze eventuale opțiuni sub aspect jurisdicțional, opțiuni ce trebuie asigurate în condițiile incapacității sau imposibilității organelor abilitate de a exercita obligațiile ce le revin în măsura în care acest lucru ar fi necesar și firesc. Soluția de remediere ce ar suplini vidul creat de incapacitatea justiției locale este reprezentată de ONU. Or, tocmai restabilirea securității juridice și „reconstrucția” sistemului judecătoresc ar fi misiunea Comisiei de consolidare a păcii în această situație. Rezultatul unei recomandări venite din partea *Panel de haute niveau sur les menaces, les défis et le changement*, a avut ca efect crearea Comisiei ONU de consolidare a păcii, drept organism consultativ interguvernamental care sprijină eforturile de pace în țările afectate de conflicte și suplinește esențial capacitatea Comunității Internaționale în agenda generală pentru pace²³¹. Respectiva recomandare a *Panel de haute niveau sur les menaces, les défis et le changement* se regăsea în Raportul din decembrie 2004 și enunța crearea unui „organ interguvernamental unic care să se ocupe în mod exclusiv de consolidarea păcii, care să se adreseze donatorilor, organismelor, programelor și instituțiilor financiare să acționeze de comun acord și să mobilizeze resurse financiare în scopul promovării unei păci durabile”. Aprobarea Recomandării de către Adunarea Generală (rezoluția 60/180)²³² și Consiliul de Securitate la 20 decembrie 2005 (rezoluția 1645)²³³ a avut loc un an mai târziu, în decembrie 2005. Astfel cum reiese din specificul situației post – conflict a statelor, la care se referă documentele, remarcăm intervenția

²³¹ [citat 06.11.2020]. Disponibil: <https://www.un.org/peacebuilding/commission>

²³² *Rezoluția Adunării Generale a ONU nr. 60/180 (2005)*. [citat 07.02.2021]. Disponibil: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/498/41/PDF/N0549841.pdf?OpenElement>.

²³³ *Rezoluția Consiliului de Securitate al ONU nr. 1645 (2005)*. [citat 07.02.2021]. Disponibil: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/654/18/PDF/N0565418.pdf?OpenElement>

deplin justificată a Elveției vis-à-vis de necesitatea explicării cât mai clare a noțiunilor de „justiție” și de „stat de drept”. În lipsa unei sancțiuni eficiente determinată și de lipsa judecătorilor și a penitenciarelor atunci când în noua conjunctură politică părțile care nu demult erau cu statut de beligerante au devenit subiecte ce partajează puterea. Trebuie să se ajungă la atingerea obiectivului de aplicare a pedepselor juste pentru crimele comise, dar nicidecum să se facă uz de statutul de învingători pentru a da uitării crimele anterior comise. Altfel, o evoluție contrară a situației ar duce la catalogarea faptelor din noua conjunctură drept un preț al victoriei obținute, similar cazului în care lupta contra corupției și exigența justiției ar fi folosite pe postură de alibi contra oponentilor.

Pe de altă parte, în materie de justiție, este imperios necesar ca ONU să vină cu exigențele sale clare. Spre exemplu, după cum se indică în hotărârile *Behrami v. Franța și Sramati v. Franța, Germania și Norvegia*, emise la 02.05.2007 de Marea Cameră, care se referă la operațiunile MINUK și la forțele KFOR în Kosovo²³⁴, competențele Curții Europene pentru Drepturile Omului nu se răsfrâng și asupra operațiunilor de menținere a păcii.

Față de această apreciere juridică a corelației dintre operațiunile de menținere a păcii și competența CtEDO, Curtea s-a fundamentat pe abordarea instituției juridice a răspunderii statelor în corelație cu cea a organizațiilor internaționale regăsită în noile lucrări ale Comisiei de Drept Internațional – proiectul de articole privind răspunderea organizațiilor internaționale²³⁵. În acest sens se indică: „actele unor organe similare sunt în principiu imputabile ONU și, în cazul în care ele sunt comise în încălcarea unei obligații internaționale, angajează responsabilitatea internațională a Organizației, inclusiv îi impune obligația de reparație”.

Aici însă este foarte important ca să se facă clarificarea netă a răspunderii personalului organizației internaționale, pentru a nu o lăsa la latitudinea sistemelor de justiție naționale, în care poate lipsi totalmente finalitatea, un argument forte în acest sens fiind evenimentele ce au urmat ulterior comiterii crimelor sexuale de către căștile albastre.

Fundamentarea pe principiile *non bis in idem* și cel al subsidiarității a unui sistem disciplinar ar putea cu siguranță menține standarde ridicate în interiorul contingentelor multinaționale.

²³⁴ *La Cour européenne des Droits de l'Homme*. Grande Chambre. Décision sur la recevabilité de la requête no 71412/01, présentée par Agim BEHRAMI et Bekir BEHRAMI contre la France et de la requête no 78166/01, présentée par Ruzhdi SARAMATI contre la France, l'Allemagne et la Norvège. [citât 07.02.2021]. Disponibil: http://ireenat.univ-lille2.fr/uploads/media/Behrami_-_Saramati.pdf, paras. 147-151.

²³⁵ *Comisia de Drept Internațional*. Proiectul de Articole privind răspunderea organizațiilor internaționale. [citât 07.02.2021]. Disponibil: [http://untreaty.un.org/ilc/sessions/61/2009_RIO_articles_and_commentaries\(f\).pdf](http://untreaty.un.org/ilc/sessions/61/2009_RIO_articles_and_commentaries(f).pdf)

La Cour européenne des Droits de l'Homme. Grande Chambre. Décision sur la recevabilité de la requête no 71412/01, présentée par Agim BEHRAMI et Bekir BEHRAMI contre la France et de la requête no 78166/01, présentée par Ruzhdi SARAMATI contre la France, l'Allemagne et la Norvège. [citât 07.02.2021]. Disponibil: http://ireenat.univ-lille2.fr/uploads/media/Behrami_-_Saramati.pdf, para. 33

Din păcate, grupurile armate, mișcările teroriste rămân fără abordare în contextul imperativului justiției și sancțiunii în raport cu statele și organizațiile internaționale. Aici trebuie menționat că inclusiv în textul Protocolului adițional II sancțiunii îi corespunde un caracter de intimidare ce decurge din ierarhia și disciplina structurilor instituite. În consecință, situații absolut opuse nu pot face uz de principiul reciprocității. Și totuși, avem motive reale să credem că exemplaritatea va acoperi o arie cât mai extinsă și va câștiga teren, astfel încât să se poată manifesta și caracterul pozitiv al sancțiunii, dincolo de cel negativ tradițional acceptat.

Aplicabilitatea sancțiunilor în condițiile conflictelor non-internaționale

Așa cum am menționat anterior, statul implicat în mod direct într-un conflict armat, deține competența principală de impunere a mijloacelor de constrângere, inclusiv a sancțiunilor, pentru excluderea anumitor provocări. Este vorba, în primul rând, despre capacitatea autorităților statului să asigure desfășurarea corectă a procedurii de urmărire, fie că este vorba despre capacitatea instituțională, fie despre lipsa voinței politice, lucru destul de dificil de realizat în condițiile unui conflict armat. În al doilea rând, autoritățile statului trebuie să creeze condiții pentru ca părțile să aibă încredere în procedurile puse în aplicare. Or, pentru asigurarea unor astfel de condiții, este necesar să se garanteze un tratament egal tuturor participanților, indiferent de gruparea din care fac parte. Astfel de condiții prealabile trebuie aplicate în calitate de norme imperative pentru toți participanții la conflict, ceea ce va permite grupărilor armate să se asigure de respectarea principiului echității în raport cu reprezentanții săi.²³⁶

Totodată, luând în considerație importanța aplicării instituției amnistiei persoanelor ce au participat direct la conflict armat, dar nu au comis crime de război, ne referim la perioada fazei active a conflictului, putem presupune că amnistia ar putea avea o abordare crucială în perceperea de către părți a sincerității autorităților în punerea în aplicare a unei urmării imparțiale.²³⁷ Totuși, în condițiile realităților impuse, dacă presupunem că amnistia nu poate fi aplicată pentru participanții direcți la ostilități, autoritățile pot prevedea o reducere din pedeapsă, astfel, contribuind la respectarea ulterioară a dreptului internațional umanitar.²³⁸ Însă, dacă admitem situația în care autoritățile statului pornesc urmărirea membrilor grupurilor armate în baza legislației penale ordinare, fără a lua în considerație posibilitatea de a le recunoaște acestora statutul de combatant, în mod inevitabil vor fi create condițiile, în categoria respectivă de persoane, pierderii interesului de a se conforma normelor dreptului internațional umanitar, din simplul motiv că li s-ar fi refuzat dreptul de a beneficia la statutul

²³⁶ LA ROSA, A-M., WUREZNER, C. *Groupes armés, sanctions et mise en œuvre du droit international humanitaire*. In : Revue internationale de la Croix-Rouge No 870, p. 327-341. [citată 26.12.2020]. Disponibil: [http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p327/\\$File/irc-870-LaRosa-Wuerzner-web-fra-final.pdf](http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p327/$File/irc-870-LaRosa-Wuerzner-web-fra-final.pdf)

²³⁷ GAMURARI, V., op. cit., p. 40.

²³⁸ Idem.

de combatant. Pe de altă parte, amnistiiile generale care sunt aplicabile crimelor internaționale comise în timp de conflict armat, sunt inacceptabile.²³⁹

Un exemplu recent din luna noiembrie 2021. Fiul fostului lider al Libiei Muammar Gaddafi, Saif al-Islam Gaddafi, arestat în 2011 și condamnat la 10 ani de detenție, a fost eliberat în urma amnistiei adoptată la nivel național, astfel având posibilitatea de a candida la scrutinul prezidențial din Libia. Aceasta avea loc în condițiile în care exista un mandat de arest emis de Curtea Penală Internațională, acesta fiind bănuیت de comiterea crimelor contra umanității. În aceste condiții, Curtea a reconfirmat principiul inadmisibilității aplicării amnistiei autorilor crimelor contra umanității, crimelor de război sau genocid.

În argumentarea celor expuse facem referire la poziția Consiliului de Securitate al ONU,²⁴⁰ a Comisiei ONU pentru drepturile omului, precum și a Secretarului general al ONU,²⁴¹ care au atenționat de fiecare dată că amnistia nu poate opera asupra autorilor crimelor de război, crimelor contra umanității și genocid.

Înfăptuirea justiției penale în timpul derulării conflictului armat este o procedură destul de complicată, de aceea, în principiu, este necesar să așteptăm finalitățile ostilităților pentru ca autoritățile statului să preia controlul efectiv asupra teritoriului pentru a asigura un proces echitabil. În contextul discutat este necesar să luăm în considerare faptul că procedurile penale sunt de regulă de durată și destul de complexe, în special în cazurile încălcărilor grave ale normelor dreptului internațional umanitar comise fie pe scară largă, fie în mod sistematic. În astfel de condiții, deseori este nevoie de experți străini, care pot veni cu anumite propuneri și soluții netradiționale.

Ceea ce caracterizează dreptul internațional penal contemporan este recunoașterea și aplicarea pe scară largă a principiului jurisdicției universale. Or, această competență universală permite statelor să pună sub urmărire autorii crimelor internaționale, fără a ține cont de criterii precum locul comiterii faptei, natura conflictului, cetățenia autorului sau cea a victimei. Începând cu ultimul deceniu al secolului XX, acest principiu a fost și este aplicat de un număr tot mai mare de state.²⁴²

²³⁹ Idem.

²⁴⁰ *Rezoluțiile Consiliului de Securitate nr. 1120 (1997)*. [citat 10.02.2021]. Disponibil: [http://www.un.org/french/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/1120\(1997\)](http://www.un.org/french/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/1120(1997)) și nr. 1315 (2000). [citat 10.02.2021]. Disponibil: [http://www.un.org/french/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1315\(2000\)](http://www.un.org/french/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1315(2000)) (consultat la 10.02.2021).

²⁴¹ *Raportul Secretarului general privind instituirea unui Tribunal special pentru Sierra Leone (S/2000/915)*. [citat 10.02.2021]. Disponibil: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/661/78/PDF/N0066178.pdf?OpenElement>

²⁴² GAMURARI, V., op. cit., p. 41.

Toate mijloacele indicate nu exclud aplicarea mecanismelor justiției tranziționale în perioada post-conflict, ne referim la instituțiile justiției tranziționale.²⁴³ Or, mecanismele și instituțiile respective au obligația să țină cont de interesele, drepturile și obligațiile părților implicate.

Nu trebuie să excludem și instituirea tribunalelor hibrid, în contextul în care există și o practică la nivel internațional în acest sens. Or, aceste tribunale asigură garanțiile necesare pentru o justiție independentă și imparțială, ceea ce deseori nu putem asigura la nivel național. Condiția respectivă apare ca una *sine qua non* în evitarea radicalizării pozițiilor, iar sancțiunile să-și aducă aportul la restabilirea ordinii de drept. Evoluția jurisprudenței penale internaționale în ultimele trei decenii a confirmat o regulă acceptată ca axiomă – urmărirea penală se axează nu doar pe crimele internaționale comise în timp de conflict armat internațional de reprezentanții forțelor armate ale statelor beligerante, ci acoperă și faptele ilegale comise de grupuri armate în cadrul conflictelor armate non-internaționale.

Chiar dacă apreciem avantajele tribunalelor internaționale, nu putem să nu menționăm și un neajuns care afectează calitatea proceselor respective, dar le și influențează negativ. Este vorba despre faptul că sediile acestor tribunale sunt de regulă, amplasate departe de locurile unde au fost comise încălcările examinate. Aceasta, după cum este și logic, reduce efectul sancțiunilor aplicabile. Totuși, dacă ne axăm pe tribunalele hibrid, atunci trebuie să recunoaștem că sediile acestora spre deosebire de Tribunalele Penale Internaționale *ad hoc* pentru fosta Iugoslavie și Rwanda sau Curtea Penală Internațională, sunt plasate nemijlocit în teritoriile unde au fost comise atrocitățile. Aducem drept exemplu Curtea Specială pentru Sierra Leone, Tribunalul pentru Timorul Oriental, Camerele Extraordinare pentru Cambodja, Tribunalul pentru Liban etc. Acest concept este bazat pe ideea importanței cooperării între inițiativele adoptate și promovate la nivel internațional și sistemele de drept naționale, ceea ce în mod firesc, va permite sporirea nivelului garanțiilor la un proces echitabil.

2.4. Amnistia în lumina justiției tranziționale ca factor al reconcilierii naționale a societăților post-conflict

Pornind de la ideea întoarcerii paginii trecutului, există opinia împărtășită de mai multe subiecte de drept, precum că în scopul atingerii obiectivelor unei tranziții de succes, este absolut necesară depășirea trecutului prin trasarea clară a unei linii definitive de delimitare. Altfel spus, e nevoie de lăsarea în urmă a evenimentelor din trecut, fără posibilitatea revenirii către aceasta. A nu răscoli

²⁴³ COTTINO, A. *Prévention du crime et lutte contre la criminalité : les concepts occidentaux face aux pratique juridiques traditionnelles*. In: *Revue internationale de la Croix-Rouge*. Nr. 870, p. 289-301. [citată 10.02.2021]. Disponibil: [http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p289/\\$File/irrc-870-cottino_pr%20web-far-final.pdf](http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p289/$File/irrc-870-cottino_pr%20web-far-final.pdf)

trecutul, idee la care ne-am referit anterior vine de la fundamentarea pe conceptul că dragonul e de dorit să nu fie deranjat.²⁴⁴

Violența și represiunile caracteristice încercării depășirii trecutului violent implică dificultăți sigure în surmontarea crizei ce se instalează în cadrul tranziției politice. Acest lucru devine și mai evident în cazul comparării unor țări destul de diferite, spre exemplu Bosnia și Herțegovina, Sierra Leone, Peru, Timorul de Est, care în egală măsură și-au manifestat dorința de a păși spre o nouă etapă prin depășirea totală a evenimentelor din trecut. Iar în acest context se manifestă în egală măsură oferirea de răspunsuri judiciare și non-judiciare tuturor încălcărilor dispozițiilor normelor dreptului internațional al drepturilor omului și al dreptului internațional umanitar. Fenomenul se produce în rezultatul îmbinării eforturilor guvernării și a sectorului non-guvernamental cu un scop unic: promovarea justiției, păcii și reconcilierii.

Un șir de măsuri sunt luate concomitent, toate având același scop – înfăptuirea unei justiții reparatorii, a „justiției tranziționale”. Printre ele se numără reformarea instituțiilor statului, în special a celor din rândul organelor de drept, excluzând din funcții de conducere și de influență persoane culpabile. În același timp se declanșează mecanisme de reparare a daunelor cauzate victimelor violențelor din partea statului, urmărirea responsabililor acestor violențe etc.

Direcția aparent punitivă a evoluției dreptului internațional constatată de către experții din domeniu, nu este neapărat cea optimă. În acest sens ne vom exprima opinia referitor la posibilitatea deplasării accentului pus pe direcția punitivă, manifestată îndeosebi prin insistența asupra represiunii penale ce ar interveni ca drept rezultat al încălcării normelor dreptului internațional umanitar și al dreptului internațional al drepturilor omului spre reconcilierea națională și evoluția pașnică a unui stat prin intervenția amnistiei, ca element al justiției tranziționale.

Sfârșitul „războiului rece” a permis dreptului internațional umanitar să depășească perioada de stagnare ce a durat de câteva decenii. Trecerea de la confruntare la cooperare la nivel internațional a dus la evidențierea mai multor factori, cum ar fi noua doctrină promovată de ONU privind combaterea impunității,²⁴⁵ revenirea în forță a justiției penale internaționale prin instituirea tribunalelor penale internaționale ad hoc și hibrid, impunerea și recunoașterea conceptului *jus cogens* în raport cu normele în materia drepturilor și libertăților fundamentale ale omului. Acest succes ar fi fost greu de realizat în lipsa aportului studiilor teoretice, fie că ne referim la studii la nivel internațional, cum ar cele în cadrul CICR, fie în cadrul diverselor școli naționale cu tradiții în materia respectivă. Aceste

²⁴⁴ OLSON, L., *Provoking the dragon on the patio. Matters of transitional justice: penal repression vs. amnesties*. In: International Review of the Red Cross. Vol. 88. Nr. 862, Jun 2006, p. 275.

²⁴⁵ *Updated Set of principles for the protection and promotion of human rights through action to combat impunity*. Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity, Diane Orentlicher. UN Doc. E/CN.4/2005/102/Add.1. [citat 02.05.2020. Disponibil: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G05/109/00/PDF/G0510900.pdf?OpenElement>

studii indiscutabil au contribuit la argumentarea importanței unor instituții și mecanisme ale justiției tranziționale – așa numitul „lucru de memorie” ce prevede printre altele combaterea negării – obiectivul final fiind conștientizarea importanței combaterii impunității și restabilirea adevărului, ambele fiind recunoscute ca părți componente ale memoriei colective, care în mare parte determină termenii procesului de reconciliere națională a unei societăți post-conflict.

2.4.1. Argumente în susținerea urmăririlor judiciare

Unul din factorii care trebuie evitați în contextul punerii în aplicare a justiției tranziționale este radicalizarea și revanșismul, efectele cărora pot fi anularea eforturilor întreprinse în contextul implementării justiției tranziționale. Or, susținătorii punerii în aplicare a urmăririi judiciare aduc două argumente de bază. Primul – tragerea la răspundere a subiecților vinovate de comiterea „ilegalităților” în perioada existenței vechiului regim, ar fi un proces ce ar contribui la conferirea unei conotații etice procesului de restabilire a ordinii de drept. Cel de-al doilea – ar reflecta ideea că urmărirea judiciară ar putea contribui în mod esențial la consolidarea tinerei democrații care a înlocuit fostul regim autoritar.²⁴⁶

Susținătorii conceptului urmăririlor judiciare sunt convinși că reconsolidarea sistemelor de valori morale impune inevitabil intervenția justiției. O astfel de abordare o găsim în mai multe cazuri – Chili, Argentina, Republica Sud-Africană, Maroc, Algeria, Bosnia și Herțegovina, Kosovo etc. În opinia susținătorilor acestui concept, punerea în aplicare a urmăririi penale trebuie privită ca obligație morală a noii guvernări, în special în raport cu victimele vechiului regim. Adevărul este că un astfel de proces contribuie la reconsolidarea echilibrului moral al societății *in integrum*, dar și a persoanelor în particular, distrus intenționat sau din imprudență de vechiul regim. Or, în lipsa unor eforturi care ar permite renașterea etică și politică a societății în cauză, nu putem vorbi despre o revendicare și o reconsolidare pe termen lung.

Adepții urmăririi judiciare susțin ideea că în primele luni după schimbarea regimului, viabilitatea noii puteri în mare parte depinde de acțiuni concrete și hotărâtoare împotriva celor ce au deservit fostul regim autoritar. Trebuie să recunoaștem, că o asemenea idee este destul de răspândită în societățile post-conflict, deseori argumentate doar din punct de vedere politic, iar conceptul fiind elaborat în „laboratoarele” politice ale altor state, doar că puse în aplicare în societățile aflate în tranziție. Promovarea unor astfel de politici de regulă, duce la uzurparea puterii ca rezultat al pierderii controlului asupra situației, dar și în perceperea greșită din partea noii guvernări al rolului pe care îl are în societate, ceea ce de regulă, duce ulterior la nesupuneri civice, proteste cu caracter politic și

²⁴⁶ GAMURARI, V., *The implementation of Transitional Justice institutions in the process of reconciliation of a post-conflict society: comparative aspect*. In: *Studia Securitatis*. Sibiu, România. Volume XII, Issue 2/2018, p. 7-23.

social, ca răspuns la unele procese judiciare „la comandă”, executări ale unor astfel de hotărâri judiciare, subiecte ale căror sunt politicieni, magistrați, jurnaliști, care în viziunea noii puteri, au deserved vechiul regim. În calitate de exemplu putem aduce cazurile Cehoslovaciei în 1991 sau cel al Poloniei câțiva ani mai târziu.²⁴⁷

Totodată, este important să conștientizăm că noua democrație sau democrația reconsolidată, are nevoie de promovarea ideii de impunere și de respectare a legislației. Or, urmărirea judiciară este acceptată în calitate de condiție *sine qua non* în contextul restabilirii valorilor și normelor democratice, dar și a consolidării încrederii din partea societății. În caz contrar, încrederea, chiar dacă uneori naivă, față de sistemul politic și angajamentele de ordin juridic, poate să dispară sau cel puțin să diminueze într-un ritm rapid.

Cu regret, dar trebuie să recunoaștem, că istoria confirmă faptul că revanșismul rămâne a fi o armă preferată a noii guvernări, în fața căreia aceasta de obicei cedează. Putem face referire la puține cazuri, atunci când noua clasă politică ce a preluat puterea, nu se răzbună. Cazul, poate cel mai cunoscut, este cel al Republicii Sud-Africane, atunci când Nelson Mandela, noul Președinte al țării, după 26 ani de detenție efectuată ca urmare a regimului apartheid, nu s-a răzbunat contra ultimului guvern condus de F.W. de Clerk, astfel fiind net superior unor clase politice complexe ce promovează răzbunarea.

Nici statele cu tradiții seculare de democrație, ne referim la statele Europei Occidentale, nu au putut depăși această ispită. Să luăm cazul Belgiei, care odată cu eliberarea de sub ocupația Germaniei în 1944, a pus în aplicare un sistem represiv din punct de vedere politic în raport cu reprezentanții fostei guvernări. Or, noua guvernare ce a venit la putere în septembrie 1944, a pus în aplicare un amplu program ce avea drept obiectiv eliminarea din funcțiile publice a germanofililor, considerați colaboraționiști cu Puterea Ocupantă. Această politică avea drept scop eliminarea din funcții a celor ce au colaborat cu autoritățile de ocupație, conștientizând totodată că s-ar putea trezi cu revolte în masă din partea fostei elite politice.²⁴⁸ În aceeași ordine de idei, adepții conceptului respectiv consideră că impunitatea poate oferi posibilitate fostilor angajați să se mențină în funcții, ceea ce i-ar putea face vulnerabili în fața unui eventual șantaj.

Luăm în considerare și faptul că în opinia unor experți, punerea în aplicare a urmăririi penale pe termen lung va contribui la consolidarea democrației. Astfel, conform acestora, în contextul în care ilegalitățile comise de reprezentanții autorității precedente, nu vor fi puse sub urmărire și vor rămâne nesancționate. În acest caz nu putem vorbi nici despre restabilire a încrederii în societate față

²⁴⁷ SAFJAN, M.. *Justice Transitionnelle : L'exemple Polonais, le Cas de la Lustration*. [citat 07.10.2019] Disponibil: http://diana-n.iue.it:8080/bitstream/handle/1814/7711/EJLS_2007_1_2_10_SAF_FR.pdf?sequence=3&isAllowed=y

²⁴⁸ WARNER, G. *La crise politique belge de novembre 1944: Un coup d'état manqué?* Brussels: CRISP, 1978. . [citat 18.10.2019] Disponibil: <https://www.cairn.info/revue-courrier-hebdomadaire-du-crisp-1978-13-page-1.htm> l

de noua guvernare, dar nici de consolidarea unei democrații veritabile.²⁴⁹ Adepții urmăririlor judiciare cred că aplicarea amnistiei sau mai precis, a impunității, ar contraveni însăși conceptului „stat de drept”. În opinia reprezentanților conceptului nominalizat există și un argument forte – urmărirea este concepută drept un factor extrem de motivant ce determină abținerea și renunțarea la comiterea unor încălcări grave ale drepturilor omului în viitor.²⁵⁰

2.4.2. Argumente contra pedepsirii

Pe de altă parte, există și opinii contrare care susțin că urmărirea judiciară a persoanelor culpabile de comiterea unor fapte penale în trecut, nu reprezintă soluția cea mai bună pe termen lung. Or, în opinia acestora, nu pot exista garanții că efectele urmăririlor judiciare vor fi unele pozitive și vor duce la consolidarea democrației și a statului de drept.

Printre argumentele contra urmăririi judiciare sunt acelea că, un proces subiectiv, caracteristic, în astfel de condiții, duce inevitabil la radicalizarea oamenilor, ceea ce nu poate în niciun caz să consolideze o societate post-conflict.

Un factor caracteristic tinerilor democrații este promovarea ideii de susținere a legalității și a drepturilor omului. Totodată, responsabilii de actul de justiție, de obicei, se conduc după unele „reguli și principii” după care s-au ghidat pe parcursul activității profesionale. Încercarea de a-și impune „noile reguli” prin intermediul actului de justiție, poate avea consecințe negative pentru noul regim democratic. Or, noua guvernare fiind provocată de actul puterii, poate cu ușurință să deroge de la principiile statului de drept, aducând ca argument așa numită „voință a poporului” exprimată în cadrul scrutinului electoral. O astfel de abordare, cu siguranță va duce la diminuarea legitimității noului regim.

Punerea în aplicare a unui proces larg asupra reprezentanților fostului regim, inevitabil trezește întrebarea – cine vor fi cei care vor judeca cazurile respective, în condițiile caracterului imperativ impus de principiul separării puterii și al caracterului obiectiv al actului de justiție. Un alt exemplu al statelor cu tradiții democratice seculare este Franța, care fiind eliberată în iulie 1944, prin discursul formulat de Comisarul de justiție, a trebuit să dea răspuns unui obiectiv care trebuia să ducă la conciliere – pe de o parte, să asigure respectarea unor norme de drept și tradițiile justiției republicane, iar pe altă parte, procesele trebuiau să ofere posibilitatea Rezistenței să-și atingă scopul privind saționarea celor ce au colaborat cu Puterea Ocupantă, în baza actului de justiție. În astfel de situații, presiunea politică, lipsa de timp și criza de cadre în domeniul justiției, poate împinge noua guvernare ce a preluat puterea la anumiți pași de natură populistă, cum ar fi crearea unor tribunale speciale, în

²⁴⁹ HUYSE, L., op. cit.

²⁵⁰ Idem.

care un rol important le va reveni judecătorilor „fidei”, dar neprofesioniști. În astfel de condiții, instanțele „speciale” pot deveni un instrument real al unei răzbunări oarbe, în contextul în care, considerăm că în cazul judecătorilor neprofesioniști există posibilitatea mai mare ca aceștia să fie mai ușor influențați de puterea executivă, de știrile din mas media sau de opinia publică. Or, respectarea legalității, a normelor de drept, în condițiile în care ea a devenit parte a conștiinței judecătorului, apare ca o garanție a unui proces judiciar echitabil, nefiind influențat de interese politice sau de partid.²⁵¹

Factorul justiției este unul determinant în consolidarea unei societăți post-conflict, de aceea trezește pe acest subiect reacții controversate și dezbateri aprinse. Procesul de conciliere/reconciliere este unul de durată, însă actul de justiție trebuie să dea un răspuns clar pentru a servi ca imbold întregului proces – unul larg și de durată – de consolidare a valorilor democratice și ale statului de drept. *Rationae temporis* aplicabil justiției tranziționale este determinat prin abordarea a două chestiuni. Prima vizează stabilirea momentului la care acțiunile pot fi supuse examinării. Putem spune că, trebuie să stabilim acceptarea sau nu a legislației penale *ex post facto*, în condițiile respectării principiului *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*. Cea de a doua chestiune urmărește stabilirea limitelor pentru viitor în care vor putea fi aplicate acțiunile judiciare. Or, în acest caz este vorba despre o interpretare a termenului de prescripție. În astfel de condiții, mai mulți experți se opun urmăririlor judiciare, considerând că procesele ce se desfășoară în perioada de tranziție vor duce inevitabil la modificarea regulilor, fie prin acordarea puterii retroactive legii, fie prin prelungirea termenului de prescripție.

În aceste situații este primordială respectarea normelor și spiritului legii și al dreptului în general. În caz contrar, unul din „izvoarele” potențiale ale unei justiții retroactive ar putea fi „conflictul” inventat în perioada de tranziție între sistemul de drept din trecut și abordarea, dar și interpretarea „democratică” de către noua guvernare a actului de justiție. Astfel, acest subiect a fost printre cele ce au trezit dezbateri în statele Europei Centrale și de Est post-comuniste. Abordarea era de tipul că dacă instanțele vor pune în aplicare normele dreptului penal material al fostului regim, atunci vor fi un număr mic de procese, iar majoritatea persoanelor culpabile se vor sustrage de la răspundere. Nu credem că este un argument palpabil, din simplul motiv că soluția ar fi aplicarea normelor din dreptul natural, dreptul internațional sau a principiilor generale de drept ce fac parte ca parte din dreptul internațional cutumiar. Un exemplu expres a unei astfel de situații servește fosta Republică Democrată Germană, care, pentru a evita aplicarea justiției *ex post facto*, a mers strict pe aplicarea dreptului penal material al statului menționat. Totodată, în unele cazuri, cum au fost cele de încercare a trecerii frontierei de stat, instanțele judiciare ale Republicii Federale Germane au ajuns la

²⁵¹ GAMURARI, V., op. cit.

constatarea faptului că drepturi fundamentale ale omului, cuprinse în Constituția Republicii Democrate Germane, precum și în tratatele internaționale, au fost încălcate.

Referitor la cel de-al doilea argument, la modificarea termenului de prescripție, arătăm că acesta a devenit unul destul de discutabil în statele post-comuniste, în special, legat de atrocitățile comise de autorități la finele anilor 40 – începutul anilor 50 ai secolului XX, care în mod normal întrunesc criteriile impuse crimelor contra umanității. Așa, de exemplu, în Ungaria, în contextul în care termenul de prescripție era limitat la 30 ani, urmărirea judiciară pentru unele încălcări ale drepturilor omului era imposibilă, din simplul motiv că termenul expirase la momentul căderii regimului vechi. Or, procesul asupra unor fapte comise în trecut *de facto* ar determina prelungirea sau restabilirea termenului de prescripție.

Un alt argument al celor ce se opun urmării judiciare ar fi că o justiție în perioada de tranziție are toate șansele să se transforme într-o „justiție extraordinară”, în mod evident în condițiile în care aceasta este pusă în aplicare imediat după căderea vechiului regim.²⁵²

Există și o altă opinie – a acelora care se opun nu doar conceptului urmăririi penale, dar și lustrației, considerând această instituție drept un instrument de plată pentru trecut. În opinia acestora, aplicarea lustrației diminuează conținutul dreptului la apărare. Drept exemplu pot servi Regatele Belgiei și al Țărilor de Jos după eliberarea de sub ocupație Germaniei din al Doilea Război Mondial. Considerăm că s-a mers pe o cale extremă – în ambele cazuri oamenii au fost limitați în drepturi, fără a li se acorda posibilitatea examinării fiecărui caz în parte, responsabilitatea acestora fiind bazată pe apartenența la grupurile ce au colaborat cu Puterea de Ocupație. Reamintim că la acel moment erau aplicabile prevederile Dreptului de la Haga, inclusiv Regulamentul de la Haga din 1907 ce reglementează Dreptul de Ocupație. Obiectul acestui document urmărea și urmărește asigurarea drepturilor persoanelor aflate sub regim de ocupație, inclusiv a persoanelor cu funcții de răspundere, care odată cu sfârșitul regimului de ocupație, nu pot fi trași la răspundere, cu condiția că aceștia nu au comis încălcări grave ale „legilor și cutumelor” de război sau ale legislației penale aplicabile în acel teritoriu. În plus, Tribunalul de la Nurenberg în 1945 a recunoscut Dreptul de la Haga ca parte componentă a dreptului internațional cutumiar.

Astfel, în Regatul Țărilor de Jos, membrii formațiunilor militare progermane, inclusiv soții/soțiile acestora, au fost privați de cetățenie, numărul cărora, după estimările specialiștilor a atins zeci de mii de persoane. O situație similară întâlnim și în Regatul Belgiei, unde, în mod colectiv au fost privați de drepturi politice și civili membrii organizațiilor progermane. În Regatul Norvegiei, la scurt timp după eliberare, a fost adoptat actul prin care doamnele și domnișoarele ce au avut relații

²⁵² Idem.

cu ofițerii și soldații germani în perioada ocupației (inclusiv relații oficializate), au fost private de cetățenie, fiind obligate să părăsească Patria. Doar acum câțiva ani Familia Regală a Norvegiei a adus scuze oficiale pentru acel act, recunoscând că acesta a fost adoptat în mare parte bazându-se pe dorința de răzbunare.

Am făcut referire la acest exemplu pentru a demonstra că deseori ideea „nobilă” de lustrare preia forma unei dorințe de răzbunare puternic politizate. Or, trebuie să recunoaștem că dorința de a supune unei „salubrități” societatea, de regulă are o conotație puternic influențată politic, iar uneori chiar bazată pe anumite relații antagoniste la nivel personal.

Noile autorități trebuie să ia în considerație faptul că procesul de restabilire a democrației este unul foarte fragil. Din aceste considerente s-a format opinia că impunitatea în raport cu persoanele ce au comis fapte ilegale în trecut, dar care nu întrunesc criteriile crimelor internaționale, ar putea constitui o condiție importantă pentru trecerea la un regim democratic.²⁵³

Argumentele aduse nu pot fi considerate ca fiind nefondate, din motiv că reprezentanții vechii puteri, în mod normal nu intenționează să se retragă benevol, iar în condițiile în care viitorul lor pare a fi unul problematic, comportamentul respectiv este unul explicabil. Astfel, în mod evident, există riscul unei reacții de nesupunere. Liderii formațiunilor armate care riscă să se trezească cu dosare penale, pot întreprinde anumite eforturi pentru a repregua puterea, conștientizând că procesele judiciare vor fi axate strict pe ideea tragerii la răspundere a acestora, dar nici de cum pe ideea consolidării societății dezbinată.

Totodată, credibilitatea unui regim depinde de eficacitatea acestuia. Eliberarea din funcție sau „curățirea” instituțiilor publice de reprezentanții vechii puteri, deseori are efect negativ asupra societății, din simplul motiv că pune în pericol dezvoltarea politică și economică a țării. Cu regret, dar trebuie să recunoaștem că astfel de situații sunt destul de frecvente, reprezentanții noii puteri căzând în capcana riscurilor și provocărilor amplasate de „noile posibilități” acordate de puterea preluată.

2.4.3. Exemple din practica statelor de punere în aplicare a conceptului amnistie sau uitării faptelor comise

Calea spre democrație se dovedește anevoiasă pentru statele ce o urmează. Astfel, anii 1980 au fost reprezentativi în sensul inițierii acestei căi de către multiple state, evoluția cărora fusese marcată printr-un regim represiv sau de război civil. Începutul respectiv a pus în acțiune mecanisme ale justiției tranziționale cum sunt comisiile pentru adevăr, care aveau drept obiectiv fundamental tocmai

²⁵³ HUYSE, L., op. cit.

stabilirea adevărului despre trecut, adevăr ce trebuia stabilit și referitor la numeroasele persoane date dispărute, cum s-a întâmplat spre exemplu în Chili, Argentina.

Aspectul comparativ ne permite să constatăm anumite asemănări sau deosebiri dintre comisiile pentru adevăr ce au fost instituite și au activat în diferite state. Astfel, una dintre deosebirile pe care le-am remarcat ține de ambiția și perseverența cu care a acționat Comisia sud-africană pentru adevăr și reconciliere din anii 1990. Aceasta diferență de promovare a edificării națiunii prin reconciliere națională²⁵⁴, a adus-o în prim plan în comparație cu comisiile predecesoare. Pe durata existenței sale, Comisia a definit termenii conecși reconcilierii naționale și i-a modificat de mai multe ori, însă indiferent de aceste evoluții, „reconcilierea” a rămas o noțiune ce caracterizează tranziția în sensul identificării soluțiilor optime, reale și viabile.

De menționat că „reconcilierea” trezește diverse atitudini și percepții vis-à-vis de esența acesteia. Astfel, există autori ce asociază acest fenomen cu o simplă iertare și cu ștergerea trecutului, pe când celaltă categorie a autorilor din domeniu interpretează mai larg noțiunea de „reconciliere”, conferindu-i sensul unui dialog civilizat, întreținerea căruia avantajează toți membrii societății. Din cele menționate, precum și din faptul că specificul conjuncturii concrete în care se află statul în care se tinde spre „reconciliere”, în special faptul că se tinde spre „reconciliere” națională, inclusiv la nivel politic, sau individuală, înțelegem că, această totalitate de factori în ansamblu vor lăsa întotdeauna amprenta asupra modalității de atingere a obiectivului de „reconciliere”. Or, ceea ce deducem cu claritate este că nu putem avea un model unic de urmat în scopul atingerii așa-numitei „reconcilieri”. Varianta optimă de atingere realistă a obiectivului de „reconciliere” este cea a reconcilierii naționale sau politice, care va constitui o serie de acțiuni consecutive orientate pe termen lung să acorde susținere instituțiilor politice, culturale, social-economice. Această susținere va avea ca scop reconfigurarea acestor instituții, reconfigurare astfel dobândită având drept efect reală posibilitate de reacție la cele mai adânci cauze ale conflictelor, ceea ce va contribui cu siguranță la crearea premiselor ce vor instaura pacea și stabilitatea.

Ceea ce am descris mai sus ține de reconcilierea națională, inclusiv politică. În raport cu aceasta, reconcilierea individuală este mult mai specifică și totodată complexă, în virtutea individualității fiecărui individ și a reacțiilor particulare în raport cu fenomenul de iertare și reconciliere. În fapt, iertarea nu poate avea altă sursă decât voința victimei, care doar poate fi stimulată, generată de acțiuni ce ar veni din partea guvernului, a indivizilor ce se fac vinovați de comiterea încălcărilor. Nu se poate impune victimei să ierte, mai ales în contextul fenomenului de reconciliere individuală. În ultimă

²⁵⁴ WILSON, R. A.,. *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-Apartheid State*. Cambridge University Press. Cambridge, 2001, p. 121. [citat 02.05.2020] Disponibil: <https://pdfs.semanticscholar.org/4dd2/327c978bf7d4c6a148673fd83e4fbef9953.pdf>

instanță, doar victima are puterea de decizie vis-à-vis de eventuala iertare, decizia pozitivă în acest sens fiind și premisa inițierii reconcilierii individuale.

Este însă lesne de înțeles de ce e atât de dificilă revenirea la această idee, dat fiind faptul că cei ce au avut statutul de persecutori nu se pot transforma în cei ce își doresc reconcilierea cu adevărat. Iar în consecință, fenomenul reconcilierii are ca spațiu de manifestare lumea interioară a victimelor și a celor apropiați lor. Or, reconcilierea este o necesitate firească de restatornicire a celor ce au fost suprimați, izvorâtă din nevoia lor de a reveni la cursul firesc al vieții²⁵⁵.

În cele din urmă menționăm că reconcilierea poate fi un lucru firesc atunci când sunt întruite două condiții de bază: cunoașterea a ceea ce urmează a fi iertat și existența reparației. Deci, adevărul și cunoașterea lui este una din condițiile la care ne-am referit. Cunoașterea adevărului trebuie să vizeze în primul rând părțile. Când ne referim la societate, apare întrebarea firească: are nevoie de acest adevăr și societatea în ansamblu? Sau este suficientă cunoașterea lui de către părți? Totodată ne întrebăm și despre care adevăr este vorba? Identificarea răspunsurilor este un moment cheie în parcurgerea etapei cunoașterii, iar reparația vine ca o consecință firească în evoluția lucrurilor dacă se tinde cu adevărat spre reconciliere. Altfel, reconcilierea ar fi forțată, ceea ce este incompatibil cu această instituție și natura ei. Or, după cum menționează autoarea Laura Olson, iertarea impusă victimelor în lipsa reparației este o injustiție totală²⁵⁶.

Există și poziția ce sugerează că aflarea adevărului prevalează în raport cu înfăptuirea justiției. Exemplul din El Salvador și Chili, unde comisiile pentru adevăr au luat locul tribunalelor a făcut ca să se ajungă la promovarea ideii de a înlocui Tribunalul Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie tot printr-o comisie pentru adevăr. S-a vehiculat în acest context și ideea de a înlocui procesele în derulare cu întocmirea unor rapoarte detaliate și cuprinzătoare asupra realității. În acest context, Laura Olson menționează, citându-l pe Juan E. Méndez: „politica de iertare și uitare nu exclude totalmente viitoarele violențe, neexistând probe în acest sens”²⁵⁷. Iar ca exemplu elocvent în sprijinul acestei afirmații este cazul Haiti, unde amnistiiile operate nu au fost suficiente pentru stoparea violențelor ulterioare. Iar alt argument în acest sens este faptul că însăși Comisia africană pentru Adevăr și Reconciliere a mărturisit că obiectivele sale referitoare la o reconciliere în varianta ideală, stabilite initial, au fost imposibil de realizat în totalitate.

Ar fi eronat să susținem faptul că există concurență între justiție și adevăr, întrucât nici una dintre ele nu garantează reconcilierea. De fapt, afirmăm că, adevărul este important pentru o justiție corectă, și chiar constituie probabil un element vital al responsabilizării spre care se tinde, dar

²⁵⁵ LINDSTROM, D. *National Dialog – A Chance for Reconciliation?* [citat 02.05.2020] Disponibil: <http://www.fhrg.org/remhi/reconcil.htm>

²⁵⁶ OLSON, L, op. cit., p. 276.

²⁵⁷ Idem.

nicidecum nu tinde să ia locul justiției. Evident că în fiecare caz în care se inițiază calea spre reconciliere, depășirea perioadei de tranziție, urmează a se afla răspunsurile la câteva întrebări fundamentale, care ar fi capabile să orienteze deja tot procesul ulterior:

1. Violențele: urmează să fie reamintite sau se vor da uitării?
2. Sancțiunile: se vor impune sau nu spre a fi suportate de către autorii violențelor?²⁵⁸

Ca o concluzie și deducție din cele nominalizate mai sus, susținem faptul că, ar fi necesară stabilirea compatibilității sau lipsa ei, între ceea ce semnifică aflarea și afirmarea adevărului, înfăptuirea justiției, aplicarea măsurilor de clemență pe de o parte, și ulterior, stabilirea aceleiași compatibilități sau incompatibilități cu instaurarea democrației și a păcii și cu respectarea normelor dreptului internațional concomitent cu urmarea căii reconcilierii²⁵⁹.

2.4.4. Obligații impuse în situațiile represiunilor penale în cazul încălcării dreptului internațional umanitar

Indiferent de răspunsurile la întrebările anterior menționate și de calea de depășire a perioadei de tranziție, primordial este faptul că această depășire nu se poate realiza fără excluderea încălcării normelor dreptului internațional umanitar, în contextual în care există obligația de a pune capăt încălcărilor de drept internațional umanitar. „Fiecare parte contractantă va lua măsurile necesare pentru încetarea actelor contrare dispozițiilor prezentei convenții, altele decât infracțiunile grave definite în articolul următor²⁶⁰...” care prevede că dispozițiile Convenției privind represarea infracțiunilor și a infracțiunilor grave au aceeași forță juridică și aplicabilitate vis-à-vis de infracțiunile din Protocol.

Obligația statelor de a opri încălcarea normelor dreptului internațional umanitar le oferă de fapt alternativa de a alege între a pune în funcțiune un set întreg de măsuri necesare în vederea respectării obligației asumate sau de a preveni efectiv această categorie de încălcări.

Obligația statelor de a pune sub urmărire sau de a extrăda persoanele culpabile de comiterea crimelor de război, în baza competenței universale, derivă foarte clar din următoarele tratate: Convențiile de la Geneva I-IV din 1949 (articolele 50, 51, 130 și 147), Protocolul adițional I (1977) la aceste convenții (art. 11(4) și 85(3-4)). În egală măsură, aceeași obligație a statelor, dar în raport cu actele/faptele interzise prin textul explicit al altor tratate, derivă din Convenția de la Haga din 1954 privind protecția bunurilor culturale în timp de conflict armat, Protocolul adițional II (1999) la această

²⁵⁸ HUYSE, L., *Justice after transition: On the choices successor elites make in dealing with the past*. In: Law & Social Inquiry. Vol. 20. Nr. 1. Winter 1995, p. 337. [cit. 02.05.2020]. Disponibil: https://soc.kuleuven.be/centre-for-political-research/publicaties-luc-huyse/bestanden/pdf-hoofdstukken-in-boeken/1995_On%20the%20Choices%20Successor%20Elites%20Make.pdf

²⁵⁹ OLSON, L. op. cit., p. 278.

²⁶⁰ Ne referim la (articolele 49(3); 50(3); 129(3) și 146(3) respectiv ale celor patru Convenții de la Geneva din 1949). Articolul 85(1) al Protocolului adițional I (1977)

convenție, Convenția din 1972 privind armele biologice, Convenția din 1976 privind interzicerea utilizării tehnicilor de modificare/schimbare a mediului, Protocolul II modificat al Convenției din 1980 privind unele arme convenționale, Convenția din 1993 privind armele chimice, Convenția din 1997 privind interzicerea utilizării, stocării, producerii și transferului de mine antipersonal și distrugerea lor. Deci, stipulațiile exprese vis-à-vis de obligațiile convenționale ale statelor în aceeași materie, sunt foarte rare în actele internaționale anterior arătate reglementându-se obligația de punere sub urmărire sau extrădare în baza competenței universale a statelor.

Dreptul cutumiar arată că aria de cuprindere a noțiunii crimelor de război a depășit astăzi limitele traditionale stabilite de cele patru Convenții de la Geneva și Protocolul adițional I, cuprinzând și cele mai grave încălcări comise în timpul conflictelor non-internaționale²⁶¹. Această extindere a sensului noțiunii crimelor de război este de bun augur, întrucât conflictele non – internaționale sunt cel mai des generatoare de asemenea încălcări.

În consecință, conform rigorilor dreptului internațional cutumiar, statelor le revine obligația de a urmări crimele de război comise atât în cadrul conflictelor armate internaționale cât și non-internaționale. Condiția care trebuie întrunită pentru a da curs respectivei obligații și pentru a pune sub urmărire pe cei suspecti, este ca aceste crime de război să fi fost comise fie de resortisanții statului, fie de armata acestuia, fie de alte subiecte pe teritoriul său. Astfel, alte crime de război vor fi cercetate în același mod, iar autorii lor vor fi urmăriți. În același timp constatăm că practica acordării amnistiei autorilor infracțiunilor comise în timp de conflicte non-internaționale este prezentă.²⁶²

Ca urmare a celor enunțate, deducem că obligația statelor „să exercite competența penală pe care legislația națională o conferă instanțelor judiciare, fie că sunt limitate la competența teritorială și personală, fie că include competența universală, care este obligatorie pentru infracțiunile grave”²⁶³ derivă atât din tratate, cât și din normele cutumiare.

Prin urmare, cadrul juridic stabilit prin tratate sau prin norme cutumiare în vederea exercitării constrângerii de către state în materie de crime de război obligă statele „să exercite competența penală pe care legislația națională o conferă instanțelor judiciare, fie că sunt limitate la competența teritorială și personală, fie că include competența universală, care este obligatorie pentru infracțiunile grave”.²⁶⁴

²⁶¹ HENCKAERTS, J-M., DOSWALD -BECK, L.. *Customary International Humanitarian Law. Vol. I: Rules*. Cambridge University Press. Cambridge. 2005, p. 574-590. [citat 02.05.2020]. Disponibil: <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-i-icrc-eng.pdf>

²⁶² Idem, p. 609-610

²⁶³ Idem, p. 607.

²⁶⁴ Idem, p. 607.

2.4.5. Obligații impuse în cazul represiunilor penale pentru încălcarea drepturilor omului

Crimele de război nu sunt unicele fapte ce generează obligații statelor raportat la cei culpabili. Obligații similare ale statelor sunt reglementate și în materia violării drepturilor omului. Fundamentul normativ al acestor obligații este reprezentat de tratatele internaționale în materie. Convenția din 1930 privind munca forțată și Convenția din 1948 privind prevenirea și reprimarea crimei de genocid incumbă statelor pe teritoriul cărora sunt violate drepturile omului obligația de urmărire și sancționare a autorilor acestor violări. Obligația statelor de a sancționa sau obligația lor de a extrăda autorii crimelor comise pe teritoriul lor, spre exemplu, sunt reglementate de Convenția din 1999 privind combaterea finanțării terorismului. Obligația statelor de a urmări sau extrăda autorii torturii, tratamentelor inumane și degradante sau altor tratamente crude în sensul convențiilor internaționale în materie, indiferent pe teritoriul cărui stat s-au comis crimele respective, este reglementată de Convenția din 1979 privind luarea de ostatici, Convenția din 1984 privind combaterea torturii și altor tratamente inumane sau degradante și Convenția interamericană din 1994 privind dispariția forțată a persoanelor. Alte obligații similare ale statelor le regăsim în Convenția din 1956 privind sclavajul și Convenția din 1973 privind eliminarea și reprimarea crimei de apartheid, care nu oferă posibilitatea extrădării, statelor revenindu-le obligația de a urmări autorii crimelor, locul comiterii acestora neavând relevanță pentru executarea acestei obligații. Preambulul Statutului Curții Penale Internaționale din 1998 de la Roma stipulează că „este de datoria fiecărui stat de a supune jurisdicției sale penale responsabili pentru crime internaționale”, această obligație revenind statelor ce intenționează să beneficieze de regimul complementar, în cazul constatării de către acestea a comiterii crimelor de război, contra umanității și genocidului. Astfel, constatăm diversitatea modalităților de exercitare a competenței universale a statelor în aceste domenii.

Cât privește obligația statelor de a urmări autorii încălcărilor drepturilor omului, aceasta nu are o expresie explicită în tratatele din materie, întrucât reglementează o obligație generală a statelor părți de a oferi victimelor violărilor drepturilor omului un recurs în dreptul civil și penal. În acest sens, menționăm că Pactul internațional privind drepturile civile și politice din 1966, în art. 2, par. 1 și 3(a), conține mențiuni referitoare la principiul *aut dedere aut iudicare*, și anume: “Statele părți se angajează, în primul rând, să garanteze că orice persoană ale cărei drepturi sau libertăți recunoscute în Pact au fost violate va dispune de o cale de recurs efectivă, chiar atunci când încălcarea a fost comisă de persoane acționând în exercițiul funcțiilor lor oficiale, în al doilea rând, să garanteze că autoritatea competentă, judiciară, administrativă ori legislativă sau orice altă autoritate competentă potrivit legislației statului, va hotărî asupra drepturilor persoanei care folosește calea de recurs și să

dezvolte posibilitățile de recurs jurisdicțional, iar în al treilea rând, să garanteze că autoritățile competente vor da face demersuri în cazul oricărui recurs care a fost recunoscut ca justificat”²⁶⁵.

În raportul „Chestiuni privind imunitatea autorilor încălcărilor drepturilor omului”, întocmit de raportor special al Comisiei pentru drepturile omului, Luis Joinet susține că imunitatea este inacceptabilă. Se menționează în raport că este incompatibilă ideea de respect față de drepturile fundamentale ale victimei cu cea de operare a instituției imunității. În plus, aceasta nu se integrează nici în ideea de înfăptuire a justiției²⁶⁶.

Observăm că, în 2004, în cadrul Comisiei pentru drepturile omului se ia „nota cu recunoaștere [...] a Ansamblului de principii actualizate pentru protecția și promovarea drepturilor omului prin lupta contra imunității (E/CNOTE4/2005/102/Add.1), care oferă statelor orientări vizând să le ajute la adoptarea măsurilor eficace pentru a lupta contra imunității”²⁶⁷.

„Imunitatea constituie o abatere de la obligațiile pe care statele le au de a ancheta încălcările comise, de a lua măsuri adecvate față de autorii acestora, în special în domeniul justiției, pentru ca aceștia să fie puși sub urmărire, judecați și condamnați corespunzător, să asigure victimelor căi de recursuri eficace și reparare a prejudiciului cauzat, dar și de a lua toate măsurile necesare pentru a evita repetarea unor astfel de încălcări.

Dacă inițiativa de a pune sub învinuire reflectă, în primul rând, misiuni ale statului, atunci reguli suplimentare trebuie luate pentru a permite oricărei victime să vină cu inițiativa [...] în cazul constatării unor curențe în activitatea puterilor publice, în special atunci când se referă la partea civilă...” (*traducerea noastră*).²⁶⁸

A fost definit pentru victime un „drept de a cunoaște”, un „drept la justiție” și, conform conținutului acestor componente, este determinată obligația statelor de a adopta măsurile necesare pentru descoperirea adevărului în scopul excluderii posibilității ca autorii încălcărilor să nu suporte sancțiunile de rigoare, inclusiv, în viitor să instituie premisele necesare asigurării sancționării acestora²⁶⁹.

„Dreptul de a cunoaște” are origini istorice clare, care insistă asupra ideii de evitare a repetării situațiilor similare în viitor. Or, acest drept este vital pentru victime, însă totodată posedă și un caracter colectiv. În calitate de obligație corelativă a dreptului de a cunoaște apare „datoria memoriei”, a cărui titular este statul. Această „datorie a memoriei”, respinge revizionismul, adică

²⁶⁵ https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=115567&lang=ro

²⁶⁶ *Questions de l'immunité des auteurs des violations des droits de l'homme (civils et politiques)*. Rapport final révisé établi par M.L. Joinet, en application de la décision 1996/119 de la Sous-Commission de la lutte contre les mesures discriminatoires et la protection des minorités, 49 session (Rapport Joinet), Document des Nations Unies E/CNOTE4/Sub.2/1997/20/Rev.1. [cit. 02.05.2020]. Disponibil: <http://www.derechos.org/nizkor/doc/joinetf.html>

²⁶⁷ *Rezoluția Comisiei pentru drepturile omului 2005/81*, Impunitate, E/CNOTE4/RES/205/81, par. 20.

²⁶⁸ *Ibidem*, p. 22. Principiul 18.

²⁶⁹ *Ibidem*, par. 16-30.

revizuirea evenimentelor istorice anterioare în sensul celor analizate de noi în lucrarea de față. Însă totodată, respectiva „datorie a memoriei”, vizează reținerea de către popor a fenomenului asupririi, care, fără a avea o conotație negativă, oricum este și va rămâne o componentă a patrimoniului său²⁷⁰.

Conținutul „dreptului la justiție”, pe de altă parte, este caracterizat prin asigurarea exercițiului unui recurs just și efectiv de către fiecare victimă. În virtutea acestei garanții, este imposibil și ar fi chiar injust ca părțile mai numeroase ale societății să ofere primă importanță unui „bun” prioritar în detrimentul apărării drepturilor victimelor. Astfel, aici este și momentul oportun să amintim de „dreptul la reparație”, care are două fațete: individuală și colectivă. Latura prin prisma căreia ne referim la măsurile individuale ale „dreptului la reparație” are în vedere măsuri de reparare precum restituirea, indemnizarea și adaptarea, pe când abordarea colectivă a acestuia se referă la recunoașterea oficială de către stat a responsabilității sale sau la organizarea unor ceremonii comemorative²⁷¹.

2.4.6. Problema legalității amnistiei în situația unor încălcări ale dreptului internațional umanitar

Din cele analizate mai sus se evidențiază o idee clară: din punct de vedere juridic, statul este obligat să oprească încălcările normelor dreptului internațional umanitar, însă din perspectiva înfăptuirii justiției în fiecare caz în parte, statului nu îi sunt prescrise asemenea obligații. Existând obligația pedepsirii autorilor infracțiunilor celor mai grave, dreptul cutumiar a extins această obligație și asupra crimelor de război.

După cum menționează Henckaerts, amnistiiile acordate de către state pentru crimele de război, au fost ulterior criticate de comunitatea internațională, iar pe plan intern chiar au fost declarate ilegale de instanțele competente²⁷². Spre exemplu, în Sierra Leone, ONU nu recunoaște amnistia ce a fost acordată beligeranților în baza Acordurilor de la Lomé din iulie 1999 pentru comiterea crimelor contra umanității, crimelor de război și a altor încălcări grave de drept internațional umanitar.²⁷³

Totodată, după modul în care sunt redată crimele în Statutul Curții Speciale pentru Sierra Leone, devine evident faptul că instanța de judecată își va continua exercițiul competenței de judecare a subiectelor aflate sub jurisdicția sa, chiar dacă autorilor acestei categorii de crime li s-a aplicat amnistia.

Față de situațiile mai sus menționate, trebuie precizat că acordarea amnistiei nu este respinsă de dreptul internațional, din contră, este susținută de acesta, după cum putem exemplifica prin

²⁷⁰ RAPPORT JOINET, par. 17

²⁷¹ Ibidem., par. 40-42.

²⁷² HENCKAERTS, J.-M., DOSWALD -BECK, L.. op. cit., p. 609-610

²⁷³ GAMURARI, V., BARBÎNEAGRĂ, A., op. cit., p. 464.

trimiterea la textele aferente din art. 6, par. 5 al Protocolului adițional II din 1977, în care se menționează că: “la încetarea ostilităților, autoritățile aflate la putere se vor strădui să acorde o amnistie cât mai largă posibilă a persoanelor care au luat parte la conflictul armat sau celor care sunt lipsite de libertate, fiind internate sau deținute, pentru motive legate de conflictul armat”²⁷⁴. Aici se face referire la conflictele armate non-internaționale. De exemplu în America Latină, acest articol a fost folosit în scopul de a justifica acordarea amnistiei pentru autorii încălcărilor comise pe timp de război, ceea ce s-a datorat unei interpretări eronate a spiritului acestei norme. Interpretarea justă a normei respective ne dezvăluie posibilitatea acordării amnistiei pentru participarea la ostilități, pentru acele fapte care pot face obiectul urmăririi în virtutea dreptului penal național al statelor²⁷⁵.

Trebuie să menționăm și faptul că abordarea instituției amnistiei este diferită în cazul dreptului internațional umanitar față de cel al dreptului internațional cutumiar. Astfel, în ipoteza operării amnistiei, dreptul internațional umanitar întrevade contribuția reală a acesteia la instaurarea păcii sau, cel puțin la generarea premiselor reale pentru pace. În altă ipoteză, dreptul internațional cutumiar exclude amnistia în cazul persoanelor culpabile²⁷⁶ și susține oportunitatea operării amnistiei în cazul persoanelor ce nu sunt suspectate de comiterea crimelor de război²⁷⁷.

Aceste câteva cazuri tind să menționeze că, prin prisma statutului de justiție „ordinară”, justiția tranzițională în implementarea sa întâlnește obstacole firești, de ordin intern sau internațional. Deși principiile *non bis in idem* sau aplicarea legii penale mai favorabile ar putea opera în cadrul sistemului justiției tranziționale, totuși derogarea specifică a justiției tranziționale de la principii importante ale dreptului internațional, în speță aplicarea de măsuri punitive, pune în fața responsabililor problema determinării pertinentei aplicării acesteia.

Studiul în cauză ne permite să constatăm unele lucruri firești, cum ar fi faptul că tergiversarea procesului de reglementare a conflictelor „înghețate”, precum și al restabilirii adevărului istoric, inevitabil duc la îndepărtarea procesului de reconciliere și face ca acesta să devină tot mai dificil, din simplu motiv că părțile de regulă promovează valori diferite, uneori chiar diametral opuse, ceea ce face ca dialogul să fie unul problematic. Or, exemplul Bosniei și Herțegovina, Kosovo, Ucrainei sau al Republicii Moldova demonstrează clar cele menționate anterior.

Din contră, acele societăți care au acceptat punerea în aplicare a justiției tranziționale pentru a depăși crizele prin care au trecut, astăzi prosperă, iar restabilirea nivelului de încredere între foștii adversari creează condițiile necesare pentru un dialog la nivel național. Adevărul este că astfel de situații sunt influențate de diverși factori, inclusiv de natură non-juridică.

²⁷⁴ <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/50335>

²⁷⁵ OLSON, L., op. cit., p. 285

²⁷⁶ HENCKAERTS, J-M., DOSWALD -BECK, L., op. cit., p. 612-613.

²⁷⁷ Idem, p. 611-614

Studiul efectuat nu poate fi considerat unul ce nu ar trezi dezbateri. Astfel, pornind cercetările în acest domeniu, care este în proces de consolidare, chiar dacă unele instituții ale acestuia sunt cunoscute în contextul în care justiția tranzițională are tangență cu diverse domenii, fie este vorba despre dreptul internațional (în primul rând), fie dreptul penal, fie dreptul constituțional, fie anumite domenii non-juridice, cum ar fi psihologia, geopolitica, istoria.

Natura conflictelor armate contemporane obligă dreptul internațional umanitar să caute răspunsuri la noile provocări cu care se confruntă societățile în conflict, deseori în domenii ce au doar tangențial abordări similare dreptului internațional umanitar. Totuși, după cum demonstrează practica, acestea contribuie la asigurarea și promovarea obiectivelor dreptului internațional umanitar. Argumentarea o găsim în lucrările teoretice, precum și în jurisprudența internațională, care în baza interpretărilor largi ale instituțiilor de drept internațional umanitar, ne permite să constatăm că astăzi nici o instituție de drept internațional nu poate fi examinată de sine stătător, în afara unui sistem interdependent, fapt imposibil de imaginat acum 30 de ani. Or, o astfel de abordare ne permite să nu încurajăm crearea unui vacuum în abordarea unui subiect concret.

În susținerea dreptului internațional umanitar, ne asumăm responsabilitatea de a afirma că acesta ar putea servi drept exemplu și pentru alte sisteme normative, atât internaționale, cât și naționale. Astfel, în condițiile în care „dreptul de război” rămâne a fi în mare parte un drept cutumiar, aflându-se la începutul procesului de codificare, în cadrul Conferințelor de Pace de la Haga din 1899 și 1907, profesorul F. Martens a venit cu inițiativa de a include convențiile ce reglementează *jus in bello* prevederea conform căreia „... în cazurile neacoperite de tratate sau de dreptul cutumiar, civilii și combatanții rămân sub protecția și autoritatea principiilor dreptului internațional derivate din cutumă, din principiile umanității și din dictatul conștiinței publice”. Această prevedere este cunoscută astăzi ca clauza Martens, fiind o sursă importantă, în pofida faptului că dreptul internațional umanitar la acest moment reprezintă una din cele mai codificate ramuri de drept internațional.

Luând în considerare faptul că justiția tranzițională este o instituție relativ nouă a dreptului internațional umanitar, putem presupune că ea ar putea modela combinarea diverselor formule pentru a realiza obiectivele enunțate. Adevărul este că, cutuma ca izvor de drept internațional în ultimele două decenii a revenit în forță, odată ce acordurile internaționale ce constituie așa numitul „nucleu” al dreptului internațional umanitar au fost ratificate de majoritatea statelor, astfel devenind parte a dreptului internațional cutumiar. Totodată, reamintim că dreptul internațional umanitar nu admite principiul reciprocității în aplicarea normelor sale în timp de conflict, părțile beligerante rămânând a fi legate prin obligațiile convenționale și cutumiare, indiferent de poziția celeilalte părți. În acest context, constatăm, că atât din punct de vedere teoretic, cât și practic, se observă clar tendința de recunoaștere a caracterului cutumiar pentru unele prevederi normative.

Așa cum am menționat în acest capitol, studiul s-a axat inclusiv pe analiza psihico-sociologică a comportamentului participanților la conflictele armate. În același timp, am afirmat de fiecare dată că justiția tranzițională se aplică nu doar în exclusivitate conflictelor armate, dar acoperă și situațiile în care se află societățile ce au trecut prin regimuri autoritare și dictatoriale. Astfel, luând în considerație faptul că autorii încălcărilor grave comise în perioada regimurilor autoritare, de regulă sunt influențați de aceiași factori psihologici ca și cei ce comit crime de război, crime contra umanității sau acte de genocid, putem să afirmăm că analiza psiho-sociologică se aplică în egală măsură ambelor situații. Or, în ambele cazuri, obiectivele urmărite de justiția tranzițională sunt practic identice – asigurarea intereselor victimelor și neadmiterea în viitor, evident că în măsura posibilităților, ale unor încălcări grave ale drepturilor omului și ale dreptului internațional umanitar, care, în caz contrar, ar putea produce efecte negative în raport cu procesul de reconciliere a societății post-conflict și consolidarea statului de drept.

Ceea ce este important în impunerea respectului față de normele dreptului internațional umanitar, nu este atât sancțiunea, după cum reglementează Convențiile de la Geneva, cât gradul de familiarizare a părților cu normele dreptului internațional umanitar, gradul de pregătire a lor în vederea aplicării normelor acestuia. În același timp, un rol aparte îi revine naturii conflictului armat precum și aplicării principiului *ratione temporis* în deplină conformitate cu tendințele doctrinare contemporane. Desigur că este vorba în primul rând despre normele dreptului internațional umanitar ce reflectă categoria de obligații pe care statele și le-au asumat în a le respecta inclusiv pe timp de pace, și anume, acelea de a promova și implementa standardele dreptului internațional umanitar în ordinea juridică internă. Iar factorii enumerați de noi mai sus - gradul de familiarizare a părților cu normele dreptului internațional umanitar, gradul de pregătire a lor în vederea aplicării normelor acestuia – pot fi îmbunătățite prin executarea obligațiilor statelor asumate în acest sens, ceea ce va constitui una dintre opțiunile existente în vederea promovării și implementării standardelor dreptului internațional umanitar în ordinea juridică internă.

Referitor la aplicarea sancțiunilor, este evident că ele contribuie în mare măsură la respectarea dreptului, efect derivat din funcția preventivă a răspunderii juridice. Totuși, anumite probleme de ordin practic se ridică în cazul aplicării sancțiunilor față de actele/faptele unui grup armat participant la un conflict. Or, dacă este vorba de grupuri armate regulamentare, situația este mai simplă, întrucât forțelor armate guvernamentale li se aplică un spectru larg de reguli fixate, ce implică întrunirea anumitor condiții pentru eficiența sancțiunilor. Aceste premise se fundamentează pe cunoașterea reglementărilor dreptului internațional umanitar în materie de sancțiuni. Un rol determinant revine superiorilor ierarhici, ale căror ordine și instrucțiuni trebuie să reflecte o cunoaștere fundamentală a legii și a procedurilor derivate din aceasta, astfel încât subalternilor să le fie transmise mesaje clare

orientate spre aplicarea strictă a legii. Pe de altă parte, intervenția aceluiași superiori este vitală în cazul încălcărilor admise de inferiorii ierarhici, promptitudinea și corectitudinea acestei intervenții, celeritatea sancționării, determinând diminuarea sensibilă a probabilității repetării încălcărilor.

În contextul în care eficiența sancțiunilor depinde în mare măsură de întinderea atribuțiilor ce revine în acest sens organului împuternicit cu aplicarea lor, este de la sine înțeles că, dacă sancționarea se va limita la faptele cu componență penală, ceea ce este absolut necesar în cazul încălcării grave a normelor dreptului internațional umanitar, atunci funcția preventivă a răspunderii juridice nu se va realiza în deplinătatea sa. De aici și recomandarea ca fiind necesară o diversificare a sancțiunilor, extinderea aplicabilității lor și la componente de fapte ilegale mai puțin grave decât cele penale, suprapunerea acestora cu totalitatea factorilor ce ar crea conjunctura cea mai favorabilă pentru o prevenție eficientă ar fi recomandabile în etapa actuală. Astfel, se poate ajunge inclusiv la insistarea asupra măsurilor de natură disciplinară care, în mod firesc, pot fi impuse pe interiorul unui grup armat. În același timp, această categorie de grupuri poate fi impusă, la fel de firesc, să participe la aplicarea mecanismelor justiției tranziționale, dar și a celor tradiționale în paralel.

Prin urmare, în centrul atenției dreptului internațional umanitar rămân sancțiunile penale, optime și juste a fi aplicate pentru comiterea încălcărilor grave. Ramura dreptului internațional umanitar, în același context, admite și ideea ca subiecte de drept distincte, altele decât statele, să dețină competența aplicării sancțiunilor penale. Este vorba inclusiv de grupurile armate. Deși această ipoteză este admisă și acceptată, pentru a ajunge la determinarea algoritmului legal clar corespunzător, care ar permite grupurilor armate să dețină competența de înfăptuire a justiției, este imperios necesar studiul aprofundat al condițiilor concrete ce ar crea premise compatibile cu esența dreptului și a justiției, și ar determina mecanismele ce ar induce ridicarea respectului față de normele dreptului internațional umanitar.

2.5. Concluzii la Capitolul 2

Deși este indubitabil faptul că numeroasele întrebări ce ar trebui lămurite pentru ca justiția tranzițională să opereze și să își atingă scopurile nu pot avea răspunsuri unice, răspunsuri standard care ar fi aplicabile oriunde și oricând, aceste răspunsuri, de regulă, vor ține cont întotdeauna de conjunctura de ansamblu existentă în stat sau regiune. Acest adevăr și, în același timp, această constatare nu ne permite formularea unor recomandări – regulă, ci doar de recomandări din care rezultă luarea în considerație a tuturor factorilor (inclusiv obiceiuri, tradiții, cutume) ce formează conjunctura în care ar urma să se aplice mecanismele justiției tranziționale. Ținând cont de toate acestea, la inițierea studiului nostru am stabilit ca obiectiv determinarea rolului ce revine represiei

penale și amnistiei în reconcilierea națională sau evoluția pașnică ulterioară, ceea ce poate fi remarcat în analizele din cadrul conținutului capitolului II.

Prin cercetarea jurisprudenței internaționale față de cazul Tribunalului Penal Internațional *ad hoc* pentru fosta Iugoslavie și Rwanda sau a Curții Speciale pentru Sierra Leone, prin analiza bunelor practici ale statelor care au reușit, am realizat un început în ceea ce privește încercarea de a consolida conexiunea dintre instituțiile justiției tranziționale, accentele fiind puse în mod special pe amnistie și urmărirea penală, totodată punând în lumina ceea ce s-a remarcat ca pozitiv și ca negativ în cadrul acestor instituții.

Ceea ce se poate constata în urma analizei detaliate a conceptului justiției tranziționale, este că ori de câte ori au fost puse în aplicare instituțiile acestuia sau s-a încercat acest lucru, de fiecare dată s-a dovedit că acesta este fundamentat nu doar pe norme exclusiv juridice, ba dimpotrivă, el include și fundamentarea pe norme de natură politică, psihologică, morală, religioasă etc. În acest sens, fundamentarea pe cumulul acestor categorii de norme poate duce cu adevărat la realizarea obiectivelor unei justiții tranziționale eficiente, generarea de rezultate pozitive pentru societățile ce parcurg situații de criză, precum am arătat în studiul nostru.

Generarea de noi drepturi subiective ale omului, așa cum am arătat în acest context, cum ar fi dreptul la cunoașterea adevărului, o putem identifica drept sursă derivată din transformarea menționată anterior de către autor: *human wrongs into human rights*. Iar acest fenomen, desigur că generează, la rândul său, „revizuirea drepturilor omului”, ce duce la dezvoltarea dreptului penal în materia analizată de noi. Contribuția la mobilizarea acțiunilor orientate împotriva fenomenului impunității, precum și la minimizarea represiunilor s-au produs în contextul de penalizare a drepturilor omului, altfel spus *human rights turn*. În consecință, referindu-ne la justiția penală clasică națională, cât și la cea internațională, nu admitem eclipsarea alternativelor la tratamentul juridic al crimelor ale cărui autor este statul, tocmai pentru a nu reduce funcțiile și misiunea acesteia doar la cea retributivă.

3. ABORDAREA JUSTIȚIEI TRANZIȚIONALE ÎN LUMINA RESTABILIRII „STATULUI DE DREPT” ÎN SOCIETĂȚILE POST-CONFLICT: ASPECT COMPARAT

Pornind de la faptul că justiția tranzițională este un concept relativ nou, nu putem ignora că acesta este în același timp universal. În acest sens, remarcăm că, studiile în materia justiției tranziționale sunt larg răspândite găsindu-le atât în Africa (Africa de Sud, Egipt, Libia, Maroc, Aleger, Tunisia), America Latină (Columbia, Argentina, Guatemala, Chile), Asia (Cambogia, Timorul de Est) dar și în Europa (Bosnia și Herțegovina, Spania, Kosovo, Irlanda de Nord). Un aspect important îl reprezintă faptul că domeniul justiției tranziționale este unul interdisciplinar, fiind în mare parte componentă a dreptului internațional public cu elemente pregnante ale dreptului internațional umanitar, fapt ce rezultă din analizele făcute de-a lungul timpului de experți în domeniul justiției tranziționale, incluzând în această categorie a experților inclusiv juriști, istorici, politologi etc.²⁷⁸

În continuare vom analiza efectele justiției tranziționale în lumea arabă din prisma „primăverii arabe” declanșate în 2011, analizând obiectivele și sarcinile justiției tranziționale în țările arabe ce au condus la efectele procesului prin care au fost implementate mecanismele justiției tranziționale în aceste țări. De asemenea ne vom opri asupra unor mecanisme concrete aplicate de statele Maghreb, în Balcani ca urmare a conflictelor din fosta Iugoslavie, în Bosnia și Herțegovina ca factor al reconcilierii naționale și în societățile post-autoritare unde vom efectua un aspect comparat analizând cazurile din Argentina, Spania, România, Republica Moldova.

3.1. Efectele justiției tranziționale în lumea arabă din prisma „primăverii arabe” declanșate în 2011

Chiar dacă țările Maghreb au fost primele țări care au încercat implementarea conceptului justiției tranziționale, acestea fiind influențate în special de valorile democratice ale unor state occidentale precum Maroc, Tunisia, Libia și Alegeria, ne-a atras atenția interdependența situației politice și sociale din statele arabe, și astfel, ne-am axat spre un studiu succint al situației din Egipt, fără a face referire la cazul Irakului și cel al Siriei datorită elementelor specifice existente respectiv, prezența unui regim de ocupație în cazul Irakului sau existența unui conflict internaționalizat cum este cazul Siriei, la care participă și principalii actori internaționali din regiune. Așadar, în condițiile arătate, este prematur să vorbim despre posibilitatea de a pune în aplicare un concept al justiției tranziționale în cele două țări, în condițiile în care procesul se derulează pe o perioadă mai lungă de timp, fiind monitorizat, probabil de comunitatea internațională cu implicarea Marilor Puteri și a ONU.

²⁷⁸ Idem p.11

Putem spune că procesul justiției tranziționale în Tunisia se desfășoară mai bine decât în țări precum Egipt sau Libia, întrucât în aceste din urmă două state cazurile desfășurării unor procese rapide și a unor detenții arbitrare, care au trezit dubii, au fost într-o permanentă creștere. Astfel, cei care s-au revoltat în 2011 și au contribuit la înfăptuirea evenimentului cunoscut ca „primăvara arabă”, aspirau să trăiască într-o societate mai corectă în care noile autorități să nu fie tentate să folosească metode dure pentru a preveni pornirea unei contra-revoluții, fiind cunoscut faptul că, de regulă, este mai dificil să pui în aplicare mecanismele justiției în fazele de tranziție post-dictatorială.²⁷⁹

3.1.1. Obiectivele și sarcinile justiției tranziționale în țările arabe

Unul dintre obiectivele acestui studiu îl reprezintă analiza efectelor produse în țări arabe care au trecut prin regimuri totalitare, dar, care au încercat o schimbare a situației prin aplicarea instituțiilor și mecanismelor specifice justiției tranziționale, chiar dacă aceste țări nu au avut tradiții în acest sens. Pentru a putea face o analiză din prisma dreptului internațional, ne-am îndreptat atenția spre câteva publicații cu caracter politic ale unor autori ce au relatat anumite cazuri din regiune, chiar dacă, justiția tranzițională nu se poate limita la sfera dreptului sau la cea a politicului, ci reprezintă o simbioză a diferitelor științe juridice, istorice, psihologice, politice etc.²⁸⁰

Conceptul justiției tranziționale a apărut la sfârșitul anilor '80 – începutul anilor '90 ai secolului XX, chiar dacă anumite instituții și mecanisme le regăsim în practică și anterior. Odată cu sfârșitul „războiului rece” apar condiții pentru începerea unei colaborări la nivel internațional, în absența unor confruntări ideologice, ce au ca scop finalizarea conflictelor armate determinate de înlăturarea regimurilor autoritare ce au condus la producerea unor masacre în masă, a unor crime internaționale, a disparițiilor forțate dar și a altor consecințe cu efecte dezastruoase pentru populația locală. Observăm că, procesul de implementare a mecanismelor și a instituțiilor justiției tranziționale a început în același timp în zone diferite, atât ca urmare a inițiativei actorilor politici locali, cât și datorită implicării comunității internaționale, însă, confirmarea faptului că, apariția conceptului justiției tranziționale putea să aibă loc doar în condițiile pragmatismului britanic este susținut de evenimentele din țările în care a apărut acest concept sunt sau care au făcut parte din Comunitatea Britanică, cum este cazul Irlandei de Nord sau a Africii de Sud.²⁸¹

Printr-o examinare mai amplă a ascensiunii justiției tranziționale, putem constata că indiferent de caracteristicile sale, se redescoperă o dublă dimensiune ce conduce societatea respectivă la un nivel de dezvoltare democratic. În primul rând, suntem în prezența unei dimensiuni etice, de căutare

²⁷⁹ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.-T. *Justiția tranzițională în lumea arabă și efectele ei prin prisma „primăverii arabe” declanșate în 2011*. În: Studii Juridice Universitare. ULIM. № 3-4. Anul XIII/2020, p.13. ISSN 1857-4122.

²⁸⁰ Idem, p.15.

²⁸¹ ANDRIEU, K.. *La justice transitionnelle : de l'Afrique de Sud au Rwanda*. Paris: Gallimard. 2012, p.154. ISBN 9782070448456.

a adevărului, a justiției și a recunoașterii socio-politice, iar în al doilea rând vorbim de o dimensiune ce are ca obiectiv pacea și stabilitatea. Observăm că, instrumentele justiției tranziționale nu sunt în exclusivitate judiciare, acestea nefiind suficiente pentru tratarea unor sechele apărute ca urmare a unui regim dictatorial sau a unui conflict violent. Procesele conducătorilor sau ale călăilor, amnistiiile, reformele legislative sau instituționale, reparațiile acordate victimelor, comisiile pentru adevăr și reconciliere, procesele de selecție a personalului de stat, înființarea memorialelor și a muzeelor depind în cea mai mare măsură de inițiativele implementate efectiv din domeniul justiției tranziționale, dar și de o abordare teoretică a unor căi eficiente de dezvoltare democratică.²⁸²

Încercările pe care le-a făcut Africa de Nord și Orientul Mijlociu pentru a depăși situația în care erau catalogate drept națiuni care persistă unui autoritarism atât de durabil, au dus la încetarea de a mai considera ca fiind deschise unor schimbări de ordin politic a țărilor arabe. Însă, evenimentele revoluționare din 2011 au adus schimbări semnificative, demontând această teză și aducând în prim plan amploarea unor probleme în legătură cu justiția în contextul tranziției, așa cum sunt evenimentele din Tunisia și Egipt, ce-i drept mai puțin mediatizate, și a cazurilor Marocului și Alegeriei.

3.1.2.Efectele procesului prin care au fost implementate mecanismele justiției tranziționale în țările arabe

Maroc. Începând cu luna mai 1990 apar primele semne de schimbare în Maroc, ca urmare a anunțului regelui Hassan al II-lea despre crearea Consiliului Consultativ pentru Drepturile Omului (CCDO), organism apărut ca urmare a multiplelor critici și presiuni ce s-au exercitat din interior cât și din exterior. Astfel, insistențele de revendicare care veneau din partea unor organizații marocane pentru drepturile omului sau a celor din opoziția politică s-au intensificat, fapt ce a marcat această perioadă în care s-a creat CADO și datorită presiunii societății civile și a clasei politice europene, preponderent cea franceză. În acest sens, relevantă este publicația lui Gilles Perrault *Notre Ami le Roi* precum și criticile ce au fost aduse, toate acestea fiind dublate de rapoartele unor organizații internaționale, spre exemplu Amnesty International sau Human Rights Watch.²⁸³

Înființarea CCDO a avut ca scop sprijinirea regelui să poată face presiunilor fără a fi obligat să facă concesii atunci când îi erau solicitate. Această inițiativă i-a permis regelui crearea unei alternative care să răspundă organizațiilor internaționale și naționale în domeniul drepturilor omului care-l boicotau, însă, acest organism avea o putere destul de limitată, iar independența sa era contestată. În aceste condiții, activitatea desfășurată de Consiliu era limitată la a da răspunsuri și consultații atunci când i se solicitau în mod direct de către rege. Mai mult decât atât, Consiliul era

²⁸² GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.-T., op. cit., p.16.

²⁸³ *Human Rights Watch. Morocco's Truth Commission. Honoring Past Victims during an Uncertain Present.* [citat 14.11.2019]. Disponibil:<https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/morocco1105wcover.pdf>.

compus din persoane care erau cunoscute ca fiind fidele regimului, astfel că, inițiativa nu a avut în final o contribuție semnificativă care să reflecte respectarea drepturilor omului de către actualul regim.

Ulterior, după urcarea pe tron a lui Mohammed al VI-lea, în august 1999 a fost pusă în funcțiune Instanța de Arbitraj Internațional cu scopul de a examina încălcările drepturilor omului comise în perioada anilor de plumb, respectiv între anii 1956 – 1999. Astfel, chiar de la începutul domniei lui Mohammed al VI-lea, se observă pentru prima dată deschiderea regimului spre procesul de recunoaștere a încălcărilor drepturilor omului ce au avut loc în trecut, de către o instanță ce a fost creată din anul 1998 în timpul domniei regelui Hassan al II-lea. Activitatea instanței s-a concretizat în măsuri cum a fost concedierea lui Driss Basri, care a avut funcția de ministru de Interne din timpul regimului lui Hassan al II-lea sau aceea a revenirii din exil a unor disidenți, fapt ce a confirmat dorința puterii nou instituite de a pune capăt unor practici existente anterior.²⁸⁴

Primele încercări de examinare a dosarului anilor de plumb s-au concretizat în măsuri ce aveau scopul de a acoperi prejudiciile suportate de către victime. Astfel, această instanță și-a propus să recupereze probele pe care le dețineau victimele în schimbul unor recompense financiare, inițiativă ce a generat o serie de critici. În aceste condiții, victimele au profitat de receptivitatea regimului și au reușit să se organizeze destul de repede formând Forumul Marocan pentru Adevăr și Justiție în noiembrie 1999.²⁸⁵ Principala revendicare a fost considerată cea a instituirii unei Comisii Independente pentru Adevăr după modelul Africii de Sud. În activitatea sa, Forumul Marocan pentru Adevăr și Justiție a organizat campanii de sensibilizare și conferințe. De asemenea, a organizat pelerinaje la fostele centre de detenție, cum este cel de la Tazmamart, audiențe publice cu scopul de a le oferi victimelor din perioada anilor de plumb oportunitatea de a-și prezenta mărturiile.²⁸⁶

În 2004 a fost instituită Instanța pentru Echitate și Reconciliere (IER), ce avea ca scop examinarea încălcărilor drepturilor omului ce s-au petrecut în Maroc în perioada anilor de plumb.²⁸⁷

Regele Mohammed al VI-lea a instituit IER la 07.01.2004, instituție prezidată de Driss Benzerki, care era formată din 16 membri, dintre aceștia jumătate fiind aleși chiar din cadrul CCDO. Chiar de la începutul înființării sale a existat un interes sporit din partea victimelor care trimiseseră până pe 18 aprilie 2004 în jur de 20.000 de dosare ce vizau încălcări grave ale drepturilor omului.

²⁸⁴ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.-T., op. cit., p.17.

²⁸⁵ MOOHSEN-FINAN, K. *Mémoire et réconciliation nationale au Maroc*. In : *Politique étrangère, été 2007*, p. 327-338. [cit. 14.11.2019] Disponibil: <https://www.cairn.info/revue-politique-etrangere-2007-2-page-327.htm>.

²⁸⁶ WILSON, R.A. *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-Apartheid State*, Cambridge University Press, 2001. [cit. 02.05.2020] Disponibil: <https://pdfs.semanticscholar.org/4dd2/327c978bf7d4c6a148673fd83e4fbef9953.pdf>

²⁸⁷ VAIREL, F. *Le Maroc des années de plomb : Équité et Réconciliation ?* In : *Politique africaine*, n° 96, vol. 4, 2004, p.181-195. [cit. 14.11.2019] Disponibil: <https://www.cairn.info/journal-politique-africaine-2004-4-page-181.htm>

Printre încălcările reclamate erau cele ce privesc disparițiile forțate, actele de tortură, execuțiile extrajudiciare, procesele neloiale, abuzurile împotriva populației, reprimarea totală a mișcărilor sociale, toate acestea fiind însoțite de secole de închisoare. Potrivit actelor de înființare, IER era sesizată cu anumite cazuri pe care putea să le ancheteze, ținea audiții televizate în regiunile în care se aflau victimele, putea să dispună asupra oferirii unei compensații monetare și servicii medicale pentru victime, avea atribuții în asistarea la reiserarea socială, iar la final, aceasta prezenta un raport amplu ce conținea propuneri cu reforme ce au ca scop asigurări în ceea ce privește nerepetarea în viitor a încălcărilor comise în trecut. Pentru o bună funcționare a IER, CCDO avea obligația să urmărească îndeplinirea recomandărilor Instanței pe perioada mandatului său, în conformitate cu normele prevăzute de Statutul IER.²⁸⁸

Instanța era organizată în trei grupuri de lucru, fiecare dintre aceste grupuri având atribuții distincte. Primul, avea sarcina efectuării investigațiilor în vederea anchetării cazurilor neelucidate de dispariție forțată și strângerea mărturiilor și a informațiilor despre diverse cazuri ce au dus la încălcări ale drepturilor omului. Al doilea grup, era împuternicit cu reparațiile, scopul său era de a urmări activitatea desfășurată, de a viza urmărirea Instanței de Arbitraj Independentă și avea atribuții în includerea noilor solicitări primite de IER. Cel de-al treilea grup avea ca atribuții principale activitatea de cercetare și studiu, acesta conducea anchetele necesare încadrării în contextul istoric al evenimentelor în scopul asistării celorlalte două grupuri.²⁸⁹

Pentru a putea funcționa, IER și-a creat aparatul administrativ, și-a echipat sediul, a selectat personalul și a început formarea membrilor Instanței pentru a fi pregătiți în aplicarea mecanismelor justiției tranziționale, luând ca exemplu experiența acumulată de *Center for International Justice*, instituție care îi sprijină în activitatea lor prin informațiile și consultațiile oferite.²⁹⁰

Instanța dispunea de resurse necesare indemnizării victimelor, beneficia de un personal judiciar numeros format din avocați, cercetători, militanți, jurnaliști și victime, avea o cooperare strânsă cu partide, sindicate și personalități ai societății civile fapt ce a ajutat în organizarea activității sale și în garantarea pertinentei și legitimării acțiunilor întreprinse. Activitatea IER s-a concretizat în cele șapte audiențe publice ce au fost transmise în întreaga țară prin radio și televiziune, creând în acest mod un cadru transparent în care au putut avea loc dezbateri. Implicarea comunității internaționale a ajutat în identificarea de către IER a aproximativ 600 de dispăruți, 300 de persoane civile ucise în timpul manifestațiilor și a peste 170 de deținuți uciși în penitenciare. În raportul final din noiembrie 2005,

²⁸⁸ SLYOMOVICS, S. *Témoignages, écrits et silences : l'Instance Équité et Réconciliation (IER) marocaine et la réparation*. In : *L'Année du Maghreb* 2008, Paris, 2008, p.123-148. [citat 14.11.2019] Disponibil: <https://journals.openedition.org/anneemaghreb/435>.

²⁸⁹ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.-T., op. cit., p.18.

²⁹⁰ *Center for International Justice & Accountability. Transitional Justice Initiatives*. [citat 14.11.2019] Disponibil: <https://cja.org/what-we-do/transitional-justice-initiatives/>.

IER vine cu solicitări precum adoptarea unor măsuri mai ample cu privire la asistența unor regiuni defavorizate dar și a celor afectate de represiune, se consideră necesară închiderea unor închisori și implementarea unor reforme în legătură cu respectarea drepturilor fundamentale pentru prevenirea unor situații asemănătoare ce pot să apară.²⁹¹

Activitatea IER a fost de scurtă durată, mandatul său a durat doi ani, timp în care a fost asaltată de mii de cazuri, ceea ce a determinat excluderea încălcărilor recente ale drepturilor omului, singura măsură concretă a Instanței, considerată ca fiind și o soluție bună, a fost cea a acordării reparațiilor. De altfel, se observă că IER nu a avut parte de un suport și o colaborare reală și eficientă din partea autorităților, fapt ce a determinat și imposibilitatea implementării mai multor măsuri propuse. Prin urmare, IER nu a ajuns la înălțimea speranțelor pe care și le stabilise. Imaginea creată a fost aceea a unui simplu instrument de legitimitate internă, ce avea ca scop convingerea marocanilor prin reforma democratică a puterii în situația încoronării regelui Mohammed al VI-a.²⁹²

Libia. În cazul Libiei, observăm că justiția depune eforturi fiind animată de dorința de a impune anumite schimbări, însă, tot acest demers nu a avut rezultatul dorit după ce regimul lui Mouammar Kadhafi a căzut. Astfel, sistemul judiciar de la acel moment nu a reușit să desfășoare procese echitabile împotriva membrilor regimului înlăturat, nu au fost respectate drepturile fundamentale ale acestora, și nici a celor reținuți care au făcut parte din puterea de stat ce mai rămăsese sau a milițiilor. În 2013, Parlamentul libanez, Congresul General Național a adoptat o lege prin care aliații vechiului regim nu puteau să ocupe funcții oficiale pentru o perioadă de un deceniu. Ulterior, au adoptat o lege ce privea justiția tranzițională, prin care se prevedea înființarea unei comisii de anchetă și reconciliere. Cu toate acestea, existau rezistențe ce veneau în contradicție cu măsurile luate, cum a fost refuzul Libiei de a transmite pe fiul lui Kadhafi, Saïf al-Islam Curții Penale Internaționale pentru a fi judecat.²⁹³

În această situație, pe fonul colapsului securității, suveranitatea de stat era compromisă pe mai multe teritorii datorită lipsei controlului asupra manifestărilor violente (crime, tortură, asasinate, deplasarea forțată a populației). Se observă lipsa oricărei modalități de reconstrucție instituțională și de gestionare a regiunilor, cu atât mai mult cu cât unele dintre ele intraseră în rebeliune, în absența unui dialog politic între victimele regimului și cele care au apărut imediat după revoluție. Astfel că, exista pericolul începerii unui război civil de durată putea fi oprit prin reluarea dialogului între membrii vechiului regim și triburi și să asigure implementarea mecanismelor justiției și ale

²⁹¹ EL YAZAMI, D., *L'instance équité et réconciliation : transition politique, histoire et mémoire. Dossier „Mémoire et réconciliation”*. In : Confluences Méditerranée, nr. 62 automne 2007, p. 25-34.

²⁹² AMINE, A. *Maroc: le sombre bilan de l'instance équité et réconciliation*. In : Mouvement, 10 avril 2008. [citât 14.11.2019] Disponibil: <http://mouvements.info/maroc-le-sombre-bilan-de-linstance-equite-et-reconciliation/>

²⁹³ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.-T., op. cit., p.19.

reconcilierii.²⁹⁴ Prin urmare, constatăm că, în țările Maghreb implementarea anumitor mecanisme ale justiției tranziționale, în loc să aducă mai multă stabilitate a alimentat haos, permițând o revenire autoritară.

Algeria. Referitor la situația din Alegeria, țară în care timp de un deceniu s-a desfășurat un război civil, cei aflați la putere au încercat să ia o serie de măsuri. Ne vom opri asupra a patru dintre acestea. O primă măsură este cea a adoptării unei amnistii pe care a inițiat-o presedintele Liamine Zeroual, în 1995, continuată ulterior prin punerea ei în aplicare, cu susținerea forțelor armate, de către succesorul său Abdelaziz Bouteflika începând cu 1999, amnistie prin care se dorea ruperea legăturii cu trecutul. Măsura a dus la obiecții și manifestarea unor rezerve, însă nu au fost apte de a împiedica implementarea ei. Astfel, a apărut prima lege privind concordia civilă, ce a fost adoptată prin vot în cadrul referendumului din septembrie 1999, în care un procent de 90% dintre participanții la vot, au acordat imunitate judiciară tuturor persoanelor care erau de acord să depună armele și să renunțe la violențe, urmând a fi pedepsiți doar cei care au comis crimele cele mai grave, cum sunt masacrele, violurile, mutilațiile sau atentatele.²⁹⁵ Cea de-a doua măsură este reprezentată de decretul privind amnistia din ianuarie 2000, situație în care observăm că s-a mers și mai departe, în sensul că s-a acordat amnistie pentru grupurile armate islamice (GIA). De amnistie au beneficiat în decurs de șase luni de la aplicarea acestei măsuri „în jur de 1.000 de combatanți din cei 5.500 restituiți.”²⁹⁶ O a treia măsură o reprezintă înființarea unei „Comisii naționale consultative de promovare și de protecție a drepturilor omului” ce avea ca și obiectiv găsirea miilor de dispăruți, (6.000 dispăruți conform datelor raportului final al comisiei) considerați de către autoritățile algeriene ca fiind islamisti ca urmare a aderării acestor persoane la mișcarea armatei islamiste. Această Comisie s-a constituit ca urmare a presiunilor exercitate de către victime.

Ce-a de-a patra măsură constă în organizarea unui nou referendum, în august 2005 asupra „Cartei pentru pace și reconciliere națională” pe care Algeria o consideră ca pe o prezentare a unor înțelegeri civile ce vizează „întoarcerea definitivă a paginii terorismului”. Intrarea în vigoare a Cartei în 2006, a însemnat acordarea imunității islamistilor care își pierduseră locurile de muncă în cursul anilor 1990 și a avut ca rezultat eliberarea a peste 1.000 de persoane, dintre care unii fiind membri GIA, și în acest mod au fost exonerati militarii de orice răspundere pentru violențele comise. Ca urmare a acestor măsuri, puterea algeriană se intitula ca fiind „salvatorul națiunii în fața celor ce au

²⁹⁴ BENRAAD, M.. *La justice transitionnelle dans le monde arabe : fortunes et infortunes. Institut français des relations internationales.* In : Politique étrangère. 2014/3, p. 151-161. [citat 14.11.2019]. Disponibil: <http://www.cairn.info/revue-politique-etrangere-2014-3-page-151.htm>

²⁹⁵ BOUMGHAR, M. « Concorde civile » et « Réconciliation nationale » sous le sceau de l'impunité : le traitement par le droit algérien des violations graves des droits de l'homme commises durant la guerre civile des années 1990. In : Revue internationale de droit comparé. Vol. 67 N°2, 2015, p. 349-407. [citat 14.11.2019]. Disponibil: https://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_2015_num_67_2_20507

²⁹⁶ BENRAAD, M.. op. cit., p. 154.

încercat să o deturneze”. Față de această situație, asociațiile de apărare a victimelor și a militanților pentru drepturile omului s-au declarat nemulțumite întrucât nu au fost consultate când s-a luat o decizie atât de importantă care îi privea în mod direct, și îi reproșează guvernului indulgența, marea clemență și modul de instrumentare în procesul de reconciliere națională, pe care o consideră a fi făcută în scopuri politice. În același timp, aceștia denunță aceste măsuri, considerând, pe bună dreptate, că aceste decizii duc la apariția unor noi grupuri teroriste prin favorizarea impunității.²⁹⁷ Se poate observa că, grupul salafist pentru predicare și luptă (GSPC) a devenit Al-Qaida în Maghrebul islamic (AQMI) începând cu 2007, acesta fiind un exemplu concret în susținerea tezei mai sus enunțate.

Tunisia. În anul 2011 au loc o serie de revoluții axate pe dorința de libertate și respectare a demnității împotriva unor sisteme represive și dictatoriale, evenimente ce aduc în prim plan justiția tranzițională în lumea arabă. Tunisia și Egipt, “cele două sulite ale mișcării revoluționare”, lansează primele măsuri ce permit să se facă noi calcule ale trecutului, pe care le răscolește. Justiția tranzițională nu poate fi considerată asemenea unui remediu magic cu efecte reduse, întrucât atât măsurile luate de autoritățile tunisiene cât și cele egiptene conduc către rezultate oscilante, ce sunt în dependență “de amplexarea sarcinii și de prețurile imediate ale tranziției.”²⁹⁸

Odată cu căderea regimului lui Zine al-Abidine Ben Ali la 14 ianuarie 2011, partidul său și Adunarea constituțională democratică (RCD) au fost desființate. Acesta este momentul în care Tunisia se desprinde de trecutul marcat timp de decenii de presiunile și încălcările sistematice ale unor drepturi civile, sociale dar și economice, marcate de acte discriminatorii, de corupție și jafuri. Imediat, partidele politice și societatea civilă se mobilizează și au loc mai multe consultări pe tema justiției tranziționale, ce vizau inclusiv necesitatea judecării unor persoane culpabile de săvârșirea unor crime în perioada revoluției, moment la care se formează comisiile de anchetă. Ca urmare a acestor măsuri, Ben Ali fuge în Arabia Saudita fiind urmat de adepții săi, însă acest fapt nu împiedică judecarea acestuia în contumacie împreună cu alte persoane importante ale regimului precum și ofițeri de rang înalt. Noile autorități tunisiene au introdus mai multe procese și au făcut mai multe cereri de extrădare care au fost sortite eșecului, însă, și în aceste condiții, condamnarea fostului dictator a fost în perpetuitate de capete de acuzare, fiind găsit vinovat începând cu violențele ce au fost comise în timpul revoluției, dar și pentru deturnările de fonduri și abuzurile săvârșite asupra unor bunuri publice, astfel, este găsit vinovat alături de reprezentanți ai clanului său.²⁹⁹ Un alt demers important

²⁹⁷ PEYROULOU, J.-P. *Amnistie en Algérie : quand le pouvoir se reconduit dans l'impunité*. In : Esprit, juin 2006, p. 6-12. [on-line] [citât 14.11.2019]. Disponibil: <https://www.jstor.org/stable/24257713?seq=1>

²⁹⁸ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.-T., op. cit., p.20.

²⁹⁹ ANDRIEU, K. *La politique de la justice transitionnelle : concurrence victimaire et fragmentation du processus en Tunisie*. In : Les Cahiers de la Justice 2015/3 (N° 3). La justice transitionnelle : enjeux et expériences, p. 353-365. [citât 14.11.2019]. Disponibil: <https://www.cairn.info/revue-les-cahiers-de-la-justice-2015-3-page-353.htm>

este cel din octombrie 2011 când noua Adunare constituantă a adoptat legea privind justiția tranzițională, formând un minister pentru Drepturile Omului și justiție tranzițională în anul 2012, acesta fiind primul minister de acest gen într-o țară arabă.³⁰⁰

Începutul măsurilor luate era promițător, însă au apărut dificultăți considerabile în aplicarea mecanismelor justiției tranziționale în Tunisia. Se observă că, eforturile depuse în aplicarea măsurilor sunt limitate datorită tensiunilor ce erau într-o continuă creștere între inslamaști și laici, cei din urmă făcând acuzații precum că partidul Ennahda ar avea legături cu Frații musulmani, că lipsa reformelor reprezintă o tentativă clară de blocare a instituțiilor și a justiției. Încercările de a identifica responsabilii de comiterea abuzurilor și crimelor în perioada revoluției s-au dovedit a fi un eșec, chiar și cele ce s-au petrecut în perioada vechiului regim. Astfel, procesele intentate împotriva lui Ben Ali, a apropiaților săi și a unor membri RCD au dus la condamnarea acestora pentru delictе economice, fără a fi judecați pentru fapte esențiale, fapt ce a creat impresia generală a unui simulacru de justiție ce viza în cea mai mare parte să calmeze opinia publică. Constatăm că, proiectul legislativ ce privea justiția tranzițională elaborat de o comisie din care făceau parte atât reprezentanți ai societății cât și tehnocrați, nu a avut efectul scontat.³⁰¹

Întrucât criza a fost de lungă durată, Ennahda a fost îndepărtată de la putere și i-a luat locul un guvern de consens, în timpul căruia se ajunge la adoptarea legii fundamentale din ianuarie 2014. În aceste noi condiții în luna iunie se înființează Instanța pentru adevăr și demnitate (IVD), al cărei mandat era pentru o perioadă de 4 ani, era compusă din 15 membrii și avea ca obiectiv derularea anchetelor asupra încălcărilor drepturilor omului și a crimelor comise în perioada 1995 – 2013. În activitatea Instanței s-a prevăzut obligația indemnizării victimelor fără a exista discriminare geografică și acordarea unui ajutor celor mai sărace regiuni.³⁰² În contextul evenimentelor din Tunisia, este dificil să apreciem dacă IVD a reușit să reziste impedimentelor de natură politică, economică și de securitate, care continuau să se producă în interiorul acestui stat, dar și a apariției unei contra-revoluții ce era condusă de agenți și adepți ai fostului regim.

Egipt. Analizând cazul Egiptului în comparație cu cel al Tunisiei putem spune că situația din Egipt a împiedicat punerea în aplicare mecanismelor justiției tranziționale, datorită numeroaselor evenimente ce au dus în final la revenirea la dictatură. După plecarea lui Hosni Moubarak în februarie

³⁰⁰ *Décret nr. 2012-22 du 19 janvier 2012, portant création du ministère des Droits de l'homme et de la justice transitionnelle et fixation de ses attributions.* In : Journal officiel de la République Tunisienne, 2012-01-20, n° 6, p. 279-280. [citat 14.11.2019]. Disponibil: <http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/SERIAL/90068/103598/F582594330/TUN-90068.pdf>

³⁰¹ *Loi organique du 15 décembre 2013 portant organisation de la justice transitionnelle.* In : Journal officiel de la République Tunisienne, 2012-01-20, n° 6, p. 3655-3665. [citat 14.11.2019]. Disponibil: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/SERIAL/95319/112171/F-313159060/TUN-95319.pdf>

³⁰² FLAUTRE, H.. *Soutenir la justice transitionnelle en Tunisie.* In : Libération, 19 juin 2014. [citat 14.11.2019]. Disponibil: https://www.liberation.fr/planete/2014/06/19/soutenir-la-justice-transitionnelle-en-tunisie_1045349 .

2011 au apărut circumstanțe favorabile pentru adoptarea unei legi ce pot duce la înființarea comisiilor pentru adevăr și la crearea unor instanțe judiciare care să aibă atribuții de control în structurile statului, în special în cadrul Ministerului de Interne. Instituțiile nou create aveau atribuții în sensul acordării de reparații victimelor ce au suferit prejudicii ca urmare a acțiunilor din partea organelor de poliție și a celor din structurile de securitate, însă, justiția egipteană s-a mulțumit prin a ține câteva procese împotriva lui Moubarak și a aliaților săi. Unul dintre cazuri a fost procesul fostului ministru de Interne Habid al-Adli, însă soluția în acest caz ca și în cazul altor procese nu a avut vreun impact.³⁰³ În aceste condiții, tensiunile sociale doar s-au amplificat, actele de violență fiind în creștere și datorită evacuării președintelui Mohammed Morsi în iulie 2013.

După evenimentele din 2011, unul dintre argumentele ce explică eșecul implementării justiției tranziționale îl reprezintă politizarea acestei instituții. Pe de o parte, societățile arabe nu au fost familiarizate cu principiile și practicile justiției tranziționale, astfel că, acestea nu au fost asociate de aceste state cu democrația. Pe de altă parte, încercarea de delimitare totală a acestora de manevrele politice, nu a reușit ceea ce a condus în cele mai multe cazuri la instabilitate și la riscul apariției unei restaurări autoritare.³⁰⁴

În Tunisia, justiția tranzițională a determinat ca o mare parte din populație să adere la principiile acestora, însă au existat dezbateri aprinse pe problematica necesității unor excluderi politice a membrilor RCD. O parte a populației considera interzicerea integrală de a participa în plan politic o injustiție, în condițiile în care un număr semnificativ din rândul populației tunisiene se raliase fostului partid ce se afla la putere, însă această apartenență la acel partid a avut loc mai mult prin constrângere decât prin liberul consimțământ.³⁰⁵ Printre alte evenimente, menționăm atitudinea Ministerului de Interne, omologul lui Ben Ali, care prin acțiunile sale continuă să se manifeste ca un stat în stat, și refuză să facă publice arhivele ce pot scoate la lumină evenimente și fapte din trecut care nu se dorea a fi cunoscute. În Egipt, cei vinovați de săvârșirea unor crime și abuzuri pe care le-au comis atât înainte cât și în perioada revoluției, au încercat prin diverse modalități să obstrucționeze activitatea justiției pentru a se menține la putere. Acțiunile acestora nu au rămas fără rezultat. S-a reușit manipularea în mod vizibil a justiției care a atenuat gravitatea crimelor comise și a diminuat amploarea acțiunilor violente ale poliției. Prin refuzul autorităților de a reforma aparatul de securitate,

³⁰³ *Les proches des "martyrs" de la révolution égyptienne consternés et furieux*. In : Le Monde, 3 juin 2012. [citât 14.11.2019]. Disponibil: https://www.lemonde.fr/afrique/article/2012/06/03/les-proches-des-martyrs-de-la-revolution-egyptienne-consternes-et-furieux_1711975_3212.html

³⁰⁴ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.-T., op. cit., p.21.

³⁰⁵ LAMONT, C. K. *Transitional justice and the Politics of Lustration in Tunisia*. In: Middle East Institute, 26 December 2013. [citât 14.11.2019]. Disponibil: <https://www.mei.edu/publications/transitional-justice-and-politics-lustration-tunisia>

precum și de tergiversarea soluționării proceselor împotriva abuzurilor și torturilor, a dus printre altele, la lipsa oricărei idei de justiție în țară.³⁰⁶

Punerea în aplicare a mecanismelor justiției tranziționale de către guvernele tranzitorii ajunge să devină „un instrument de răzbunare și destabilizare”, chiar și în Tunisia în care se implementaseră anumite măsuri, însă, unde s-a reușit destul de repede să se politizeze și să se introducă în dezbaterile electorale cu scopul de a discredita opoziția. În condițiile arătate, victimele regimului lui Bourguiba și al lui Ben Ali, care sunt reprezentanți ai Ennahda, se prezintă ca și gardieni ai revoluției împotriva inamicilor săi, împotriva celor din partidul Nidaa Tounes (Chemarea Tunisiei), din care fac parte militanți ai RCD.³⁰⁷ Situația din Egipt nu diferă prea mult, după procesul lui Moubarak, regimul lui Morsi a fost înlocuit într-un timp foarte scurt. Pentru a fi judecat Moubarak s-a solicitat ajutorul forțelor armate fiind susținute de un judecător, Adli Mansour, care a fost numit președinte *ad interim* până în iunie 2004 când a avut loc alegerea mareșalului al-Sissi. Justiția egipteană a început să devină o unealtă în mâna puterii care urmărea să-și elimine opoziția, fapt confirmat de procesele desfășurate în masă ce aveau loc împotriva partizanilor fostului președinte ce a fost destituit și care au avut ca finalitate condamnări la moarte.³⁰⁸

3.1.3. Mecanisme concrete aplicate de statele Maghreb prevăzute de justiția tranzițională

Mecanismele justiției tranziționale au fost prezente sub diverse forme în statele Maghreb, fie că vorbim despre Maroc, Algeria, Tunisia sau Egipt. În continuare, vom prezenta rezultate ce pot fi extrase din studiul mai sus efectuat. Astfel, justiția tranzițională este gândită să ofere posibilitatea unei țări să creeze condiții prielnice pentru reconcilierea prin recunoaștere și să pună la dispoziție pârghiile necesare pentru a se reuși repararea unor încălcări grave ale drepturilor omului ce au avut loc în mod sistematic în trecut. Pe lângă reabilitarea victimelor remarcăm și alte obiective la fel de importante cum sunt restabilirea încrederii victimelor și consolidarea statului de drept. Aceste obiective sunt duse la îndeplinire printr-o serie de proceduri de care dispune justiția tranzițională, ce pot judiciare dar și non-judiciare, cum sunt urmărirea penală, comisiile pentru adevăr, programele de rapoarte, precum și reformele instituționale. Așadar, identificăm patru modele tipice de responsabilitate. În primul rând, justiția retributivă care cel mai adesea ia forma măsurilor judiciare. În al doilea rând, restituția/compensația, ce include metode de compensare financiară, de restituire a bunurilor confiscate, posibilitatea de a avea acces la servicii medicale, reinserarea socială etc. În al treilea rând, acordarea de reparații de ordin moral (*performative redress*), ce se concretizează în

³⁰⁶ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.-T., op. cit., p.22.

³⁰⁷ *Tunisie : les divisions se creusent au sein de Nidaa Tounes*. In : Jeune Afrique, 14.04.2019. [cit. 14.11.2019]. Disponibil: <https://www.jeuneafrique.com/762924/politique/tunisie-les-divisions-se-creusent-au-sein-de-nidaa-tounes/>

³⁰⁸ MOHAMED, W. *Quand un juge égyptien condamne à mort 529 personnes d'un coup*. In : Orient XXI, 28 mars 2014. [cit. 14.11.2019]. Disponibil: <https://orientxxi.info/magazine/quand-un-juge-egyptien-condamne-a-mort-529-personnes-d-un-coup,0552#&gid=1&pid=1>

organizarea de audiențe publice, de cele mai multe ori televizate, în cadrul cărora victimele au posibilitatea să-și povestească traumele iar autoritățile statului să formuleze scuze publice. În al patrulea rând, organizarea unor ritualuri de comemorare, de exemplu instituirea unei zile comemorative, construirea unor muzee sau ridicarea unor monumente, precum și alte acțiuni ce pot constitui acțiuni de memorizare.

În cazul Marocului, din cele patru modele, putem spune că numai primul model a fost complet implementat, respectiv, recurgerea la justiția retributivă. Așadar, se observă că mandatul IER este limitat la implementarea măsurilor non-judiciare. În cazul celorlalte trei modele, observăm că s-au înregistrat eșecuri.³⁰⁹

Referitor la restituție/compensație, această măsură nu a reușit să acopere în integralitate acoperirea prejudiciilor aduse victimelor, fie datorită unor elemente de ordin procedural, cum ar fi, faptul că anumite victime nu au reușit să se încadreze în termenul de depunere a dosarului, sau, datorită atitudinii unora dintre victime care au boicotat lucrările Instanței prin nedepunerea dosarelor. Au existat mărturii ale victimelor care au declarat ca printre dosarele depuse la IER au fost și situații în care acestea nu s-au soluționat lăsând victime lipsite de reinserare socială, acoperire socială sau alte compensații. Nemulțumirile victimelor s-au soldat în 2013 cu organizarea unei greve ce s-a desfășurat pe parcursul a câtorva luni, eveniment ce s-a petrecut în fața sediului CNDN, cerând ca dosarele lor să fie soluționate.

Referitor la *performatives redress*, s-a constatat că statutele comisiei nu au permis identificarea celor ce au torturat sau a unei entități responsabile de actele comise, astfel că, în aceste condiții au lipsit scuzele oficiale clare și directe ce urmau a fi adresate victimelor.

Important de subliniat este faptul că închisoarea de la Tazmamart închisă în perioada în care Instanța își desfășura activitatea în baza mandatului deținut, a devenit loc de pelerinaj, fiind organizate evenimente de către membrii FMYJ ce aveau ca și scop integrarea IER.

Dacă comparăm noțiunile de justiție retributivă cu cele de restituție/compensație și „reparația performativă”, observăm că, cea dintâi constă în evenimente al cărui obiectiv îl constituie stabilirea adevărului trecutului, cel al ritualurilor de comemorare care vizează în special acțiuni prin care să se asigure nerepetarea faptelor din trecut.³¹⁰ Astfel, menționăm că reiterarea reprezintă o condiție necesară pentru a ajuta la reconstrucția unui stat democratic, în sensul re-instaurării unei autorități morale ce reprezintă toți membrii unui stat. În situația unui refuz din partea statului în ceea ce privește comemorarea încălcărilor drepturilor omului determină deplasarea responsabilității către victime,

³⁰⁹ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.-T., op. cit., p.23.

³¹⁰ BORNEMAN, J. *Can Apologies Contribute to Peace? An Argument for Retribution*. In: *The Anthropology of East Europe Review* 17, n° 1, 1999, p. 7-20.

fapt ce poate determina crearea unei stări de pericol pentru stabilitate și pacea socială a țării, așa cum s-a întâmplat în cazul amenințărilor islamice, comuniste și separatiste din Maroc. În acest sens, putem privi reiterarea ca pe un ritual de purificare politică în care regimul democratic este împotriva crimelor de stat, localizându-le astfel în centrul său fără să impute responsabilitatea unor actori externi. Obiectivul comemorării și memorizării constă în acțiuni ce au menirea de a reaminti periodic încălcările care au fost săvârșite în trecut, în acest mod se urmărește prevenirea repetării lor.

Observăm că, regele Mohammed al VI-lea adoptă ca primă măsură decizia înființării unei Instanțe de Arbitraj Independent, prin care victimele erau depagubite prin acordarea unor sume de bani, astfel că, prin această măsură financiară intenția regimului a fost de a se proceda la închiderea definitivă a dosarului și de a se finaliza toate revendicărilor victimelor.³¹¹

Toate aceste experiențe sunt puse sub semnul întrebării sub aspectul eficacității lor în absența unor scuze oficiale din partea celor responsabili și a imposibilității de a confrunța culpabilii cu victimele, așa cum s-a întâmplat în experiența sud-africană, sau chiar în lipsa citării numelor celor ce au comis acte de tortură. Astfel, J. Borneman precizează că, “pacea socială în statele contemporane este funcția încrederii că cetățenii au un stat de drept susceptibil de a înfăptui justiția”.³¹² Pentru a se restabili credibilitatea nu este suficientă pedepsirea celor culpabili, este necesar să se recurgă la retribuire prin admiterea responsabilității și a pocăinței, ce se poate îndeplini prin aducerea scuzelor oficiale și publice. Pentru restabilirea integrității morale a victimei și a demnității acesteia trebuie să se recunoască și prejudiciul pe care aceasta l-a suferit. Putem spune că, destinul celui culpabil este legat în egală măsură de cel al victimei în evenimentul politic ce urmărește ca cel culpabil să fie dezlegat de vinovăția pe care o are față de victimă.

Înființarea comisiei pentru adevăr în Maroc a coincis cu perioada în care discursurile politice din media erau marcate de tematicile tranziției și ale schimbării, timp în care se vorbea despre venirea la guvernare a unui nou rege ce prevestea începerea unei noi ere, situație în care deseori erau folosiți termeni de „schimbare în continuitate”. Această schimbare este posibilă și datorită procesului de tranziție început în ultimii ani în care a domnit regele Hassan al II-lea, proces continuat de succesorul său prin acțiuni ce au avut ca scop întoarcerea paginii trecutului în care au fost comise atentate grave la drepturile omului. Când vorbim despre justiția tranzițională în Maroc ne referim la un proces mixt în care a avut loc atât tranziția spre sistemul politic democratic, care este deschis diferitelor convingeri ideologice dar și, „*last but not least*”, ceea ce a presupus tranziția de la un regim la altul.

³¹¹ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.-T., op. cit., p.24.

³¹² BORNEMAN, J. *Public Apologies as Performative Redress*. In: SAIS Review of International Affairs, n° 2, 25, 2005, p. 53-66.

Pentru a lămuri efectele procesului de reconciliere, este necesar să ne îndreptăm atenția spre modul în care funcționează sistemul politic marocan. De remarcat este faptul că forma de guvernământ a țării o reprezintă monarhia, care a încercat încă de la momentul obținerii independenței țării să preia controlul asupra deciziilor politice.

Revenind la activitatea desfășurată de IER, aceasta a avut ca și rezultat nu doar blocarea dosarului anilor de plumb, ci a reușit să schimbe viziunea referitor la drepturile omului, cel puțin la nivel de discurs. Totodată s-a remarcat existența unei aproprieri între regim și reprezentanții opoziției.³¹³ O parte dintre cei care au participat la activitatea instanței au fost numiți ulterior în posturi din cadrul Partidului Autenticitate și Modernitate, partid înființat datorită inițiativei lui Fouad Ali El Himma, care era o persoană apropiată regelui, ce avea ca obiectiv reconstruirea câmpului politic marocan.

În Maroc s-a înregistrat un progres ca urmare a procesului justiției tranziționale, acesta a răspuns, chiar dacă numai parțial așteptărilor victimelor și a colectivităților mobilizate. Important de menționat este și faptul că în perioada în care regele Mohammed al VI-lea și regele Hassan al II-lea au domnit implementarea mecanismelor justiției tranziționale a cunoscut o dezvoltare prin deschiderea spațiului public în vederea acceptării unor noi modalități prin care să fie asigurată circulația memoriei violențelor politice și, în același timp și a istoriei politice contemporane a țării. Cu toate acestea, recomandările IER nu sunt acceptate din punct de vedere constituțional, astfel că, trebuie să mai treacă o perioadă de timp, eventual o nouă mobilizare pentru ca acestea să fie aplicate. Se observă o dezbinare încă din faza de negocieri din partea victimelor, acestea având opinii contrare ce se manifestă prin distanțarea față de IER. În aceste condiții, Instanța se vede nevoită “să concureze și să-și sufoce vocea unificată ce reprezenta FMYJ la etapa inițială”.³¹⁴

Astfel, instaurarea IER a avut loc în momentul în care Mohammed al VI-lea a ajuns pe tron și își dorea să iasă în evidență și să-și construiască propria imagine prin abordări noi care să aducă stabilitate și armonie. Această dorință este justificată dat fiind că legitimitatea și puterea sa era dată de domnia tatălui său.

³¹³ VAIREL, F. *L'Instance Équité et Réconciliation au Maroc : lexique international de la réconciliation et situation autoritaire*. In : *Après le conflit, la réconciliation*, sous la dir. de S. Lefranc, Actes révisés des journées d'étude organisées par l'Institut des sciences sociales du politique. Paris : Michel Houdiard éditeur, 2006, p. 229-251.

³¹⁴ GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.-T., op. cit., p.26.

3.2. Justiția tranzițională în Balcani ca urmare a conflictelor din fosta Iugoslavie

Perioada de tranziție în țările Europei de sud-est și efectele acesteia asupra procesului de punere în aplicare a răspunderii pentru comiterea crimelor de război.

Justiția tranzițională urmărește diverse obiective, printre care o importanță majoră o au – restabilirea demnității victimelor, restabilirea încrederii reciproce între foștii beligeranți, contribuirea la schimbările instituționale necesare constituirii unor relații noi în sânul populației. Totodată, situația post-conflictuală impune față de guvern și alte sarcini stringente precum asigurarea securității populației, compensarea pagubei suportate de către victime etc.

Activitatea TPII trebuie examinată în contextul perioadei de tranziție, prin care treceau țările constituite după destrămarea fostei Iugoslavii. Procesul de tranziție a pornit pe două direcții:

- de la confruntare armată spre o societate pașnică, în special ce ține de standardele justiției și adoptarea criteriilor internaționale ale răspunderii în timp de conflict armat și;
- de la o societate unipartidistă la una pluripartidistă, bazată pe valorile democratice occidentale.

Procesul de constituire a unei societăți este inevitabil afectat de unele probleme ce reflectă identitatea „noii” națiuni. Printre problemele de acest gen se enumeră în special, revizuirea istoriei „neamului”, ce include și revizuirea „listei eroilor naționali”; impunerea „dublelor standarde”, care la rândul lor duc la divizarea în „ai noștri” și „ai voștri” etc. În asemenea condiții devine destul de dificilă asigurarea obiectivității în procesul de tragere la răspundere a persoanelor care au comis crime de război. Ca rezultat, crimele comise contra inamicului nu sunt punibile, pe când urmărirea penală a reprezentanților formațiunilor adverse este efectuată în mare parte într-o formă discriminatorie, în lipsa oricăror fundamente juridice și în afara unui respect elementar al dreptului la un proces echitabil. În plus, în timp de conflict armat și în perioada de tranziție, instanțele judiciare naționale deseori sunt lipsite de profesionalism și dau dovadă de lipsă de calități morale, fiind deseori învinuite de corupție, de legături cu politicienii și structurile criminale. Diversele standarde politice, juridice și etice în calificarea responsabilității pentru crimele de război în corelație cu problemele ce țin de competența organelor judiciare apar ca obstacole serioase în procesul de efectuare a justiției în statele în proces de tranziție în conformitate cu standardele recunoscute pe plan internațional.³¹⁵

Arătăm că, TPII a avut un rol deosebit de important în diverse etape ale perioadei de tranziție în țările apărute în urma destrămării fostei Iugoslavii. În primul rând, la început, în condițiile în care instanțele naționale nu erau pregătite să tragă la răspundere proprii cetățeni pentru crimele comise, tribunalul a permis restabilirea echității în raport cu victimele. În al doilea rând, TPII a stabilit noi

³¹⁵ Idem.

standarde ale răspunderii pentru crimele de război, crimele contra omenirii și genocid, astfel că, nu a contribuit doar la dezvoltarea dreptului internațional penal, acordând Curții Penale Internaționale o practică impresionantă, dar a și motivat instanțele judiciare naționale să aducă standardele autohtone în conformitate cu cele ale TPII. Aceasta la rândul său, a asigurat un nivel mai înalt al procesului de examinare judiciară al crimelor de război și a stimulat sporirea culturii juridice și a nivelului sistemului judiciar în noile state create. Precizăm că, trebuie să indicăm și o altă realitate – sondajele ne demonstrează că marea parte a populației acestor state se opune tragerii la răspundere a „propriilor” criminali, în cazul în care procesul este examinat de TPII sau de instanțele judiciare naționale.³¹⁶ Compatrioții învinuiți se bucură de reputația eroilor naționali, iar posibila tragere a acestora la răspundere, deși este abordată uneori de mass media, nu se mai bucură de ecou în societate.

3.2.1. Criterii juridice și morale ce conduc la comiterea crimelor internaționale în masă și unele aspecte privind garanțiile acordate de principiul supremației legii în raport cu sancțiunile aplicabile

Încă de la început apare întrebarea – cum pot sau cum ar fi putut influența sancțiunile penale locale, naționale sau internaționale comportamentul bandelor armate implicate în comiterea crimelor în masă în conflictele armate ce s-au desfășurat ca urmare a destrămării fostei URSS și a fostei Iugoslavii. În continuare, ne vom axa pe analiza problemelor conflictelor de pe teritoriul fostei Iugoslavii. Considerăm că, pentru a preveni și a pedepsi asemenea fapte, în primul rând este necesar să analizăm participarea la violențele în masă a persoanelor ce au comis infracțiunile respective. Referitor la fosta Iugoslavia, la examinarea purificărilor etnice și ale genocidului pot fi aplicați doi factori – sociologic și juridic.³¹⁷

Să luăm ca exemplu termenul genocid. Aspectul juridic se bazează pe prevederile Convenției ONU din 1948 pentru prevenirea și reprimarea crimei de genocid, însă genocidul poate fi privit și sub aspect sociologic. În acest sens, genocidul este privit nu ca o încălcare a normelor și regulilor de drept internațional, ci mai degrabă ca rezultat al unei practici sociale. Altfel spus, trebuie supus studiului nu doar crima în cauză, care încalcă o oarecare normă de drept internațional, ci și un set întreg de practici sociale, care trebuiesc evidențiate și apreciate pentru ca ele să poată fi prevenite și sancționate. Astfel, dacă ne referim la încălcările în masă, în cazul în care ele sunt privite din punct de vedere juridic, putem spune că ele includ tot spectrul încălcărilor dreptului internațional umanitar și ale drepturilor omului. Acestea includ genocidul, crimele contra umanității și crimele de război, însă în

³¹⁶ Drept exemplu pot servi procesele asupra fostului președinte iugoslav Slobodan Milošević, fostului președinte al Republicii Srpska Radovan Karadžić și a fostului comandant șef al Republicii Srpska Ratko Mladić, toți sârbi de origine sau a generalului de armată croat Ante Gotovina.

³¹⁷ TARNER, S. *The mass crimes in the former Yugoslavia: participation, punishment and prevention?* International Review of the Red Cross. Volume 90. Number 870. March 2008, p.273. [citat 05.03.2019]. Disponibil: http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc-870_tanner.pdf

același timp nu pot fi identificate cu acestea. Pe de altă parte, violențele în masă, dacă ne referim la aspectul sociologic, sunt realizate prin intermediul diverselor practici sociale agresive, pe care un grup oarecare le aplică contra populației civile. O asemenea categorie de infractori poate include milițieni, bandiți înarmați, armata sau chiar state întregi. Caracterul masiv al unor asemenea practici depinde de anumite criterii.³¹⁸

În primul rând, este necesară prezența grupurilor din ambele părți – fie că este vorba despre cei care au încălcat drepturile și libertățile fundamentale ale omului sau victime.

În al doilea rând, o asemenea practică este realizabilă de un cerc larg de subiecți. De exemplu în fosta Iugoslavie purificările etnice erau puse în aplicare de un cerc larg de structuri, compuse din soldați, milițieni, bande înarmate și activiști politici.

În al treilea rând, practicile sociale, tipice pentru violențele în masă, sunt realizabile pe un termen lung.³¹⁹ De exemplu, pe teritoriul fostei Iugoslavii purificările etnice au durat mai mult de cinci ani (inclusiv Croația, Bosnia și Herțegovina, Kosovo). Principalele caracteristici ale violențelor în masă sunt omorurile, violurile, deportările, amenințările, deținerea în lagărele de concentrare, nimicirea oamenilor etc. Condițiile respective sunt create în mare parte din „inițiativa” politicianilor ale căror rezultate sunt previzibile, dar în principiu acceptate. În aceste condiții nu putem afirma că pe parcursul secolelor sau chiar a mileniilor, omenirea s-a „civilizat” în acest sens, ci remarcăm că doar metodele violente doar au progresat pe parcursul timpurilor. Unica diferență pe care o putem observa, este că opinia publică actuală încearcă să fie mai „obiectivă” și să condamne, cel puțin sub aspect moral, violările în masă aduse „la altarul civilizației”.

Referitor la caracterul sancțiunilor aplicabile pentru comiterea crimelor de război, menționăm că procesul de punere în aplicare a normelor ce reglementează sancțiunile trebuie să corespundă garanțiilor fundamentale ce stau la baza principiului supremației dreptului (în doctrină acest principiu deseori este numit „principiul supremației legii”), ceea ce pare a fi indiscutabil. Ne punem întrebarea: Vor fi oare aceste norme încorporate în ordinea juridică internă prin intermediul procesului legislativ sau a precedentelor judiciare sau ele vor rămâne a fi reglementate de dreptul internațional? În orice caz ele vor trebui să corespundă principiilor de bază ce stau la originea legitimității, altfel asemenea norme vor fi privite ca derivate și fără sens.

În contextul prevenirii și reprimării crimelor de război evoluția rapidă a normelor în ultimele decenii poate crea impresia că principiile de bază ale dreptului penal sunt ignorate. Cel puțin o asemenea impresie o poate crea perioada din momentul constituirii tribunalelor penale internaționale. Impulsul umanist care în mare parte a contribuit la aducerea în fața tribunalelor aceste fapte criminale,

³¹⁸ Idem.

³¹⁹ Ibidem, p. 274.

care anterior deseori rămâneau nepedepsite, uneori era însoțit de neatenția față de unele garanții caracteristice supremației dreptului. Printre acestea se enumeră în primul rând principii cum sunt: legitimitatea, necesitatea, proporționalitatea și neretroactivitatea. În acest sens, jurisprudența Curții Europene pentru Drepturile Omului (CrEDO) a avut un rol deosebit în atribuirea conținutului actual principiilor enumerate. Specificul și meritul CrEDO constă în aceea că ea acoperă atât sistemul romano-germanic, cât și *common law*, fiind aplicabil ambelor sisteme de drept. Așadar, Curtea invocă și stabilește niște criterii specifice dreptului internațional penal. În plus, în opinia unor experți, Curtea influențează destul de mult jurisprudența curentă a Curții Penale Internaționale (CPI).³²⁰ Cei drept aceasta rezultă și din una din spețele examinate de CPI.³²¹

Ne vom referi doar la unul din principiile dreptului penal – neretroactivitatea *in mitius*.³²² Acest principiu are legătură directă cu criteriul previzibilității, dat fiind că aplicabilitatea lui apare ca derivată a acestuia. Este evident că previzibilitatea impune ca norma de drept să nu fie aplicată în raport cu acțiunile comise anterior intrării acesteia în vigoare. Criteriul previzibilității trebuie să aibă o formă expresă în practica judiciară și legislativă. Drept exemplu vom aduce jurisdicția CrEDO. Aplicând Convenția europeană pentru drepturile omului în general și articolul 7 (1) în special, Curtea în mod expres interzice retroactivitatea. Totodată, este necesar să delimităm cele două forme ale „retroactivității” – retroactivitatea „directă”, care presupune intrarea în vigoare a noii legi după comiterea crimei și retroactivitatea „indirectă”, care presupune interpretarea legii.

Referitor la cea de-a doua retroactivitate, Curtea utilizează diverse formule ale retroactivității, recunoscând caracterul expres al acestui principiu de drept.³²³ Rezultă că în cazul în care legii i se atribuie efect retroactiv, Curtea constată încălcarea prevederilor art.7 (1).³²⁴ În pofida faptului că în urma interpretării legii un oarecare nivel al retroactivității poate fi atins, Curtea insistă asupra

³²⁰ BAUMGARTNER, E. *Aspects de la participation des victimes à la procédure de la Cour pénale internationale*. Revue internationale de la Croix-Rouge, 870. Juin 2008. [citât 05.03.2019]. Disponibil: http://www.icrc.org/fre/assets/files/other/irrc-870-baumgartner_fra_final.pdf

³²¹ *Cour Pénale Internationale*. ICC-01/04-01/06. Case The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo. [on-line] [citât 05.03.2019]. Disponibil: <http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc236258.PDF>

³²² SCALIA, D. *Quelques réflexions sur les critères inhérents à la mise en place de normes-sanctions et la répression des crimes de guerre*. Revue internationale de la Croix-Rouge, 870. Juin 2008. [citât 05.03.2019]. Disponibil: <http://www.icrc.org/fre/assets/files/other/irrc-870-scalia-web-fra-final.pdf>

³²³ *European Court of Human Rights*. Kokkinakis v. Greece. 25 May 1993 (Application No. 260-A) Ser. A.; 17 EHRR 397 para. 52. [citât 05.03.2019]. Disponibil: http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:vXajcFhA1eAJ:www.minorityrights.org/download.php%3Fid%3D383+kokinakis+v+greece&hl=ru&gl=md&pid=bl&srcid=ADGEESg-JBByn08c7RfXj124rDuUUbvCbfsdk8OPWAJ8izE2KMgxxBIAMpZUElrUzMsRREWobz7sv2UvQThC6e-iLw_6WvfgPqmS2sOn7YSyJCdnB2jQoNAmJv_s2XB7WrYPg9jMrggJ&sig=AHIEtbQOz1W2r7Q4uQFPLDLdjUNYuqoOeg

³²⁴ *European Court of Human Rights*. Jamil v. France. 8 June 1995 (Application No. 15917/89), para. 26. In: Elisabeth Lambert-Abdelgawad. *The execution of judgments of the European Court of Human Rights*. Strasbourg. Cedex. 2002. [citât 05.03.2019]. Disponibil: <http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/5BDDF858-F85B-4523-BD58-27243CB2F03C/0/DG2ENHRFILES192002.pdf>

necesității respectării criteriilor obligatorii, pentru ca o asemenea interpretare să devină echivalentul retroactivității.

Principiul retroactivității admite doar o singură abatere: retroactivitatea *in mitius*, conform căruia legea poate fi aplicată cu efect retroactiv doar cu condiția că este mai favorabilă în comparație cu cea aplicabilă la momentul comiterii infracțiunii.³²⁵ Curtea a considerat inadmisibile plângerile depuse de reclamantii, care încercau să demonstreze că principiul retroactivității a fost încălcat prin sentințele de detenție pe viață în cazurile în care la acel moment pentru infracțiunile comise legislația prevedea expres pedeapsa capitală. Curtea a constatat că detenția pe viață reprezintă o sancțiune mai blândă în comparație cu pedeapsa capitală.³²⁶

Astfel, reiese că legea mai blândă poate avea efect retroactiv, reprezentând o abatere de la principiul neretroactivității din dreptul penal. Prin urmare, constatăm că principiul *les mitior* a fost recunoscut atât la nivel european, cât și la nivel internațional prin intermediul articolului 15 (1) al Pactului internațional privind drepturile civile și politice din 1966.³²⁷

Revenind la conflictul din Balcani, vom încerca să evidențiem doar unele condiții care au dus la declanșarea acestuia. Anii 1990-1991 pentru Serbia s-au caracterizat printr-o politică naționalistă agresivă și militaristă. Concurența dintre partidele politice în campania electorală din decembrie 1990 în care au fost implicate mai multe partide, a fost câștigată de Slobodan Milosevici, însă victoria acestuia nu era recunoscută de Mișcarea de renaștere a Serbiei, care susținea că partidul lui Milosevici i-a furat platforma politică, care prevedea crearea Serbiei Mari. În asemenea condiții adepții Mișcării de renaștere a Serbiei au pornit un proces de discreditare a armatei populare iugoslave, insistând că ultima nu este în stare să apere interesele sârbilor de pretutindeni. În principiu, opoziția dorea să creeze o armată sârbă „populară” care ar putea apăra interesele sârbe atât în Serbia, cât și dincolo de frontierele ei. Este evident că această strategie venea să exploateze simțul nesiguranței, cunoscut pe atunci tuturor sârbilor, indiferent de orientările politice.³²⁸ În astfel de situații sunt create toate condițiile pentru punerea în aplicare a procesului de „militarizare”, care devine incontrollabil, care la rândul său provoacă violări în masă. Așa a început conflictul din Croația în anul 1991, iar apoi și în Bosnia și Herțegovina în 1993.

³²⁵ KOKKINAKIS v. Greece, a se vedea cit.9, para.52.

³²⁶ *European Court of Human Rights*. Ivanov v. Bulgaria, Application No. 76942/01, Decision on admissibility, 5 January 2006. [cit. 05.03.2019]. Disponibil: <http://www1.umn.edu/humanrts/research/bulgaria/VALENTIN%20IVANOV.pdf>

³²⁷ Art.15 (1) prevede „Nimeni nu va fi condamnat pentru acțiuni sau omisiuni care nu constituiau un act delictuos, potrivit dreptului național sau internațional, în momentul în care au fost săvârșite. De asemenea, nu se va aplica o pedeapsă mai severă decât cea care era aplicabilă în momentul comiterii infracțiunii. Dacă ulterior comiterii infracțiunii, legea prevede aplicarea unei pedepse mai ușoare, delicventul trebuie să beneficieze de aceasta”. [on-line] [cit. 05.03.2019]. Disponibil: http://www.dri.gov.ro/documents/pactul_cu_privire_la_drepturile_civile_si_politice.pdf

³²⁸ GAMURARI, V., op. cit.

3.2.2. Aspecte novatorii introduse de TPII pentru sporirea eficacității proceselor judiciare și racordarea sistemelor judiciare naționale la standardele internaționale

La 28 august 2003 Consiliul de Securitate al ONU adoptă Rezoluția 1503, prin care „7. Cere TPII și TPIR să întreprindă toate măsurile necesare pentru a finaliza anchetele până la sfârșitul anului 2004, procesele din prima instanță la sfârșitul anului 2008 și să finalizeze lucrările în 2010 (Strategia de finalizare a lucrărilor)”.³²⁹ Pentru realizarea acestei strategii tribunalul trebuia să se concentreze asupra celor mai „importanți” criminali de război. Totodată, o asemenea abordare presupune necesitatea comunității internaționale de a rămâne în așteptare pentru ca fostele părți beligerante să poată demonstra că pot face parte din grupul țărilor democratice și vor tinde să adere la Uniunea Europeană. Un asemenea obiectiv poate fi atins doar printr-o colaborare durabilă cu TPII și prin punerea în aplicare a proceselor judiciare asupra criminalilor de război la nivel național. Aceste procese trebuie să fie echitabile și să corespundă standardelor acceptate de o societate democratică. Echitatea include buna credință în a trage la răspundere pe „proprii” criminali de război, fapt întâlnit destul de rar în practică. Schimbările generale în domeniul politic, social, precum și dorința statelor apărute pe teritoriul fostei Iugoslavii de a deveni membre a Uniunii Europene în egală măsură au dus la modificări în procesul de urmărire a persoanelor ce au comis crime de război. În Croația, Serbia, Muntenegru s-au constituit sisteme judiciare naționale, iar judecătorii au devenit mai profesioniști în cadrul proceselor judiciare asupra criminalilor de război. Au fost adoptate deciziile necesare pentru implementarea standardelor internaționale în domeniul răspunderii penale, au fost constituite instanțe și structuri specializate pentru desfășurarea proceselor judiciare asupra criminalilor de război. În plus, instanțele judiciare și judecătorii preiau o specializare îngustă, sunt introduse noi măsuri pentru protecția martorilor și a victimelor, statele colaborează între ele, în special în domeniul acumulării probelor și prezenței martorilor etc. În Bosnia și Herțegovina, în Kosovo, unde condițiile create impun comunității internaționale să preia rolul decisiv în procesul de administrare internă, deciziile privind răspunderea pentru crimele de război aparține tribunalelor mixte, constituite din judecători și procurori locali și internaționali. O asemenea abordare în mod expres ne demonstrează că în aceste țări/regiuni nu sunt create condiții pentru ca instanțele judiciare naționale să poată asigura procese judiciare echitabile în raport cu crimele de război conform standardelor internaționale recunoscute.

Referindu-ne la Croația, trebuie să menționăm că aceasta deseori este dată ca și exemplu la capitolul reformelor în justiție. În anul 2000 noul guvern a pornit un proces de apropiere cu Uniunea Europeană, iar în anul 2001 a semnat și a ratificat Acordul cu Uniunea Europeană privind stabilizarea și asocierea, obiectivul final era integrarea europeană a Croației. Una din condițiile Acordului a fost

³²⁹ *Rezoluția Consiliului de Securitate al ONU 1505 (2003)*. [citat 05.03.2019]. Disponibil: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N03/481/71/PDF/N0348171.pdf?OpenElement>

cooperarea Croației cu TPII, inclusiv consolidarea sistemului judiciar și asigurarea supremației dreptului în Croația. Negocierile propriu-zise asupra Acordului erau amânate din cauza dificultăților ce au apărut în procesul de colaborare cu tribunalul, în special în urma arestului generalului croat Ante Gotovina, față de care TPII a înaintat învinuirea. Ca și alte state în perioada de tranziție, Croația în egală măsură s-a ciocnit cu probleme tipice cum sunt: număr colosal de cazuri nedescoperite, lipsa dorinței de a pune în urmărire „eroii” naționali implicați în comiterea crimelor de război, declarații publice privind coruptibilitatea sistemului judiciar etc. În opinia profesorului de drept penal de la universitatea din Zagreb Ivo Josipovic, reforma sistemului judiciar în Croația reprezintă unul din proiectele cele mai grandioase și mai importante, punerea în aplicare a căruia a permis ameliorarea situației.³³⁰

Principalul obiectiv al perioadei de tranziție este restabilirea scărilor de valori, care va servi drept bază pentru normele unanim recunoscute, inclusiv va conține mecanismele de protecție a acestora. Tentativa de a le ignora sau și mai periculos, tentativa de a avea dubii în ceea ce privește legitimitatea acestora din partea celor ce le-au încălcat în trecut și continuă să le încalce, trebuie să fie curmate încă de la început. Pentru victime, pentru societate, chiar și pentru infractori, pedeapsa deseori reprezintă unicul criteriu de apreciere al justiției.

Încă din Evul Mediu, criteriu al suveranității depline al statului era capacitatea acestuia de a efectua justiția la toate nivele. Din fericire, sub aspect conceptual se observă un oarecare progres, doar că sistemul, în cadrul căruia pedeapsa devine obiect al negocierilor, și-a demonstrat ineficiența. Justiția trebuie să aibă concomitent caracter de reabilitare și caracter represiv.

Abordarea clasică se baza pe faptul că toate crimele internaționale sunt comise în exclusivitate în perioada conflictelor armate internaționale. Tribunalul Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie a fost primul care și-a exprimat în mod clar părerea asupra faptului că și grupările organizate pot fi considerate responsabile pentru comiterea crimelor internaționale. În aceste condiții trebuie să recunoaștem că din cauza lipsei voinței politice din partea statelor, până în prezent, în pofida multiplelor inițiative, nu a fost posibilă înființarea unui tribunal penal pentru a judeca persoanele culpabile de acte de terorism sau alte infracțiuni convenționale, putem presupune totuși, că acțiunile unor astfel de grupări pot fi obiect al dreptului internațional penal, în raport cu care poate fi aplicată jurisdicția CPI.

Bazându-ne pe o interpretare strictă a componenței de infracțiune a terorismului, se creează impresia că ea nu întrunește componentele crimei de genocid în sensul articolului 6 al Statutului de

³³⁰ JOSIPOVIC, I. *Responsibility for war crimes before national courts in Croatia*. International Review of the Red Cross. Volume 88. Number 861. March 2006, p. 150. [citat 05.03.2019]. Disponibil: http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc_861_josipovic.pdf

la Roma al CPI,³³¹ totuși trebuie să recunoaștem că în ultimul timp, așa cum rezultă inclusiv din problemele pe care le întâmpină comunitatea internațională, lucrurile progresează. Astfel, în anumite regiuni, cum ar fi pădurea din bazinul Amazoniei este cunoscut că, grupuri criminale implicate în trafic ilicit de diverse produse, dar și de persoane, pentru atingerea obiectivelor propuse, admit exterminarea popoarelor indigene care încearcă să-și păstreze modul de trai stabilit timp de secole, dacă nu chiar milenii.

Analizând componența crimei contra umanității, facem în mod evident, referire la articolul 7.1 al Statutului CPI, care prevede că „... una dintre faptele menționate mai jos, când aceasta este comisă în cadrul unui atac generalizat sau sistematic lansat împotriva unei populații civile”. Este important să atragem atenția asupra faptului că cele anterior menționate includ faptele cum ar fi omorul, exterminarea, sclavajul, privarea de libertate, tortura, violul etc. comise de structurile criminale ce nu constituie forțe armate regulamentare. Statutul CPI definește „supunerea la sclavie ca o faptă de a exercita asupra unei persoane unul sau ansamblul atribuțiilor legate de dreptul de proprietate, inclusiv în cadrul traficului de ființe umane, în special de femei și copii” (articolul 7.2 (c)).³³² În articolul 7.2 se prevede că „prin act îndreptat împotriva unei populații civile se înțelege comportamentul care constă în comiterea multiplă de acte vizate în paragraful 1 împotriva oricărei populații civile, în aplicarea sau în sprijinirea unui stat ori a unei organizații, având ca scop un asemenea atac”.³³³

În contextul tendințelor actuale, inclusiv la nivel teoretic și practic, putem afirma că dispoziția respectivă confirmă faptul că și crimele contra umanității pot fi comise, în egală măsură, de entități non-etatice.³³⁴ Totodată, termenul „organizație” în sensul articolului 7.2 al Statutului de la Roma, trezește mai multe discuții. Astfel, se observă tendința de a evita utilizarea în cazul menționat al criteriului aplicabil „grupurilor armate organizate”, acceptând criteriul compatibil instituțiilor de stat.³³⁵ În opinia noastră, această abordare poate fi una inefficientă, care nu permite grupurilor organizate să întrunească o asemenea condiție, ceea ce inevitabil duce la ignorarea conștientă a tendințelor de interpretare a dreptului internațional umanitar în ultimele două-trei decenii.

³³¹ AMBOS, K. *What does 'intent to destroy' in genocide mean?* International Review of the Red Cross. Vol.91. Nr.876. December 2009, pp. 833-858. [citat 13.09.2019]. Disponibil: <http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc-876-ambos.pdf>

³³² Statutul de la Roma, art.7.2(c).

³³³ Statutul Curții Penale Internaționale, semnat la Roma, la 17 iunie 1998. [citat 13.09.2019]. Disponibil: <https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/add16852-ae9-4757-abe7-9cdc7cf02886/283948/romestatutefra1.pdf>

³³⁴ Idem.

³³⁵ Tribunal pénal international pour l'ex-Yougoslavie (TPIY), Le Procureur c. Tadić, Arrêt relatif à l'appel de la Défense concernant l'exception préjudicielle d'incompétence (chambre d'appel), aff aire n° IT-94-1-AR/, 2 octobre 1995, para. 654-655. [citat 16.09.2019]. Disponibil: <http://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/fr/51002JN3.htm>

³³⁶ HAUCK, P., PETERKE, S. Le crime organisé et la violence en bande organisée dans le droit national et international. Revue Internationale de la Croix-Rouge. Volume 92. Sélection française 2010, p. 250. [citat 16.09.2019]. Disponibil: <http://www.icrc.org/fre/assets/files/publications/icrc-001-4054.pdf>

Arătăm că și un alt articol al Statutului CPI, articolul 8.2 (f), prevede că sunt considerate crime de război și alte încălcări grave ale legilor și cutumelor de război aplicabile în cadrul conflictelor armate non-internaționale.

Instituția răspunderii penale internaționale a evoluat în contextul dreptului internațional umanitar, însă, s-a consolidat în cadrul dreptului internațional penal. Această evoluție a oferit posibilitatea de a accepta calea unificării în mare parte a instituției răspunderii pentru încălcările grave comise în timp de conflict armat internațional și non-internațional. Dar la nivel de experți, în prezent, este acceptat faptul că încălcările grave comise de grupările armate în timp de conflicte armate non-internaționale, cad sub jurisdicția CPI, a tribunalelor internaționale *ad hoc* sau a instanțelor naționale. Astfel, cazul TPII confirmă în mod expres acest fapt. Ulterior, în 2002, a fost instituită Curtea pentru Bosnia și Herțegovina, în jurisdicția căreia intra judecarea crimelor de război, precum și a crimelor organizate, considerat ca element de noutate. Adevărul este că principiul individualizării pedepsei promovat de Beccaria, rămâne a fi „nucleul” proceselor – fie că este vorba despre dreptul internațional penal, fie despre dreptul național penal.

În ultimul timp dezbaterile privind diferența dintre dreptul internațional penal și dreptul penal internațional au devenit tot mai ample, în mare parte din cauza lipsei dorinței experților în drept penal de a recunoaște că domeniul dreptului internațional penal este parte componentă al dreptului internațional public, iar domeniul lor – dreptul penal internațional, trebuie privit ca drept penal comparat, cu toate caracteristicile respective, care în niciun caz nu pot fi negate.

Dreptul internațional penal, în special, și dreptul internațional umanitar, în general, are obligația, inclusiv morală, juridică, politică, să dea răspuns unor situații de criză, în care cei ce comit încălcări grave, de regulă, ignoră reglementările de ordin juridic. În condițiile în care, legiuitorul național se conduce după anumite clișee clasice în raport cu dreptul penal, combaterea criminalității a devenit un subiect abordat tot mai des la nivel internațional. Revenim la criteriile fundamentale ce descriu co-raportul dintre dreptul internațional public și dreptul internațional umanitar – delimitarea între *jus ad bellum* și *jus in bello*. Chiar dacă aplicarea forței a fost interzisă odată cu adoptarea Cartei ONU, conflictele armate nu au dispărut, acestea preluând forma unor conflicte non-internaționale, atunci când cel puțin o parte beligerantă reprezintă o grupare armată, astfel, inițial un asemenea conflict nefiind obiect al Convențiilor de la Geneva din 1949. Așadar, în astfel de condiții, dreptul internațional umanitar, iar ulterior dreptul internațional penal, a trebuit să vină cu un răspuns clar referitor la interpretarea și aplicarea sistemului de constrângere la nivel internațional, care, la rândul său, l-a influențat și pe cel național, impunându-se în calitate de instituție acceptată tot mai mult, dar și în calitate de parte a dreptului internațional cutumiar.

Dacă acceptăm că anumite grupuri criminale organizate ar putea fi considerate grupuri armate organizate, acestea ar putea fi supuse răspunderii pentru crime internaționale. Prin urmare, propunerile ce vizau înființarea unui tribunal pentru judecarea cazurilor ce țin de terorism și de trafic de stupefianți la acest moment nu au reușit,³³⁶ faptele comise de aceste grupări pot cădea sub incidența dreptului internațional penal, în special a prevederilor Statutului de la Roma (1998). Totuși, o asemenea abordare se ciocnește în mare parte de dialogul „îndelungat” privind delimitarea dintre dreptul internațional penal și dreptul penal internațional.

Pornim de la faptul că în mod tradițional, atunci când este vorba despre dreptul penal internațional, de regulă se subînțelege termenul „drept penal comparat”, pe când dreptul internațional penal reflectă în mare parte evoluția și codificarea instituției răspunderii în dreptul internațional umanitar. Așadar, acest proces trebuie privit în ansamblul său – de la recunoașterea caracterului cutumiar/imperativ al „regulilor și obiceiurilor de război” la codificarea lor în formula „încălcare grave ale convențiilor de la Geneva” și, în final la „crime de război”, termen acceptat unanim astăzi.³³⁷ În cazul dat, referindu-ne la efectele pe care le-a avut și le are practica judiciară din spațiul balcanic, ne asumăm riscul să presupunem că dacă anterior, în anii 80 ai secolului XX termenul „crime de război” era unul acceptat în special la nivel doctrinar, atunci jurisprudența TPIY l-a confirmat și din punct de vedere al practicii judiciare. Chiar dacă precedentul judiciar nu este recunoscut ca izvor de drept penal, inclusiv de drept internațional penal, realitatea pare a fi un pic alta. Sub influența *common law*, practica judiciară, inclusiv în domeniul dreptului internațional penal are un rol tot mai important.

Constatăm, fără a pretinde că este un element de noutate, faptul că practica judiciară a Tribunalului de la Nurenberg a influențat procesul de codificare al dreptului internațional penal, ceea a fost confirmat și de Rezoluția Nr. 95 (1946) adoptată de Adunarea Generală a ONU. Această rezoluție a recunoscut principiile dreptului internațional penal declarate de Tribunalul de la Nurenberg. Ulterior, în pofida faptului că „războiul rece” a „înghețat” evoluția instituției răspunderii în dreptul internațional umanitar, totuși, ultimul deceniu al secolului XX a permis reînvierea acesteia. Acest proces a avut loc în contextul declanșării unor crize majore cu efecte dezastruoase, cum ar fi destrămarea URSS și a Iugoslaviei, ultimul caz caracterizându-se de o serie de conflicte armate sângeroase.

Conflictele declanșate pe teritoriul fostei Iugoslavii au abordat și o altă chestiune importantă, respectiv, situația în care se află persoanele dislocate în interiorul țării, statutul cărora până atunci era

³³⁶ MONDIAL: *Pour revendiquer la création d'un tribunal international contre le terrorisme*. [citat 16.09.2019]. Disponibil: <http://www.wluml.org/fr/node/1708>

³³⁷ GAMURARI, V. *Réflexions sur l'évolution de la politique en matière d'asile dans l'Union européenne : de la réglementation au niveau national au tel communautaire (II-ème partie)*. In : Studii Juridice Universitare. ULIM. № 3-4. Anul III/2010, p. 11-22.

puțin abordată la nivel internațional. Problema în cauză este în special caracteristică statelor ce se confruntă cu conflicte inter-etnice, cum este de exemplu cel din fosta Iugoslavie sau cele din Caucaz (Karabah, Abhaz, Osetin), dar nu ocolește nici statele ce se confruntă cu conflicte politice, cum este cazul Republicii Moldova. Persoanele intern-deplasate în lipsa unei reglementări la nivel internațional și național sunt defavorizate în raport cu cele refugiate, statutul cărora este reglementat de Convenția de la Geneva din 1951.³³⁸

Reamintim că abuzul în raport de persoanele dislocate în interiorul țării mult timp nu au constituit prioritate pentru Marile Puteri din cadrul Consiliului de Securitate al ONU. La acest moment după unele calcule există peste 27 de milioane de persoane deplasate pe plan intern, număr ce depășește pe cel al refugiaților recunoscuți oficial.³³⁹ Situațiile din regiunea Darfur, Sudan sau din Republica Democratică Congo au ilustrat recent că vulnerabilitatea extremă a civililor nu duce în mod automat la o intervenție în favoarea acestora. Precizăm că această situație se referă și la primii ani după terminarea „războiului rece”. În Irak, guvernul lui Saddam Hussein a fost înarmat și ajutat în special de SUA și Marea Britanie pe tot parcursul anilor 80 ai secolului XX, în pofida mai multor rapoarte credibile privind deplasarea sistematică a unor minorități cum ar fi exemplul kurzilor din nordul țării. Chiar și represiunea brutală a revoltelor šiite și kurde în martie 1991 nu a provocat la început reacție în favoarea civililor amenințați. În Bosnia, cele mai grave purificări etnice, cu excepția Srebrenica, au avut loc în perioada aprilie-iulie 1992. În contextul experienței conflictului armat din Croația și a prezenței căștilor albastre în Sarajevo, a multiplelor informații privind abuzurile paramilitarilor sârbi, a apelurilor CICR și a UNHCR, Consiliul de Securitate nu a reacționat. În egală măsură, în Rwanda, membrii Consiliului de Securitate au ignorat avertismentele privind planificarea unui genocid. La momentul declanșării masacrelor, în aprilie 1994, numărul căștilor albastre situate în Kigali a fost redus simțitor, iar mandatul lor a suferit modificări.³⁴⁰ În final, în 1998, în primul an de conflict deschis din Kosovo, șefii guvernelor statelor occidentale mai sperau la negocieri cu guvernul de la Belgrad. Până în martie 1999 albanezii strămutați în interiorul țării au fost încurajați să revină în localitățile sale distruse, sau cel puțin să rămână în țară. În martie 1999 intrarea NATO în conflict a provocat retragerea în mod brutal a observatorilor din partea OSCE, misiunea cărora consta în supravegherea procesului de încetare a focului semnat în octombrie 1998 și de asigurare a

³³⁸ Idem.

³³⁹ *Internal Displacement: Global Overview of Trends and Developments in 2010 (March 2011)*. [citat 16.09.2019]. Disponibil: <http://www.internal-displacement.org/publications/global-overview-2010>

³⁴⁰ *Rezoluția Consiliului de Securitate al ONU nr. 912 din 21.04.1994*. [citat 22.03.2019]. Disponibil: [http://www.un.org/french/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/912\(1994\)](http://www.un.org/french/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/912(1994))

populației civile. În consecință, sute de mii de persoane deplasate pe plan intern fuseseră abandonate.³⁴¹

Arătăm că, în cazul fostei Iugoslavii, ca și în cazul Irakului și Rwandei, problema persoanelor deplasate pe plan intern devenise obiect al negocierilor diplomatice. Între timp statele vecine s-au văzut în fața unui exod masiv de refugiați și astfel au fost nevoite să-și închidă hotarele. În iulie 1992, Croația și-a închis hotarele în fața refugiaților bosniaci, provocând un dialog cu privire la acest subiect în Europa.³⁴²

În cadrul unor importante conferințe asupra conflictului din Iugoslavia în iulie 1992, Linda Chalker, vorbind din numele Uniunii Europene, declara că cel mai bun mijloc de a minimaliza problema migratoare este de a încerca să oprească exodul persoanelor deplasate în plan intern, furnizând o asistență suficientă ce ar permite să le ofere securitate pe teritoriul fostei Iugoslavii.³⁴³

În cazul dat, asistența umanitară este în mod clar construită ca mijloc al politicii migratoare. Astfel, în toamna anului 1992, ideea zonelor umanitare sigure în Bosnia a fost invocată ca o soluție posibilă pentru prizonierii bosniaci eliberați din lagărele sârbești, pentru care CICR nu găsise țări să-i primească.³⁴⁴ Câteva luni mai târziu, în primăvara anului 1993, ofensiva sârbă în Bosnia orientală a plasat comunitatea internațională în fața a două dileme în situația în care asediarea orașului Srebrenica nu a mai putut rezista. Trebuia decis, fie să se intervină intervină, fie să accepte evacuarea totală și astfel să abandoneze eforturile diplomatice ale dlor Vance și Owen. În consecință, Srebrenica a fost declarată „zonă umanitară sigură”. Astfel, este evident că în 1991 și 1992 pornirea unei asistențe și a unei protecții umanitare *in situ* avea ca obiectiv limitarea exodului sau evacuarea civililor.

Devine necesară formularea unui răspuns la întrebarea „în ce formă să fie implementat acest proces”. Oferirea unor noi forme de securitate în cadrul unor țări cuprinse de flăcările unor conflicte armate a fost deci un răspuns imaginat de țările occidentale ca impas diplomatic față de purificările etnice din Bosnia. Această protecție internațională a fost oferită în locul unei ospitalități inexistente. Ea a fost concepută înainte de toate ca o strategie prin intermediul căreia se preconiza limitarea suferințelor, care la rândul lor puteau duce inevitabil la limitarea exodului. Această apropiere în

³⁴¹ COHEN, R., KORN, D.A., *Failing the internally displaced. In: Forced Migration Review. Learning from Kosovo*, nr.5, August 1999, p. 11-13. [citat 22.03.2019]. Disponibil: <http://www.fmreview.org/FMRpdfs/FMR05/fmr5full.pdf>

³⁴² *A Comprehensive Reponse to the Humanitarian Crisis in the former Yugoslavia*. UNHCR Report, 24 July 1992, HCR/IMFY/1992/2. [citat 22.03.2019]. Disponibil: <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=country&category=&publisher=&type=LEGALPOLICY&coi=HRV&rid=&docid=438ec8aa2&skip=0>

³⁴³ DUBERNET, C. *Quand l'espace humanitaire devient une zone de guerre : personnes déplacées et peurs sécuritaires*. Recueil Alexandries, Collections Esquisses, janvier 2006. [citat 22.03.2019]. Disponibil: <http://www.reseau-terra.eu/article346.html>

³⁴⁴ GAMURARI, V., op. cit.

condițiile în care aspectul umanitar deservea obiectivelor de securitate și de stabilitate a avut între timp consecințe imprevizibile, deseori dramatice.

Prima consecință a aspectului umanitar ca și ordin de securitate este faptul că protecția internațională nu se referă în mare parte la persoane, ci la anumite spații, la zone tampon, frontiere amenințate. Termenii frecvent utilizați în cadrul politicii respective sunt: spații umanitare, zone de securitate, căi în securitate, zone aeriene exclusive, accentul fiind pus pe teritorii în care nivelul de pericol trebuie să fie redus sau controlat. Forțele de protecție a ONU (FORPRONU) au fost inițial create pentru menținerea ordinii în unele sectoare ale Croației Orientale. Ulterior, în Bosnia, zonele de securitate fuseseră bine definite în dependență de valoarea lor strategică. Importanța discuțiilor de ordin geopolitic vin în contrast cu lipsa dezbaterilor asupra protecției persoanelor implicate. De aici și rezultatul – drumurile și convoaiele erau mai bine protejate decât victimele conflictelor.

Al doilea aspect al acestor zone protejate este lipsa libertății de circulație. În Bosnia, dat fiind că Srebrenica fusese declarată zonă de securitate, orice evacuare a fost stopată, în pofida faptului că mica localitate se sufoca de numărul mare de refugiați din localitățile învecinate. Ea se transforma într-un vast lagăr asediat, dependent în întregime de ajutorul internațional.³⁴⁵ Coridoare umanitare ca cel organizat în cazul Sarajevo nu aveau alte scopuri decât livrarea produselor alimentare și excludeau posibilitatea evacuărilor, cu excepția câtorva cazuri medicale. În rezumat, crearea zonelor de securitate permite regrouparea civililor și limitează șansa lor de a părăsi zonele de conflict, cum ar fi să caute azil în străinătate sau refugiu în propria țară. Forma în care guvernele occidentale insistau asupra dreptului de a rămâne și se opuneau purificărilor etnice, nu trebuie să ascundă faptul că persoanele deplasate în plan intern nu aveau drept de alegere și trebuiau să rămână în acele locuri și aceasta în împrejurări foarte periculoase.

Cel de-al treilea aspect vine să completeze primele două. Obiectivul acțiunii internaționale este de a stopa exodul, iar în fața controlului asupra deplasărilor populației are prioritate securitatea persoanelor. Nu o singură dată forțele ONU au fost constrânse să coopereze cu liderii acestor populații, fără a ține cont de atitudinea acestora față de drepturile omului. Astfel, militarii, parlamentarii, traficanții etc. erau legitimați prin statutul lor de intermediari între civili și căștile albastre ale ONG-urilor umanitare.

Ca și consecință, zonele de securitate sunt foarte repede transformate în centre de contrabandă, de criminalitate și de persecutare a persoanelor ce aveau opinii diferite de cele promovate de liderii respectivi. Această violență internă a fost agravată prin atacuri din exterior. Atacul asupra localității Srebrenica în Bosnia în 1995 nu a fost oprit de căștile albastre staționate acolo. Mai multe mii de

³⁴⁵ DUBERNET, C. op. cit.

bărbați bosniaci au fost separați de familiile lor pe teritoriul bazei FORPRONU de la Potocari înainte de a fi executați. Prin urmare, Tadeusz Mazowiecki, reprezentantul ONU pentru drepturile omului în Bosnia, a demisionat după acest masacru.

Evenimentele în Bosnia, mai exact în fosta Iugoslavie, la fel ca și tragediile din alte regiuni menționate, cum sunt regiunea Darfur, Rwanda, RD Congo etc., au influențat ONU și au contribuit la crearea principiilor directoare a Națiunilor Unite privind deplasarea persoanelor în interiorul propriei țări, publicat în februarie 1998.³⁴⁶ În lipsa unui caracter de acord internațional, aceste principii au sarcina de a încuraja statele, forțele militare și alți participanți să respecte regulile umanitare armonizate.

Conflictul din Kosovo a venit ca o provocare pentru noul ghid. În 1998 și la începutul anului 1999 mecanismele de protecție nu au putut fi impuse. Suferințele persoanelor deplasate în plan intern au fost minimalizate doar după ce comunitatea internațională a căutat o reglementare negociată cu guvernul lui Slobodan Milosevic. Odată cu intrarea în conflict a NATO, subiectul persecutării persoanelor dislocate în interiorul țării a fost făcut public, în special în cadrul conferințelor de presă cotidiene. În egală măsură, retragerea din teren a observatorilor OSCE și a tuturor agențiilor umanitare, nu a permis protecția civililor de persecutarea din partea paramilitarilor. Acest conflict a făcut o adevărată dezordine nu doar printre refugiații ajunși în Albania și Macedonia de Nord, dar la fel printre sutele de mii de persoane care au rămas în limitele frontierelor țării. Pe de altă parte, plasarea forțelor internaționale pe lângă Armata de Eliberare a Kosovo, a amenințat civilii de origine sârbă. Victoria aliaților a antrenat purificarea etnică masivă a sârbilor din partea paramilitarilor albanezi. Din acest motiv, conflictul din Kosovo a pus în evidență limitele sistemului de protecție a persoanelor deplasate în plan intern pus în aplicare de Națiunile Unite.

Problema persoanelor deplasate în plan intern nu poate fi studiată fără a examina chestiunea migrației forțate. Majoritatea experților recunosc consecințele umane dramatice ca efect al închiderii frontierelor de către statele vecine. Referindu-ne la cazul fostei Iugoslavii, acesta reflectă poziția statelor occidentale. În acest caz, considerăm că situația persoanelor deplasate în plan intern a fost „plătită” prin intervenția politică, obiectivul fiind menținerea civililor în propria țară într-o perioadă cuprinsă de focurile războiului. În astfel de circumstanțe, această situație seamănă mai mult cu condițiile reale în care se află prizonierii. În realitate, victimele purificării etnice în Bosnia nu au beneficiat de dreptul de a rămâne pe care l-ar fi revendicat, ba din contra, ei au fost constrânși să rămână.

³⁴⁶ *Principes directeurs relatifs au déplacement de personnes à l'intérieur de leur propre pays*. [citât 20.05.2019]. Disponibil: <http://www.law.georgetown.edu/idp/french/GPFFrench.pdf>

3.3. Implementarea instituțiilor justiției tranziționale în Bosnia și Herțegovina ca factor al reconcilierii naționale

Procesul de restabilire a credibilității față de justiție în Bosnia și Herțegovina, urmat după conflictul sângeros din ultimul deceniu al secolului XX, a fost și rămâne a fi unul destul de complicat, chiar dacă există o susținere expresă, inclusiv de ordin logistic și financiar, din partea comunității internaționale. Instituirea Tribunalului Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie (TPII) în 1993 a avut un efect pozitiv la început în cadrul societății bosniace, trezind un spirit de încredere după o disperare totală în instituțiile internaționale responsabile pentru menținerea securității la nivel internațional, inclusiv regional, doar că foarte repede entuziasmul a început să dispară. În viziunea majorității populației vinovăția celor ce au comis crime de război, crime contra umanității și acte de genocid (ne referim în special la Srebrenica) era evidentă, pe când la nivelul dreptului internațional penal erau înțelese care sunt dificultățile cu care se poate confrunta un proces penal internațional, în condițiile în care Tribunalul se află departe de zona de conflict, iar acumularea probelor, audierea martorilor, reținerea persoanelor ce au comis crime internaționale, în condițiile unei lipse totale de cooperare la nivel regional și protejarea conaționalilor săi de către noile state create după destrămarea fostei Iugoslavii devin proceduri extrem de complicate.³⁴⁷

Spre deosebire de Procesul de la Nuernberg, care s-a desfășurat în condițiile în care Germania se afla sub regim de ocupație, TPII activa în contextul necesității întreținerii unui „dialog” cu state suverane, care aveau propriul sistem de drept cu respectarea principiilor de bază ce asigură funcționarea justiției, statele fiind parte componentă ale tradițiilor juridice europene, astfel, procesele fiind în mod logic de durată.

La toate acestea se mai adaugă și conceperea particulară a justiției penale la nivel internațional și la nivel al Uniunii Europene. Însă, spre deosebire de instituțiile judiciare europene, magistrații cărora în linii generale au la bază aceeași pregătire, magistrații TPII erau reprezentanți ai diferitor școli de drept, ceea ce nu putea să-și lase amprenta asupra unor divergențe ce apar ca urmare a conceperii rolului și locului justiției penale într-o societate post-conflict, printre sarcinile căreia se enumeră și reconcilierea națională.

După adoptarea ultimului act de acuzare Tribunalul Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie (TPII) a început să redirectioneze unele dintre cazuri jurisdicțiilor naționale ale fostei Iugoslavii, astfel, și-a dublat eforturile pentru a ajuta la consolidarea instituțiilor judiciare din regiune.

³⁴⁷ NĂVODARIU, E.T. *Obiectivele justiției în materie penală a Bosniei și Herțegovinei în contextul punerii în aplicare a instituțiilor justiției tranziționale ca factor al reconcilierii naționale*. În: Studii Juridice Universitare. ULIM, nr. 1. Anul XIV/2021, p.168. ISSN 1857-4122

Tribunalele naționale ar trebui să aibă un rol activ, în sarcina de a judeca eficient persoanele trimise în fața sa pentru comiterea crimelor de război, pentru a pune capăt impunității.³⁴⁸

Consiliul de Securitate al ONU, în perioada 2002-2004, a solicitat sprijinul comunității internaționale și țărilor donatoare care acordau ajutor instituțiilor judiciare din statele din fosta Iugoslavie, acest sprijin având rolul de a sprijini aceste instituții în gestionarea cât mai bună a proceselor în materie de crime de război cerând Tribunalului să participe activ la consolidarea instituțiilor judiciare prin medierea programului său ce urmărea sensibilizarea mai multor țări.

Demersurile efectuate, concretizate prin eforturile depuse de Tribunal și de comunitatea internațională, și-au adus aportul pentru înființarea în Bosnia și Herțegovina, Serbia și Croația a unor organe împuternicite care să ancheteze crimele de război și să aducă în fața justiției pentru a fi judecați autorii acestora.

Ca și exemplu, în Curtea de Stat și Parchetul Bosniei și Herțegovinei a creat secția împuternicită pentru crime de război, Tribunalul fiind factorul determinant în procesul de creare a acestor organe. Activitatea acestor organe s-a concretizat prin soluționarea cauzelor care au fost aduse în fața lor.³⁴⁹

Atât în Serbia cât și în Croația au fost create camere pentru investigarea crimelor de război, astfel, în 2003, în Serbia se înființează camera pentru crime de război din cadrul tribunalului din districtul Belgrad dar și subdiviziunea parchetului specializat, iar în Croația, în aceeași perioadă, au fost înființate camere în cadrul tribunalelor din cantoane precum Zagreb, Osijek, Rijeka și Split. De subliniat este faptul că, la crearea acestor organe specializate un rol important l-a avut ajutorul acordat de comunitatea internațională.

În Kosovo au fost constituite tribunale formate din judecători internaționali sau mixte în componența cărora intrau atât judecători internaționali cât și judecători locali, a căror activitate se desfășura sub egida Misiunii de administrare interimară a Națiunilor Unite (MINUK), și care au avut competența pentru a examina cazurile de crime de război.

Efortul depus Tribunal s-a concretizat în îmbunătățirea capacității instituțiilor judiciare naționale de a lupta împotriva impunității autorilor acuzați de comiterea crimelor de război.

3.3.1. Implicarea comunității internaționale raportat la justiția penală din Bosnia și Herțegovina ca urmare a conflictului armat din Balcani

Pentru a se realiza o examinare eficientă a consecințelor dure determinate de atentatele la drepturile omului săvârșite în timpul conflictelor armate din Bosnia și Herțegovina, este necesar să se creeze un sistem național al justiției penale funcțional, independent și imparțial. Acest demers se impune cu atât mai mult cu cât există un număr foarte mare de persoane care și-au pierdut viața în

³⁴⁸ NĂVODARIU, E.T., op. cit., p.169.

³⁴⁹ Idem.

timpul conflictului (aproximativ 15.000 de persoane). Numărul persoanelor care au fost victime ale unor executări extrajudiciare, a unor omoruri arbitrare, a violurilor sau abuzurilor sexuale sau a celor considerate dispărute fără veste este de peste 16.000. Cu toate acestea, mii de persoane bănuite că au participat la comiterea unor crime de război, a unor crime contra umanității și genocid, ce au avut loc în perioada de desfășurare a conflictului din Bosnia și Herțegovina în continuare beneficiază de impunitate. O parte semnificativă din numărul mare de dosare în care s-au început investigații de către poliția bosniacă și parchetul au fost stocate în arhive ale sistemului justiției penale, în loc să ducă la efectuarea unor urmăriri active și efective în fața instanțelor judiciare naționale.³⁵⁰

Justiția trebuie să intervină îndeosebi în cazul victimelor încălcărilor grave comise în masă, inclusiv și în ceea ce îi privește pe membri familiilor acestora, care au dreptul la obținerea unor reparații complete, cum sunt: indemnizarea, restituția, readaptarea, reabilitarea și garantarea non-repetării. Stabilirea adevărului despre aceste încălcări, nu trebuie să se rezume la a fi discutat, ci trebuie stabilit în interesul unui proces de reconciliere și integrare în cazul unei societăți divizate. În continuare, activitatea TPII trebuie completată cu un sistem național de justiție funcțional care în timp să preia integral activitatea TPII.

Instanțele judiciare trebuie să fie conștiente de complexitatea și sensibilitatea dosarelor pe care le au spre soluționare, obiectivul acestora nu trebuie să vizeze numai descurajarea comiterii unor acte atât de grave, ci trebuie abordate în profuzime chiar dacă numărul încălcărilor este foarte mare precum și a autorilor acestor încălcări. Amnesty International are convingerea că sistemul de justiție penală are obligația să abordeze în mod echitabil și corect ținând cont de elementele specifice și de anumite circumstanțe speciale ale țării dar și ale regiunii în care s-a produs încălcarea, aceasta fiind condiția crucială în ceea ce privește menținerea și dezvoltarea pe termen lung.³⁵¹

Astfel, Amnesty International este de părere că acea propunere venită din partea comunității internaționale, în sensul creării Camerei pentru Crimele de Război ce este specializată în cadrul Curții de Stat a Bosniei și Herțegovinei implementată cea drept mai târziu, poate fi un prim efort pentru îndeplinirea acestei sarcini dificile, doar cu condiția “că ea va face parte dintr-o strategie comună aplicabilă întregului sistem judiciar penal bosniac în materie de genocid, crime contra umanității și crime de război”.³⁵²

La nivel național, pentru asigurarea echității judecării proceselor în dosare din materia crimelor de război este necesar a se crea o Cameră pentru Crimele de Război. S-au făcut propuneri în

³⁵⁰ NĂVODARIU, E.T., op. cit., p.170.

³⁵¹ *Amnesty International. Annual Report: Bosnia and Herzegovina 2013.* [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnestyusa.org/reports/annual-report-bosnia-and-herzegovina-2013/>

³⁵² *Amnesty International. Bosnia and Herzegovina. Submission to the United Nations Committee against torture.* 62nd session, 6 November – 6 December 2017. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnesty.org/download/Documents/EUR6372192017ENGLISH.PDF>

înlăturarea acestor neajunsuri semnalate și care au condus la mai multe tentative de înființare a unor camere sau complete specializate, însă toate aceste încercări au fost afectate de erori intervenite la diferite niveluri ale sistemului judiciar, această propunere, în final, nu a dus la nici o soluție satisfăcătoare pentru soluționarea acestor probleme grave. Amnesty International a recomandat să se introducă o componentă internațională în cadrul instanțelor judiciare cantonale și de district, care sunt specializate în examinarea crimelor de război pentru a se stabili un sistem de justiție penală capabil să funcționeze pentru o perioadă lungă de timp. Organizația își manifestă preocuparea în supravegherea modului în care persoanele care erau desemnate să se ocupe de crearea camerei pentru Crimele de Război oferă atenție și resurse eficiente sistemului judiciar penal. Aceasta a constatat că implicarea celor responsabili în asigurarea funcționării Camerei nu a fost la nivelul așteptărilor, astfel că, a ajuns la concluzia că o instanță națională nu va înțelege doleanțele populațiilor locale în combaterea a impunității și nici nu va favoriza reconstituirea sistemului național de justiție penală în ansamblul său.³⁵³

Preocuparea comunității internaționale a vizat propunerea din iunie 2003, prin care s-a recunoscut rolul tribunalelor pentru entități din Republica Srpska, Federația și Districtul Brčko, care nu au fost capabile să înlăture neajunsurile ce i-au fost aduse la cunoștință și care a avut ca și rezultat multiple erori ale sistemului judiciar în cursul soluționării proceselor. Față de modul în care în tribunalele pentru entități au soluționat dosarele pentru crime de război, se ajunge la ideea necesității de a se crea o Cameră pentru Crime de Război. Nu a fost propusă nici o soluție satisfăcătoare pentru a fi soluționată această problemă atât de gravă. Ca și argument, facem referire la concluziile Grupului de lucru al TPII și cele ale Biroului Înaltului Reprezentant pentru procedurile locale privind crimele de război în Bosnia și Herțegovina, ce au avut loc la Haga, la 21 februarie 2003, ocazie cu care declară la pagina 1 faptul că cele două organizații au ținut cont în cadrul elaborării propunerilor sale „... faptul că procedura asupra Crimelor de Război angajată de tribunalele locale din Bosnia și Herțegovina, se constată până la acest moment ineficiente și neconforme normelor internaționale...”³⁵⁴

Considerăm că, la momentul în care procedurile care erau în curs de soluționare în fața tribunalelor pentru entități trebuiau să fie în atenția comunității internaționale dar și a autorităților naționale pentru a avea susținere atât de necesară pentru continuarea examinării de către aceste tribunale a unei părți cât mai mare din dosare. Estimările făcute Amnesty International arată că “doar în jur de 13 cazuri pe crime de război erau în proces pe lângă tribunalele pentru entități, majoritatea

³⁵³ NĂVODARIU, E.T..op. cit., p.171.

³⁵⁴ *Conclusions préliminaires conjointes de la Conférence des experts du Bureau du Haut Représentant et du TPIY sur la portée des poursuites pour crimes de guerre en Bosnie-Herzégovine*. La Haye, 15 janvier 2003. OHR/PIS/723-f. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.icty.org/fr/press/conclusions-pr%C3%A9liminaires-conjointes-de-la-conf%C3%A9rence-des-experts-du-bureau-du-haut>

în cantoanele Hercegovacko-Neretvanski și Zenica-Doboj”. Potrivit celor comunicate de către cel însărcinat de către statul bosniac pentru legătura cu tribunalul, în decursul primilor 6 ani la nivelul tribunalelor locale (ale Federației) au fost găsiți culpabili următorii: “1 bosniac croat pentru crimele de război comise împotriva bosniacilor, 10 sârbi pentru crime de război comise împotriva bosniacilor și 40 bosniaci pentru crime de război comise împotriva sârbilor și croaților.”³⁵⁵ Competența Camerei pentru Crime de război viza examinarea, în principiu pe o durată de timp de 5 ani de funcționare, numărul total fiind de 108-118 dosare (aproximativ 21-23 dosare/an) ce au ca obiect soluționarea cauzelor ce privesc crime de genocid, crime contra umanității și crime de război. Din numărul total de cauze, între 50 și 60 de dosare trebuiau să cuprindă dosare „sensibile” ce reflectau „Regulile de Parcurs”. Ca și exemplu, „Unitatea Regulilor de Parcurs” a avut spre examinare aproximativ 500-600 de dosare transmise de magistrații din cadrul parchetele locale.³⁵⁶

Este mai puțin important care sunt criteriile care determină încadrarea unui dosar în categoria „foarte sensibil” sau „difcil”, însă tribunalele pentru entități au datoriat de a continua să se focalizeze pe dosare complexe, în scopul abordării unor probleme sensibile, chiar dacă voința politică se manifestă în sensul punerii în aplicare a urmărilor și procedurilor penale.³⁵⁷ Odată cu începerea anchetei în elucidarea unei crime vor apărea cu siguranță probe împotriva multor alte persoane suspectate atât în dosarul în curs cât și în alte dosare fapt ce va atrage, în principiu, examinarea separată a cauzelor nou formate. Observăm că, în majoritatea dosarelor, acțiunile presupușilor autori indiferent dacă acțiunile lor sunt considerate ca fiind semnificative sau nu, vor crea o legătură complexă sau se vor îmbina cu elemente din alte dosare ce sunt în curs de examinare în fața Tribunalului sau care urmau să fie prezentate Camerei pentru Crime de Război de la Sarajevo.

Cu titlu de exemplu, în cadrul procedurilor judiciare efectuate de Tribunalul din Districtul Banya Luka în cazul decesului produs în familia Motanović ce a avut loc în timpul conflictului armat s-a constatat că există mai multe dificultăți pe care le-au întâmpinat persoanele ce fac parte din sistemul judiciar penal local ce sunt împuternicite să judece cauzele în materie de crime de război. Astfel, ancheta desfășurată de poliție ce a început în anul 2000, supervizată îndeaproape și supusă examinării de către observatori ai poliției internaționale dar și de experții juridici al Misiunii Națiunilor Unite în Bosnia și Herțegovina (MINUBH) până la sfârșitul mandatului său în decembrie 2002, fiind în mod permanent îngreunată prin obstrucționările venite din interior.³⁵⁸ MINUBH și-a

³⁵⁵ HECMOVICI, E., *Zločin bez Kazne-Haški tribunal u BiH, Dani*, 7 martie 2003. [cit. 12.01.2021]. Disponibil: <https://bhdani.oslobodjenje.ba/bhdani/arhiva/zlocin-bez-kazne>

³⁵⁶ NÁVODARIU, E.T., op. cit., p.172.

³⁵⁷ Idem.

³⁵⁸ *Bosnie-Herzégovine – Combattre l’Impunité en Hommage aux Personnes Portées Disparues*. AI Index EUR 63/004AI Index EUR 63/004/2003 SF_03_COO_282, mars 2003, pages 29-30. In : Amnesty International. *Bosnie-Herzégovine Une Justice en suspens : Les poursuites pour crimes de guerre sont paralysées*, 2003. [cit. 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnesty.org/download/Documents/108000/eur630182003fr.pdf>

exprimat regretul cu privire la faptul că, ancheta ajunsă la acest punct, nu s-a concentrat pentru a identifica persoanele care au dat ordin să se comită crime, în situația în care au existat informații în acest sens, anchetatorii admitând că responsabilitatea acestor crime revenea în mod exclusiv conducătorului fostei poliții sârbo-bosniace din Prijedor, ce a fost împușcat de către forțele IFOR în timpul tentativei de arest în anul 1997. Procurorul districtului Laka Banja, la sfârșitul lunii ianuarie 2003 a pus sub acuzare 11 bărbați care erau de origine sârbo-bosniacă (aceștia fiind foști membri ai forțelor de poliție) pentru comiterea unor crime de război comise împotriva populației civile și participarea la arestări ilegale a unor familii de origine croato-bosniacă. La 30 iunie 2003 a început procesul împotriva acestora însă a fost stopat la scurt timp întrucât unul dintre reprezentanții apărării au cerut transferarea cazului la un alt tribunal. Curtea Supremă a Republicii Srpska respinge cererea de transfer la începutul lunii iulie. În acest caz, ancheta desfășurată de poliție a avut ca rezultat strângerea de probe suplimentare despre comiterea unor infracțiuni de drept internațional ce sunt similare celor cercetate, săvârșite în timp de război contra populației non-sârbe în regiunea Prijedor. Cercetarea acestor noi fapte s-a făcut de către procurorul local căruia i-au fost transferate pe baza rapoartele penale.³⁵⁹

Procedurile judiciare ce au fost începute în fața tribunalul cantonal Zenica contra croatului bosniac Dominik Ilijašević arată că punerea în practică a tragerii la răspundere penală este dificil de realizat în condițiile existenței unor criterii sensibile în soluționarea cauzei. Un alt caz este cel petrecut în timpul conflictului bosniaco-croat, HVO (Hrvatsko Vijeće Obrane), cunoscută sub numele de *Maturice*, care a fost acuzată de asasinatul comis în masă asupra populației civile bosniace în timpul desfășurării atacului în localitatea Stupni Do aflată în centrul Bosniei în luna octombrie a anului 1993. Ivica Rajić, în calitate de superior ierarhic al acestei structuri, a fost acuzat că a dat ordinul ce a dus la comiterea crimelor de război contra civililor non-croați, îndeosebi de masacrul ce a avut loc la Stupni Do, fiind adus în fața Tribunalului pentru a fi judecat.³⁶⁰ În decembrie 2002 împotriva lui Dominik Ilijašević și Ivica Rajić a început derularea procedurilor judiciare, fiind bănuți de comiterea acestor crime. Dat fiind faptul că probele pe care le-a administrat și le-a examinat procurorul Tribunalului erau relevante și în cauza aflată în fața Tribunalului cantonal Zenica, la începutul lunii iulie procurorul Tribunalului trimite probele existente în arhivele sale procurorului din Zenica pentru a fi utilizate. Însă judecătorul ce prezida cazul se pronunță asupra inadmisibilității probelor din punct de vedere al procedurii penale a Federației și amenință că va trece la dispunerea unor măsuri disciplinare în cazul în care procurorul adjunct de canton va continua procedurile judiciare.

³⁵⁹ NĂVODARIU, E.T., op. cit., p.172.

³⁶⁰ *The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. Case no. IT-95-12. The Prosecutor of the Tribunal against Ivica Rajic Also Known as Viktor Andric. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.icty.org/x/cases/rajic/ind/en/raj-ii950829e.pdf>

În timpul procesului, s-au obținut probe în sensul că, martorii, familiile acestora, dar și persoane care i-au susținut, au fost supuse unor actelor de intimidare și a unor tratamente ofensatoare venite din partea acuzării, și nu au beneficiat de protecție reală din partea instanței de judecată.³⁶¹ Important de precizat este și faptul că, un alt subcomandant al *Maturice*, care a fost achitat după judecata ce a avut loc în fața tribunalului din Croația, face o mărturie în cursul procedurii ce se derula în fața judecătorului de instrucție dar și în fața tribunalului, mărturie ce putea fi folosită pentru a “repune în cauză alibi lui Dominik Ilijašević”.³⁶²

Amnesty International este interesată să instaureze un sistem de justiție penală ce poate să funcționeze pe termen lung, astfel că, în mai 2002 adresează un Memoriu Înaltului Reprezentant, prin care recomandă introducerea unui element internațional în cadrul tribunalelor din Canton și din District, pentru a se familiariza infracțiunile referitoare la crimele de război. În aceste condiții, Amnesty International realizează că situația creată se datorează lipsei voinței politice de la acest moment în a accepta participarea internațională la desfășurarea proceselor pentru crimele de război ce se desfășoară în fața tribunalelor pentru entități. Preocuparea Organizației constă tocmai în încercarea de a face funcțională Camera pentru Crime de Război însă fără o susținere concretă din partea autorităților demersul rămâne fără un rezultat concret. Cu titlu de exemplu, arătăm că tribunalul situat la Sarajevo, înființat și obligat să funcționeze în mod independent față de activitatea desfășurată de restul sistemului judiciar penal al țării, “nu poate constitui în final o instituție viabilă, capabilă să facă față problemelor cu care se va confrunta.”³⁶³ Capacitatea acestui tribunal este redusă față de necesitățile derulării unei anchete atunci când ar exista suficiente probe. Astfel, tribunalul se află în situația în care ar putea exercita urmăriri pentru un număr restrâns de persoane ce sunt suspectate de comiterea actelor de genocid, crime contra umanității și crime de război în Bosnia și Herțegovina, ce au avut loc în prima jumătate a ultimului deceniu al secolului XX. Credibilitatea unui tribunal național este pusă la îndoială în fața unei populații locale conștiente de necesitatea combaterii impunității și nici nu va avea rolul de a ajuta la reconstruirea unui sistem național de justiție penală în ansamblul său.

Suntem conștienți că, problemele existente sunt de mare amploare ceea ce face grea misiunea găsirii unei soluții eficiente care ar constitui baza pe care să se sprijine restaurarea justiției post-război ce ar putea fi pusă în aplicare la toate nivelurile țării. Subliniem faptul că, în raport cu gravitatea acestor crime în multe țări s-a declarat prin lege ca fiind imprescriptibile tocmai datorită

³⁶¹ *The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. Case no. IT-95-12. The Prosecutor of the Tribunal against Ivica Rajic Also Known as Viktor Andric. Sentencing Judgement. 8 May 2006. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.icty.org/x/cases/rajic/tjug/en/raj-tj0060508e.pdf>

³⁶² Amnesty International. *Bosnie-Herzégovine. Une Justice en suspens : Les poursuites pour crimes de guerre sont paralysées*, 2003, op. cit.

³⁶³ NĂVODARIU, E.T., op. cit., p.173.

impedimentelor ce apar în aducerea în fața justiției a celor responsabili, a dificultăților de ordin logistic dar în special politic, cum este cazul Argentinei, Chili sau Peru.³⁶⁴

3.3.2. Cooperarea regională

Așa cum am arătat, pentru o funcționare normală a Tribunalului sunt necesare resurse dar și timp pentru ca anchetele să se desfășoare în mod efectiv și pentru ca cei prezumați că au comis crime să fie aduși în fața unor instanțe care să respecte normele internaționale de echitate și imparțialitate. O dată începute procedurile judiciare se remarcă un număr mare de martori și alte materiale ce fac obiectul cercetării, la care se adaugă complexitatea documentelor fapt ce duce la tergiversarea proceselor, în cea mai mare parte argumentată de lipsa cooperării eficiente, regulate și prompte din partea autorităților locale. Facem trimitere la declarația Procurorului Tribunalului din cadrul comunicatului de presă CC/P.I.S./727 din 14.02.2003, în care precizează că “sarcina biroului era din ce în ce mai complexă” și că „o deplină cooperare este necesară pentru a pune în termen întregul program de anchete ce se află la limită...”. El își exprimă regretul cu privire la lipsa cooperării din partea Croației, Serbiei și a Muntenegrului deoarece avea tot timpul nevoie „de a avea acces deplin la probe și la documente”.³⁶⁵

Din cercetarea efectuată reiese că a existat o cooperare deficitară între Tribunal și instanțele naționale, iar în ceea ce privește cooperarea internațională dintre diferitele țări ce au constituit fosta Iugoslavie a fost catastrofală. Acest eșec a avut ca premisă fie refuzul cooperării directe sau indirecte, fie existența noilor acorduri de cooperare care au ca ultim obiectiv imposibilitatea desfășurării pe viitor a urmăririlor penale, în acest mod, fiecare țară garantează resortisanților săi care au comis acele violări o impunitate definitivă.

Vom prezenta cu titlu de exemplu, inițiativa alarmantă a miniștrilor justiției din Croația și Serbia, care au venit cu propunerea ca cele două țări să aibă dreptul de a refuza în mod permanent transferul, resortisanților bănuți de crime de război altor jurisdicții.³⁶⁶ În acest sens, Vladan Batić, în calitate de ministru sârb al justiției, a susținut că, pentru a putea pune în practică acest acord este necesară crearea unor grupuri de lucru care vor avea atribuții în transmiterea extraselor de naștere ale persoanelor care au părăsit țara în timp de război și să redacteze liste cu toate persoanele suspecte sau împotriva cărora s-au început anchete, pentru a nu mai exista „rapoarte, anchete, inculpări sau procese judiciare secrete”. Potrivit propunerii, ambele state urmau să înceapă urmăririle penale împotriva propriilor cetățeni, iar în cazul în care erau condamnați, își executau pedeapsa în propria țară. Astfel, Serbia nu poate să-și extrădeze proprii cetățeni având obligația în baza Statutului de la Roma (1998)

³⁶⁴ NĂVODARIU, E.T., op. cit., p.173.

³⁶⁵ Amnesty International. *Bosnie-Herzégovine. Une Justice en suspens : Les poursuites pour crimes de guerre sont paralysées*, 2003, op. cit.

³⁶⁶ Idem.

de ai preda Curții Penale Internaționale.³⁶⁷ Constatăm că, aceste declarații contravin principiilor internaționale, respectiv, principiilor ONU privind cooperarea internațională în anchetă, arestare, extradare și condamnare a persoanelor vinovate de comiterea crimelor de război și a crimelor contra umanității, principii adoptate de Adunarea Generală a ONU prin Rezoluția nr. 3074 (XXVIII) din 03.12.1973.³⁶⁸ Rezoluția cuprinde lista cu obligațiilor statelor în procesul de cooperare în anchete și proceduri în legătură cu săvârșirea crimelor de război. Obligația statelor de a coopera în anchete și proceduri pentru descoperirea și aducerea în fața justiției a celor culpabili de astfel de crime, este cuprinsă în Preambulul Statutului de la Roma al CPI (1998), în care se precizează următoarele „...crimele cele mai grave care preocupă comunitatea internațională în ansamblul său, nu trebuie să rămână nepedepsite și că pregătirea lor efectivă trebuie să fie garantată prin măsuri luate la nivel național, precum și printr-o cooperare internațională profundă”.³⁶⁹

Amnesty International susține că statele trebuie să respecte principiul fundamental conform căruia orice persoană suspectată de comiterea unei crime de drept internațional nu trebuie să fie ajutată să se sustragă de la raspunderea penală, din contră, persoanele în cauză trebuie aduse în fața justiției și anchetate sau atunci când un stat nu are capacitatea să le judece trebuie să le extrădeze unor state care pot și care au competență în judecarea unor astfel de cauze.³⁷⁰

În sistemul judiciar penal sârb urmărirea care s-au început pentru anchetarea genocidului, crimelor contra umanității și a crimelor de război împotriva cetățenilor sârbi au fost doar cazuri izolate întrucât în această țară regula a constituit-o urmărirea ce au fost pornite contra responsabililor prezumați că au comis crime împotriva unor victime de origine non-sârbă. Astfel, Amnesty International ajunge la concluzia că această situație ridică serioase suspiciuni îndeosebi ca urmare a modului în care s-au derulat procesele derulate în fața tribunalului de la Podgorica și a tribunalului de la Belgrad în care a avut loc condamnarea a cinci bărbați de origine sârbă și sârbo-bosniacă pentru crimele comise împotriva populației civile aflate pe teritoriul sârbo-bosniac, cunoscute sub denumirea de cazurile din Štrpci și Sjeverin.³⁷¹ Observăm că, în Bosnia și Herțegovina, precum și în Croația, cu toate că s-au adunat suficiente probe împotriva presupușilor autori de către magistrații din cadrul

³⁶⁷ Idem.

³⁶⁸ Rezoluția Adunării Generale a ONU nr. 3074 (XXVIII) din 03.12.1973 „Principles of international co-operation in the detection, arrest, extradition and punishment of persons guilty of war crimes and crimes against humanity”. [citat 12.01.2021]. Disponibil: [https://undocs.org/en/A/RES/3074\(XXVIII\)&Lang=F&Area=RESOLUTION](https://undocs.org/en/A/RES/3074(XXVIII)&Lang=F&Area=RESOLUTION)

³⁶⁹ Statutul Curții Penale Internaționale, adoptat în cadrul conferinței diplomatice de la Roma din 17.07.1998. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.legal-tools.org/doc/759f54/pdf/>

³⁷⁰ Amnesty International: *Universal Jurisdiction: The duty of states to enact and enforce legislation. Chapter Five (Crimes against Humanity: the legal basis for universal jurisdiction)*. AI Index: IOR 53/008/2001, September 2001. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnesty.org/download/Documents/128000/ior530082001en.pdf>

³⁷¹ *Serbia and Montenegro: Sjeverin war crimes verdict in Belgrade – Amnesty International calls for all those responsible for the policy of abductions and murders to be brought to justice*. AI Index: EUR 70/023/2003, October 2003. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnesty.org/download/Documents/108000/eur630182003en.pdf>

parchetului totuși solicitările de extradare în ceea ce privește persoanele suspecte nu au fost examinate. În această situație majoritatea responsabililor bănuți de comiterea crimelor de război au plecat în Serbia sau Muntenegru pentru a scăpa de urmărirea judiciară, unde au obținut cetățenia acestor țări pe baza apartenenței etnice. În același mod au procedat și suspecții bosniaci care au avut posibilitatea să obțină cetățenia Republicii Croate, fără să se țină cont de locul de naștere sau de reședință, iar autoritățile locale nu le-au mai trimis în fața altor jurisdicții pentru a fi judecați. Spre exemplu, sârbul bosniac, Veselin Čančar, este una dintre persoanele căutate de tribunalul cantonal din Sarajevo fiind acuzat de comiterea crimelor de război săvârșite în Foča. Pe numele acestuia exista un mandat emis de tribunalul din Sarajevo însă, organele poliției locale din Republica Srpska a fost pusă în situația de fi în imposibilitate de a-l aresta întrucât suspectul a plecat în Muntenegru în noiembrie 2002.³⁷² Chiar dacă Veselin Čančar a fost găsit vinovat de același tribunal pentru comiterea altor crime de război în 1998, acesta a fost transferat în Republica Srpska pentru a-și executa pedeapsa, iar la scurt timp, a fost pus în libertate întrucât a fost amnistiat de Președintele Republicii Srpska.

Un alt dosar care a fost sortit eșecului datorită respingerii solicitării de extrădare a fost cel al sârbului bosniac Vleselin Vlatković, care era cunoscut sub numele de Batko. În 1999 ministrul justiției Federației a solicitat autorităților Iugoslaviei federale ca suspectul să fie extrădat pentru a fi trimis în fața tribunalului cantonal din Sarajevo pentru a fi judecat întrucât existau suspiciuni că a participat la răpiri, violuri și omoruri comise asupra unui număr mare de civili în Sarajevo, respectiv, în suburbiile din Grbavica în 1992. Înainte de a formula această solicitare de extrădare, Procurorul Tribunalului a examinat dosarul conform procedurii „Regulilor de Drum” și a găsit suficiente probe pe care le-a trimis tribunalului cantonal din Sarajevo, acesta fiind competent în urmărirea infracțiunilor de care era suspectat. Cu toate acestea, procedura s-a lovit de refuzul autorităților din Muntenegru de predare a suspectului, motivând imposibilitatea extrădării propriilor resortisanți.³⁷³

Astfel, considerăm că, pentru a avea o finalitate intenția exprimată de autoritățile sârbe și croate în judecarea propriilor cetățeni suspectați de comiterea unor crime de război care nu intră sub jurisdicția lor, este necesar în asemenea situații încheierea unor acorduri mai ample de cooperare, dar și o cooperare mai strânsă la nivelul autorităților regionale, și îndeosebi la cele ale poliției în ceea ce privește schimbul de informații sau de protecție a martorilor. Situația avea particularitatea că majoritatea tribunalelor locale ce erau competente să judece crimele de război dețineau un mare

³⁷² *Europe and Central Asia: Summary of Amnesty International's concerns in the region: July – December 2004*. 31 August 2005, Index number: EUR 01/002/2005. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnesty.org/download/Documents/84000/eur010022005en.pdf>

³⁷³ *Amnesty International. Bosnie-Herzégovine. Une Justice en suspens : Les poursuites pour crimes de guerre sont paralysées*, 2003, op. cit.

număr de probe referitoare la crimele comise, dat fiind faptul că victimele aparțineau de acel tribunal regional. Datorită faptului că presupușii autori ai acestor crime, aveau reședința în alte țări, iar anchetele pornite împotriva lor erau de competența unui tribunal local, altul decât cel care deținea toate probele, astfel că acest tribunal local dispunea de foarte puțină informație în raport cu crimele comise la care se mai adaugă și reticența numeroaselor victime și martori în a da mărturie.³⁷⁴

În unele cazuri, persoanele suspectate a fi vinovate de aceleași crime, care de regulă erau judecate împreună, ulterior au fost urmărite în alte țări pentru aceleași fapte. Astfel, în procesul început în prima parte a anului 2001 pentru anchetarea crimelor de război petrecute în Zenica, un membru ce făcea parte din *Maturice* a primit o soluție de achitare pentru crimele de război de care a fost acuzat de către tribunalul din Split. Acesta a declarat judecătorului că “atacul asupra Sputni Do a fost condus de trei comandanți ai HVO, a căror comandant era el însuși și Dominik Ilijasević”, această declarație a contrazis în mod direct alibiul lui Dominik Ilijasević, prin care susținea că el nu a luat parte la desfășurarea acestei operațiuni. Această soluție a fost în mod substanțial influențată de lipsa probelor care deși se aflau în dosarul din fața tribunalului din Split acestea nu au fost înaintate tribunalului din Zenica, în fața căruia se cerceta aceeași cauză.³⁷⁵

Pe lângă toate impedimentele arătate, un alt obstacol în desfășurarea anchetelor și urmăririlor îl reprezenta faptul că documentele și dosarele oficiale referitoare la război nu au fost puse la dispoziția anchetatorilor întrucât erau conservate pe teritoriul altor state, și în acest mod aparțineau unei alte jurisdicții. Față de împrejurarea că toate arhivele ale HVO au fost transferate la Zagreb³⁷⁶, suntem în situația ce devine imposibil de gestionat în legătură cu croații bosniaci suspecți în comiterea unor crime de pe teritoriul Federației. Informațiile conținute de aceste arhive sunt de o mare importanță întrucât constituie probe ce pot dovedi vinovăția suspecților în fața Tribunalului ce îi anchetează. Ulterior, potrivit Amnesty International obține informații din care rezultă că nu au fost făcute demersuri în vederea restituirii arhivelor către Ministerul Apărării al Federației, datorită faptului că în HVO a fost integrată oficial în armata Federației.³⁷⁷ Din exemplele enunțate rezultă că în ceea ce privește cooperarea existentă între magistrați din cadrul parchetului Bosniei și Herțegovinei, parchetul Serbiei și cel al Croației, a fost minimă și a vizat un număr redus de dosare ce erau instrumentate. Cooperarea dintre diferiți magistrați ai tribunalelor mai sus arătate nu a avut succesul scontat. În fapt, lipsa de încredere însoțită de lipsa unor acorduri oficiale privind cooperarea judiciară a dus la o serie de amânări și obstrucționări.

³⁷⁴ NĂVODARIU, E.T. op. cit., p.174.

³⁷⁵ Amnesty International. *Bosnie-Herzégovine. Une Justice en suspens : Les poursuites pour crimes de guerre sont paralysées*, 2003, op. cit.

³⁷⁶ Arhivele HVO se află și în prezent la Zagreb

³⁷⁷ Idem.

3.3.3. Justiția penală în Bosnia și Herțegovina: între abordările de drept internațional penal și „valorile” tradiționale europene

Odată cu instituirea TPII, în mod evident a fost stabilit și bugetul instituției. Tribunalul încă de la început a avut caracter *ad hoc*, la fel ca și Tribunalul Penal Internațional pentru Rwanda (TPIR), ambele având aceeași Cameră de Apel, situată la Haga, deși TPIR își avea sediul în Arusha, Tanzania. Promovând ideea instituirii celor două Tribunale *ad hoc*, Consiliul de Securitate, votează cele două rezoluții în 1993 și 1994, prin care au fost adoptate Statutele TPII și TPIR. Consiliul de Securitate era conștient și sigur că termenul activității acestora va fi de scurtă durată, axându-se pe procesele împotriva celor mai înalți demnitari bănuși de comiterea sau implicarea în comiterea crimelor de război, crimelor contra umanității sau a actelor de genocid.³⁷⁸ Cel mai probabil, autorii conceptului, care a fost unul benefic, au luat ca exemplu cazul Tribunalului Militar de la Nurenberg, doar că în cazul dat, în special al TPII, situația a fost puternic influențată de unii factori descriși anterior, printre care se evidențiază lipsa unei cooperări între statele din regiune cu Tribunalul. Astfel, bugetul stabilit la începutul activității acestuia, în fiecare an era în creștere, depășind în ultimii ani orice estimare inițială. În asemenea condiții, la începutul anilor 2000 tot mai multe voci abordau subiectul cheltuielilor sporite suportate de statele donatoare, având cu certitudine informații referitor la cheltuielile legate de întreținerea tribunalelor hibrid, cum sunt Curtea Specială pentru Sierra Leone, Camerele Extraordinare pentru Cambodgia sau Tribunalul pentru Timorul de Est. Totodată, toți erau conștienți de faptul că statul rămâne a fi principalul subiect și actor responsabil pentru a pune în aplicare justiția penală, inclusiv în cazul crimelor internaționale, iar Bosnia și Herțegovina nu constituie o excepție de la această regulă, inclusiv în contextul situației post-conflict în care se afla la acel moment.³⁷⁹

Prima propunere oficială privind înființarea unei Camere speciale pentru Crime de Război în cadrul Curții de Stat a fost prezentată în luna mai 2002 de către un grup de experți însărcinați de Biroul Înaltului Reprezentant de a examina opțiunile pentru un viitor mecanism prin care să ofere țării procesele în materie de crime de război, grupul fiind compus din membri ai Biroului Înaltului Reprezentant, doi foști membri ai personalului Tribunalului și de un fost membru al Procesului de Evaluare a Sistemelor Judiciare în cadrul „Misiunii Națiunilor Unite în Bosnia și Herțegovina” (MINUBH). Această problemă a devenit și mai urgentă, având în vedere ideea încheierii mandatului

³⁷⁸ GRANT, Ph., *Vers la fin des Tribunaux Pénaux Internationaux pour l'ex-Yougoslavie et le Rwanda : conséquences juridiques des contraintes temporelles. Sous la direction du Professeur William Schabas. Année académique 2004-2005.* Centre Universitaire de Droit International Humanitaire. [citat 12.01.2021]. Disponibil: http://www.prix-henry-dunant.org/wp-content/uploads/2005_Dissertation_Philip_Grant_fr.pdf

³⁷⁹ NĂVODARIU, E.T., op. cit., p.174.

pentru 2008, chiar dacă a mai activat până în anul 2017, precum și modul nesatisfăcător în care procesele locale pe cazuri de crime de război erau duse în general, ele favorizând impunitatea și/sau încălcau drepturile acuzatului la un proces echitabil. Experții au propus instituirea unei Subdiviziuni de Drept Internațional Umanitar în cadrul Curții de Stat, cu o jurisdicție analogică celei a Tribunalului.³⁸⁰

Structura judiciară propusă consta în crearea unei celule speciale în cadrul Curții de Stat. Ea trebuia să posede propria jurisdicție care „ar purta întreaga răspundere pentru urmărirea cazurilor care ar implica atentatele grave la dreptul internațional în Bosnia și Herțegovina”.³⁸¹ Judecătorii și magistrații bosniaci și internaționali trebuiau să activeze în cadrul tribunalului de prima instanță și a curților de apel, precum și în cadrul parchetului. Celula nu va trebui să examineze toate dosarele, ea ar fi putut transfera dosarele „după caz, Tribunalele de Canton ale Federației, tribunalele regionale ale Republicii Srpska, dar, în urma unei analize profunde și Tribunalului Regional din Brčko”.³⁸² Mai mult, raportul recomandă ca diviziunea respectivă să aibă un rol de supraveghere a procedurilor pornite de către instanțele diferitor entități și să poată transfera un caz la nivel de stat prin decizia Procurorului Curții de Stat.³⁸³ Remarcăm că această propunere nu a fost niciodată oficial făcută public. Ulterior, Amnesty International a indicat unele preocupări ale Organizației în legătură cu procedurile actuale în materia crimelor de război din Bosnia și Herțegovina.³⁸⁴

În iulie 2002 Consiliul de Securitate al ONU, după ce a studiat raportul elaborat de Președintele Tribunalului,³⁸⁵ a ratificat strategia generală propusă pentru transferarea dosarelor celor „acuzăți de primul nivel și de nivel intermediar” instanțelor naționale competente din regiunile fostei Iugoslavii, astfel încât Tribunalul să-și poată finaliza toate procesele (în prima instanță) pe parcursul anului 2008. Consiliul de Securitate și-a subliniat voința în acest context, de a lua în vedere propunerea privind crearea unei Camere speciale pentru a judeca atentatele grave la dreptul internațional umanitar, în cadrul Curții de Stat a Bosniei și Herțegovinei, după cum a propus Biroul Înaltului Reprezentant, sprijinit de Tribunal.

Școala europeană este în principiu relevantă pentru a lua în considerație semnificația și importanța pe care a avut-o Tribunalul Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie (TPII), inclusiv

³⁸⁰ *Bosnia-Herzegovina Shelving justice - war crimes prosecutions in paralysis*. [cit. 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.refworld.org/pdfid/402f85be4.pdf>.

³⁸¹ Idem, p. 9.

³⁸² Idem, p. 10.

³⁸³ Idem.

³⁸⁴ *Amnesty International's concerns in the Federal Republic of Yugoslavia*. Amnesty International September 2002. AI Index: EUR 70/010/2002. [cit. 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnesty.org/download/Documents/120000/eur700102002en.pdf>

³⁸⁵ *Statement by the President of the Security Council of United Nations*. S/PRST/2002/21. 23 July 2002. [cit. 12.01.2021]. Disponibil: <https://undocs.org/en/S/PRST/2002/21>

apartenența pe care a putut să o genereze. Ea este în egală măsură, parțial relevantă pentru a înțelege reacțiile de protest împotriva acestuia. Observăm că printre sârbi, TPII este în general denigrat și considerat ca un tribunal politic și anti-sârb, însă, printre bosniaci, criticile formulate împotriva acestei justiții s-au bazat mult timp pe un fond de sprijin larg. Cu toate acestea, procedurile sau deciziile TPII trezesc reacții puternice, în special în ceea ce privește sentințele considerate prea blânde sau procedurile de recunoaștere a vinovăției, numărul cărora a crescut în practica TPII după anul 2003. Această procedură face posibilă negocierea sancțiunilor, inclusiv a celor mai dure, în condițiile unor cheltuieli din ce în ce mai mari.³⁸⁶

Astfel, pentru toți cei acuzați de genocid care au pledat vinovați de masacrul de la Srebrenica în 1995, s-a renunțat la acuzațiile aduse, în timp ce această acuzație a fost îndreptată împotriva celor ce nu și-au recunoscut vinovăția. Pledoariile în favoarea vinovăției fac obiectul unui consens larg care reunește victimele, martorii, condamnații, opozanții sau susținătorii Tribunalului. Asociațiile victimelor dispărute sunt cel mai mult lipsite de valoarea „morală”, această procedură nu are nimic comun cu justiția. Ea este considerată ca o afacere, un calcul al interesului care nu este compatibilă cu sinceritatea sau pocăința – admiterile recunoașterii vinovăției și remușcările sunt destinate doar procedurii de reducere a pedepselor.³⁸⁷

Cu toate acestea, criticile actuale din Bosnia împotriva substituirii unei logici a tranzacțiilor economice cu o logică judiciară sunt repetate *mutatis mutandis* în hotărârile Miroslav Deronjić³⁸⁸ și Momir Nikolić.³⁸⁹ Acești doi acuzați au pledat vinovați pentru crimele de război comise. Apărarea sau critica acestei proceduri de către judecătorii TPII variază în funcție de pregătirea lor și dacă provin din țări de *common law* sau de drept romano-germanic, cele mai răspândite în Uniunea Europeană, cel puțin până la părăsirea Marii Britanii a Comunității Europene în anul 2020. Procurorii și judecătorii respectivi, tind să vadă în categorii de drept internațional, cum ar fi genocidul sau crimele împotriva umanității, expresia gravității crimelor și se opun unei concepții pur pragmatice în care eficiența primează în raport cu normalitatea. Critica pledoariilor de vinovăție derivă parțial dintr-o moștenire europeană în care acest tip de procedură este limitat, în timp ce acesta este unul uzual în SUA – 95% în cauzele penale și civile.³⁹⁰

³⁸⁶ DELPLA, I., *Une échelle européenne pour la justice internationale ?* In : *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 2014/3-4 (N° 45), pages 75 à 106. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.cairn.info/revue-revue-d-etudes-comparatives-est-ouest1-2014-3-page-75.htm>

³⁸⁷ NĂVODARIU, E.T., op. cit., p.175.

³⁸⁸ *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. Prosecutor v. Miroslav Deronjić. Judgement on sentencing appeal. Case No. IT-02-61-A. 20 July 2005. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.icty.org/x/cases/deronjic/acjug/en/der-aj050720.pdf>

³⁸⁹ *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. Prosecutor v. Momir Nikolić. Judgement on sentencing appeal. Case No. IT-02-60/1-A. 8 March 2006. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.icty.org/x/cases/nikolic/acjug/en/nik-aj060308-e.pdf>

³⁹⁰ DELPLA, I. op. cit.

De astfel, în raportul privind procesele asupra crimelor de război și reforma sistemului judiciar în Bosnia, OSCE examinează progresele acestei reforme și activitatea realizată de Curtea Bosniei și Herțegovinei.³⁹¹ Ea regretă între timp, că aceasta, împreună cu avocații, nu recurg la avantajele marilor texte ale dreptului european care oferă garanții superioare și asigură respectarea drepturilor. Printre altele, OSCE se bazează pe unele utilizări ale pledoariilor de culpabilitate care constau în negocierea competențelor, în special în materie de genocid. Făcând aceasta, dar fără a le numi, OSCE critică practica TPII, care nu face referință la Convenția pentru drepturile omului și nu o menționează.³⁹² Este indiscutabil vorba despre o rivalitate. Ea atrage atenția asupra unei divergențe sau al unui conflict între normele internaționale și normele europene ale procesului echitabil, astfel TPII și CEDO (art. 6) pretind să prezinte fiecare un model.

Astfel, putem presupune, că CEDO³⁹³ și normele europene oferă garanții de ordin juridic suplimentare în raport cu perceperea justiției de către populațiile fostei Iugoslavii a justiției penale internaționale. Unele elemente se observă incontestabil în acest sens. Pe de o parte, datorită acestor utilizări, Uniunea Europeană a putut rectifica unele erori de apreciere ale TPII. Pe de altă parte, convențiile internaționale și practicile TPII, puteau servi exemple pentru aplicarea normelor europene și, ca consecință, puteau duce la obținerea unor drepturi suplimentare. Este cazul Camerei pentru drepturile omului, spre care bosniacii s-au adresat într-un număr foarte mare pentru a-și recupera locuințele de până la război, dar și proprietatea, în contextul în care convențiile internaționale în materie de refugiați nu acordă astfel de drepturi. Drept confirmare aducem cazul Kristić, atunci când Camera pentru drepturile omului a Bosniei și Herțegovinei a condamnat Republica Srpska pentru masacrul din Srebrenica. În 2001, în cadrul procesului asupra generalului sârb Radislav Kristić, numărul minimal al persoanelor ucise în Srebrenica a fost evaluat la 7.500. În septembrie al aceluiași an, un raport al Republicii Srpska a arătat un număr de 2.000 morți musulmani la Srebrenica, dintre care doar 100 erau necombatanți. Bazându-se pe procesul Kristić și acest raport, Camera a declarat admisibilă reclamația împotriva Republicii Srpska a familiilor dispărute în Srebrenica, emițând ordin pentru comunicarea informațiilor asupra drepturilor apropiatilor acestora – a se vedea hotărârea

³⁹¹ *Organization for Security and Co-operation in Europe. Delivering Justice in Bosnia and Herzegovina: An Overview of War Crimes Processing from 2005 to 2010.* 19 May 2011. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/e/108103.pdf>

³⁹² *Organization for Security and Co-operation in Europe. War Crimes Case Management at the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina, Spot Report.* 17 June 2019. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.osce.org/files/f/documents/6/9/423209.pdf>

³⁹³ SZABO, A.I., NĂVODARIU, E.T. Dreptul la azil și protecția refugiaților contra securității naționale. Jurisprudența CEDO privind cazurile din România, În: Acta Universitatis George Bacovia. Juridica, nr. 2, vol. 8, 2019, p. 378. ISSN 2285-0171

Selimović.³⁹⁴ Ea s-a bazat nu pe jurisprudența TPII³⁹⁵, care nu posedă jurisdicție în raport cu disparițiile forțate, ci pe jurisprudența CEDO. Conform ultimei, victime recunoscute sunt nu doar persoanele dispărute, dar, în egală măsură și familiile acestora, care fiind lipsite de informații despre cei apropiați, contrar principului dreptului la viață în familie, constituie o încălcare continuă a drepturilor acestora, comparabile cu tortura din partea autorităților responsabile de dispariție.

Practica europeană în materie de valori ale justiției și practica judiciară depășesc deci, aprecierea din partea TPII. Astfel, convențiile și organizațiile Uniunii Europene pot constitui o garanție suplimentară pentru drepturile omului. Totodată, această viziune progresivă se lovește din nou de unele obiecții. Pe de o parte, reclamațiile precedente privind rolul OSCE sau a CEDO sunt o viziune subiectivă. Pe de altă parte, chiar sub forma unei reconstrucții, normele Uniunii Europene nu reprezintă de fiecare dată un progres al justiției în viziunea bosniacilor. Iată două exemple – unul extern al activității acestei justiții și altul intern.³⁹⁶

Pe de o parte, OSCE refuză să promoveze masiv pledoariile de culpabilitate și, deci implicit, unul din elementele moștenite de la TPII de sistemul judiciar bosniac, dar nu spune nimic despre căutarea unor proceduri de *common law* pentru a reforma acest sistem, mulțumindu-se cu menționarea că ele reprezintă o dificultate suplimentară pentru juriștii bosniaci. În principiu, Bosnia și Herțegovina a moștenit un sistem de drept de la Iugoslavia și reforma actuală a sistemului său penal sub supravegherea OSCE, care pune în aplicare proceduri acuzatorii de *common law* care îl izolează și îl îndepărtează *de facto* de practicile Europei continentale, în situația în care, ea este gata să se apropie.

Pe de altă parte, scopul principal al unui tribunal penal este de a sancționa faptele criminale prin pedeapsă. Însă, promotorii internaționali ai acestei justiții, mai degrabă fiind preocupați de beneficiile sale secundare, nu au luat în considerație unele lucruri, cum ar fi faptul că nu există un cod penal pentru TPII și nici o politică definitivă de pedepse. Limitarea pedepsei maxime pentru închisoare a reieșit din conceptul aplicabilității politicii generale a Uniunii Europene de abolire a pedepsei cu moartea și nu dintr-o reflecție specifică în materie de pedeapsă pentru cele mai grave crime. Este în aceeași ordine de idei aplicarea regimului european ce autorizează scutirea a două treimi din pedeapsă. A trebuit să așteptăm anul 2004 pentru ca o reflecție în raport cu pedepsele cele mai grave să fie amorsată în cadrul TPII la inițiativa juriștilor penaliști europeni. Însă pedepsele pronunțate de TPII și aplicarea automată a regimului de deținut european au fost imediat criticate în

³⁹⁴ HIKMET, K., *From the Selimović Case to the Srebrenica Commission: The Fight to Recognize the Srebrenica Genocide*. In: Journal of Muslim Minority Affairs. Volume 35, 2015 – Issue 3: 20th Anniversary of Srebrenica, pp. 370-379. [cit. 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13602004.2015.1080951>

³⁹⁵ SELEJAN-GUȚAN, B. *Drept internațional public*, Editura Universității Lucian Blaga, Sibiu, 2003, p. 203 “Competența Tribunalului este stabilită de statut (art.1, 6, 8) astfel: *ratione materiae*- judecarea violărilor grave comise împotriva dreptului umanitar (Convențiile de la Geneva din 12 august 1949). ISBN 973-651-734-9

³⁹⁶ NĂVODARIU, E.T.op. cit., p.176.

Bosnia, inclusiv de adepții internaționali ai acestei justiții. Criticile s-au cristalizat în special în cazul Biljana Plavšić, fosta conducătoare a sârbilor în Bosnia, în perioada conflictului, dar și ulterior, când a fost condamnată la 11 ani de detenție după ce a fost recunoscută culpabilă, în special pentru crime contra umanității. Aceasta a fost eliberată șapte mai târziu în condițiile în care nu a respectat angajamentele sale față de procuror, a renegat pledoaria sa în închisoare, calificativul cel mai interesant și a negat crimele comise de sârbi.³⁹⁷ Președintele jamaican al TPII, Patrick Lipton Robinson, a autorizat eliberarea lui Plavšić după ispășirea a două treimi din pedeapsă, făcând referințe la justiția internațională.

Această sentință apare cu atât mai îngăduitoare, cu cât este disociată de orice proces politic – Plavšić este condamnată în baza unei sentințe individuale, iar între timp, controlul asupra teritoriului în urma unor purificări etnice rămâne a fi unul efectiv. Nu există nici un mecanism ce ar lega condamnările TPII, inclusiv pentru genocid și hotărârile CIJ referitoare la relațiile între state. Departe de a contesta stabilirea frontierelor de stat sau de entitate privind crimele contra umanității sau genocid, această absență ar tinde să arate că logica dreptului internațional rămâne aceea de a întări statele și suveranitatea lor, mai degrabă decât de a le slăbi. Ar fi această stare de fapt un punct de divergență cu Uniunea Europeană? Nimic nu este mai puțin sigur. Unii au subliniat pe bună dreptate contradicțiile Uniunii Europene, care implică faptul că țările aflate în construcție își limitează și își întăresc suveranitatea în același timp, precum și paradoxul țărilor, cum ar fi Croația, care s-a alăturat Europei pentru a-și afirma suveranitatea mai liber.³⁹⁸

În 2012-2013, în cadrul TPII a avut loc o succesiune de achitări a înalților oficiali, care au pus la îndoială capacitatea sau dorința acestei instituții de a judeca pe cei mai mari lideri politici și militari de pe timpuri. Achitarea lui Ramush Haradinaj, primul ministru kosovar, acuzat de crime contra civililor de origine sârbă comise de către UÇK,³⁹⁹ rezultă din lipsa de probe și pune întrebarea protecției martorilor și alegerii acuzării de către Biroul Procurorului. Pe de altă parte, alte achitări par să pună sub semnul întrebării disponibilitatea judecătorilor de a recunoaște responsabilitatea superiorilor de comiterea acestor infracțiuni. Generalii croați Ante Gotovina și Mladen Mazkač au fost condamnați de prima instanță pentru crimele comise în timpul operațiunii Furtuna din vara anului 1995, în urma căreia Croația a reluat controlul asupra regiunii Krajina, anterior aflată sub controlul

³⁹⁷ *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. Decision of the President on the application for pardon or commutation of sentence of Mrs. Biljana Plavšić. 14 September 2009. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.icty.org/x/cases/plavsic/presdec/en/090914.pdf>

³⁹⁸ NĂVODARIU, E.T., op. cit., p.177.

³⁹⁹ *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. The Prosecutor of the Tribunal against Ramush Haradinaj, Idriz Balaj, Lahi Brahimaj. Case No: IT-04-84bis-PT. Revised fourth amended indictment. 21 January 2001. [citat 18.02.2021]. Disponibil: <https://www.icty.org/x/cases/haradinaj/ind/en/110121.pdf>

forțelor secesioniste sârbe, dar Gotovina a fost achitat de Camera de Apel a TPII.⁴⁰⁰ Ulterior, generalul sârb Mančilo Perišić, condamnat de prima instanță pentru susținerea armatei sârbe din Bosnia în Sarajevo și Srebrenica, a fost la fel achitat în apel.⁴⁰¹ Când Jovica Stanišić și Franco Simatović, șefii serviciilor secrete sârbe, care în 1991-1999 au instruit și au sprijinit cele mai violente grupări paramilitare în Croația, Bosnia și Herțegovina, Kosovo, au fost achitați de prima instanță, argumentele în favoarea acestor decizii au provocat opinii deosebit de dure din partea judecătorilor minoritari.⁴⁰²

Prin urmare, ne putem întreba logic – care este scara relevantă pentru contabilizarea achitării lui Gotovina, Perišić, Simatović și Stanišić? Nu se limitează la îndreptățirea acuzațiilor, ci mai degrabă, la abrogarea unor instrumente ce ar permite judecarea înalților responsabili pentru astfel de crime. Aceasta, la rândul său, duce la menținerea unor criterii foarte restrânse la definirea structurii criminale comune, a complicității și a responsabilității comandamentului sau invers, la introducerea unor criterii destul de largi pentru calificarea bombardamentelor țintelor militare. Astfel, se revine la legitimarea bombardării fără discriminare a populației civile pentru a împiedica judecarea responsabililor militari și să absolve statele care oferă asistență externă politicilor de persecuție. Unii au văzut în aceste achitări o mulțumire adusă administrației americane care refuză ca alții să pună sub urmărire forțele sale sau ofițerii săi. Succesiunea achitării în apel a lui Gotovina, a intrării Croației în Uniunea Europeană și a unei perspective a aderării Serbiei, poate sugera totuși relevanța unei scări europene – Europa care a fost construită pe ideea de respingere a crimelor contra umanității, cum ar putea ea, în astfel de condiții, integra un stat al cărui teritoriu a fost recucerit sau apărut prin intermediul comiterii a astfel de crime? Achitățile elimină problema. Ipoteza unui regres al justiției penale internaționale pentru a satisface politicile europene în materie de judecare a crimelor de război rămâne a fi explorată. În continuare, în mod evident, vor fi create și anumite precedente, și ne referim în mod special la dreptul de azil și primirea refugiaților.

⁴⁰⁰ *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. Prosecutor v. Ante Gotovina and Mladen Markač. The Appeals Chamber. Case No. IT-06-90-A. 16 November 2012. [citat 18.02.2021]. Disponibil: https://www.icty.org/x/cases/gotovina/acjug/en/121116_judgement.pdf

⁴⁰¹ *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. Prosecutor v. Momčilo Perišić. The Appeals Chamber. Case No. IT-04-81-A. 28 February 2013. [citat 18.02.2021]. Disponibil: https://www.icty.org/x/cases/perisic/acjug/en/130228_judgement.pdf

⁴⁰² *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. Prosecutor v. Jovica Stanišić and Franko Simatović. The Appeals Chamber. Case No. IT-03-69-A. 9 December 2015. [citat 18.02.2021]. Disponibil: https://www.icty.org/x/cases/stanisis_simatovic/acjug/en/151209-judgement.pdf

3.4. Justiția tranzițională în societățile post-autoritare: aspect comparat (Argentina, Spania, România, Republica Moldova)

Pentru a pune în aplicare instrumentele și mecanismele justiției tranziționale este necesar un proces multiaspectual, care, propunând soluții juridice, rămâne a fi inimaginabil în lipsa voinței politice. În mod logic, ambele aspecte – juridic și politic – au ca obiectiv pe de o parte necesitatea asigurării drepturilor cetățenilor, care este privit ca tactică, iar pe de altă parte - elaborarea unui concept cu determinarea în mod clar a criteriilor privind implementarea justiției tranziționale, este privită ca o strategie. Indiferent de opiniile expuse, este evident că de fiecare dată se va lua în considerație practica altor state, regiuni, care ar putea împărtăși practica de punere în aplicare a instituțiilor justiției tranziționale.⁴⁰³

Așa cum am menționat anterior, justiția tranzițională, ce a luat naștere în gândirea pragmatică engleză, astăzi a devenit un concept răspândit, care oferă posibilitatea unei tranziții lente de la autoritarism la valorile statului de drept, cu respectarea aspectelor caracteristice acestuia – drepturilor omului, democrația, justiția credibilă – toate acestea fiind catalogate ca bază filozofică a activității cotidiene.

Totodată, revenim la o constatare firească, conform căreia justiția tranzițională nu poate oferi un răspuns tuturor situațiilor post-conflict, din simplu motiv că ea este un produs al situației reale constituite în societatea respectivă, ea poate fi afectată fie de factori interni, fie de factori externi, la care ne-am referit de mai multe ori pe parcursul studiului în cauză.

Argentina

Argentina precum și alte state latino-americane, în ce-a de-a doua jumătate a secolului XX, au trecut printr-un regim autoritar care a avut ca efect numeroase încălcări ale drepturilor omului, cum sunt disparițiile forțat și tortura. În acest context, instituțiile jurisdicționale de pe continent, au avut reacționat, în măsura posibilităților, în raport cu situațiile create.

Faza tranzițională

Evaluarea perioadei de dictatură a juntei militare și ale încălcărilor grave comise în acea perioadă în Argentina, de regulă este împărțită în două perioade – faza tranzițională propriu zisă, ce cuprinde perioada între 1983 până în anii 1990 și fază post-tranzițională, ce include anii 90 până în zilele noastre. Aceste faze se caracterizează prin aplicarea unei game largi de mijloace începând cu aplicarea sancțiunilor și terminând cu aducerea scuzelor oficiale. Evident că ambele faze pot fi la rândul lor fragmentate, ceea ce ne permite să analizăm mai detaliat fenomenul produs pentru a avea o impresie cât mai clară asupra la soluțiilor posibile în viitor. De fiecare dată când am vorbit despre

⁴⁰³ GAMURARI, V., *Justiția tranzițională în contextual reglementării conflictului transnistrian: între voința politica și soluțiile juridice (partea I)*. În: Studii Juridice Universitare. ULIM. Nr. 1-2. Anul X/2017, p. 5.

justiția tranzițională, am atras atenția asupra importanței interpretării largi al acestui concept, care în mod obligatoriu trebuie să includă drepturile omului. În acest sens, prezintă interes *human rights turn*, axat pe combaterea impunității în raport cu încălcările grave ale drepturilor omului, promovând între timp o nouă categorie de drepturi subiective, cum ar fi de exemplu, dreptul la adevăr. Practica argentiniană a trezit discuții la nivel de experți, în special în domeniul drepturilor omului și al dreptului penal. Or, prin această așa numită „penalizare a drepturilor omului”, ne situăm în fața unei incertitudini în care ne confruntăm în reflectarea noțiunii propriu-zise a justiției în faza de post-tranziție politică, care poate duce inevitabil la o denaturare, precum și a funcțiilor sale.⁴⁰⁴

Restabilirea democrației și implementarea justiției tranziționale în Argentina sunt strâns legate de o mare personalitate, Raúl Alfonsín. Succesul la alegerile prezidențiale ale acestui mare Patriot al Argentinei, ce au urmat perioadei de dictatură între 1976-1983, au permis inițierea unor reforme ce au asigurat revenirea mai multor concepte clasice la esența originală. Inițiind tranziția politică, acesta creează CONADEP („*Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas*”⁴⁰⁵) ce deține competența de a ancheta cazurile de dispariții forțate, dar și de încălcări grave ale drepturilor omului săvârșite pe parcursul “*Proceso de Reorganización Nacional*” al generalilor.⁴⁰⁶ Totodată, noul Parlament anulează legea amnistiei adoptată în mod de urgență pe ultima sută de metri de guvernul care era condus de generalul Bignone, exact înainte de schimbarea regimului, care garanta impunitatea în numele păcii și a reconcilierii naționale.⁴⁰⁷ Urmează autorizarea urmăririlor penale ale generalilor celor trei junte militare. Este important să precizăm că în această perioadă în presă apare informația privind primele exhumări, mărturii ale persoanelor ce au supraviețuit, diverse rapoarte ale instituțiilor cu competență în monitorizarea procesului de asigurare a drepturilor omului, precum și a unor declarații ale militarilor implicați direct sau indirect în încălcările grave comise.

La inițiativa rabinului și membrului Comisiei nominalizate, Marshall Meyer, la 20.09.1984, CONADEP prezintă Președintelui raportul final publicat ulterior la 28.11.1984 sub denumirea

⁴⁰⁴ GARIBIAN, S. *Vérité vs. Impunité: la justice (post)-transitionnelle en Argentine et le human rights turn*. In: Andrieu, Kora, Lauvau, Geoffroy. *Quelle justice pour les peuples en transition? Pacifier, démocratiser, réconcilier*. Paris: Presses Universitaires de la Sorbonne, 2014, pp. 287-305.

⁴⁰⁵ Comisia Națională pentru Persoanele Dispărute, creată prin Decretul 187/83 din 15 decembrie 1983, a fost condusă de scriitorul argentinian Ernesto Sabato

⁴⁰⁶ Procesul de reorganizare națională a fost procesul prin care dictatura civil-militară a guvernat Argentina între 24 martie 1976 și 10 decembrie 1983 când după înfrângerea din Războiul Falkland, regimul forțat de împrejurări a cedat puterea unui guvern ales liber de cetățeni. Astfel, la 10 decembrie 1983, președintele Raúl Alfonsín, parlamentul și administrațiile democratice locale au preluat puterea.

⁴⁰⁷ Legea 22.924 din 23 martie 1983 avea drept obiectiv împiedicarea oricărui proces împotriva militarilor și a membrilor forțelor de securitate pentru faptele comise în timpul „luptei contra terorismului și a subversiunii”. Actul prin care a fost anulată această auto-amnistie a fost cea Legea 23.040 din 22 decembrie 1983. Validitatea constituțională a fost ulterior confirmată de Curtea Supremă prin hotărârea 309:1689 din 30 decembrie 1986 Causa originariamente instruida por el Consejo Supremo de las Fuerras Armadas en cumplimiento del decreto 158/1983 del Poder Ejecutivo Nacional www.csjn.gov.ar. (consultat la 15.10.2018).

simbolică de *Nunca Más* (în traducere “nici odată așa ceva”).⁴⁰⁸ Raportul Comisiei a avut un efect bombă, s-au constatat în jur de 9.000 de cazuri de dispariții forțate, ulterior cifra ajungând la 30.000. Mai târziu, în 2004, Președintele publică o lucrare pe acest subiect ce a avut un efect puternic nu doar în Argentina, atenționând importanța și interesul față de acest proces de tranziție politică și justiție tranzițională.⁴⁰⁹

Faza post-tranzițională: trecerea de la iertare la pedeapsă prin adevăr

Referindu-ne la problematica persoanelor dispărute forțat, nu putem nega rolul Curții Interamericane a Drepturilor Omului (CADO). Jurisprudența Înaltei Curți s-a caracterizat chiar de la început prin capacitatea de a da o interpretare largă Convenției Americane a Drepturilor Omului din 1969. În contextul examinării cazurilor disparițiilor forțate, Curtea, confirmă obligația statului de a pune sub urmărire persoanele culpabile de comiterea unor încălcări grave ale drepturilor omului și constată dreptul familiilor de a cunoaște soarta victimelor dispărute, inclusiv în situații în care faptele nu vor mai putea fi anchetate.⁴¹⁰ Putem afirma, că grație jurisprudenței Curții, originea dreptului la adevăr a constituit ideea necesității stabilirii faptelor și a căutării adevărului.

Între timp, Argentina a continuat să promoveze reforme în scopul reparării prejudiciilor aduse societății în perioada dictaturii. Urmează reforma constituțională din 1994, prin care este prevăzut un rol important principalelor instrumente internaționale în domeniul drepturilor omului, prevăzând posibilitatea de a le aplica în mod direct de către judecătorul național. Totodată, Argentina ratifică Convenția privind imprescriptibilitatea crimelor contra umanității și a crimelor de război din 1968, precum și Convenția privind disparițiile forțate din 1994.

Mecanismul *juicios por la verdad*, considerat ca fiind unul hibrid, vine cu o nouă abordare a rolului judecătorului penal prin combinarea conceptului punitiv cu cel declarativ. Însă, această plasare a acestui mecanism hibrid între comisia pentru adevăr și derularea unui proces penal clasic, dar și între reparație simbolică și sancțiune, îi permite să-și dorească să aibă un rol simbolic în contextul refacerii unui trecut infracțional într-o pace socială. Acest mecanism nu este bazat în exclusivitate pe ideea condamnării persoanelor culpabile de încălcări grave ale drepturilor omului, ci din contră, se axează pe determinarea destinului victimei prin stabilirea faptelor.

Anterior am menționat rolul pe care l-a avut CADO, prin intermediul jurisdicției sale, în promovarea conceptului restabilirii adevărului în perioada regimului juntei în Argentina. Adevărul

⁴⁰⁸ Comisia, fiind constituită din 13 membri, inclusiv trei reprezentanți religioși antrenați în protecția drepturilor omului: rabbinul numit, precum și Carlos Gattinoni (protestant) și Jaime de Nevares (catolic).

⁴⁰⁹ CRENZEL, E. "Argentina's National Commission on the Disappearance of Persons: Contributions to Transitional Justice". In: International Journal of Transitional Justice, 2008, nr. 2, pp. 173-191.

⁴¹⁰ Corte Interamericana de Derechos Humanos. Caso Velásquez Rodríguez Vs. Honduras. Fondo. Sentencia de 29 de julio de 1988. Serie C No. 4, §§ 162 ss y 181. [citat 05.11.2020]. Disponibil: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_04_esp.pdf

este că CADO, începând cu anul 2001, a influențat mult reforma justiției în Argentina, contribuind la revenirea la urmărirea penală în raport cu persoanele considerate culpabile pentru ilegalitățile comise în acea perioadă. Ca efecte ale acestui proces indicăm anularea în 2003 a legilor adoptate de Parlamentul Argentinei în anii 1986-1987, urmată de declararea neconstitucionalității acestora de către Curtea Supremă a Argentinei și, evident de faimoasa hotărâre *Simon* din 2005, prin intermediul căreia instanța a constatat că actele normative examinate contravin dreptului internațional integrat în blocul de constituționalitate, parte componentă a căruia sunt jurisprudența CADO și convențiile menționate anterior.⁴¹¹ Jurisprudența CADO a fost acceptată în calitate de argument forte de o bună parte a magistraților Curții Supreme a Argentinei, conform căreia pentru interesul național este important să fie stabilită o proporționalitate între dorința de descoperire a adevărului și pedepsirea autorilor încălcărilor grave comise. Până la urmă, este și firesc, nimeni nu a anulat obligația statului de a trage la răspundere persoanele culpabile, inclusiv în contextul adoptării unei legi privind amnistia. Astfel, speța *Simon* a contribuit substanțial la dezbateri între adepții și adversarii celor două concepte – pedepsirea sau iertarea în lumina efectelor în raport cu procesul de reconciliere națională a societății post-conflict.

În legătură cu situația creată sub influența evenimentelor și proceselor din Argentina, apare întrebarea logică – putem oare vorbi despre faptul că dreptul la adevăr poate fi considerat ca un fel de „nucleu” în punerea în aplicare a două proceduri netradiționale din punct de vedere juridic – *juicios por la verdad*, care are drept obiectiv aflarea sorții celor dispăruți, inclusiv căutarea osemintelor acestora și cea de-a doua procedură, *botting de guerre*, care prevede procese în raport cu copiii celor dispăruți, răpiți de militarii argentinieni? Totuși, o astfel de „perspectivă” poate trezi anumite suspiciuni referitor la asigurarea caracterului imperativ al unor reguli clasice de drept promovate timp de secole.

O altă problemă abordată constă în a da un răspuns la întrebarea: Dacă combaterea impunității prevede obligatoriu și condamnarea penală a persoanelor culpabile? Însă, în situația dată ar trebui să dăm o interpretare termenului „impunitate”. Dacă ne referim la sensul larg al acestui termen, combaterea impunității ar trebui fi raportată la modul de punere în aplicare a instrumentelor de sancționare, cum ar fi exigența în examinare, efectele produse de încălcările grave comise, care în mod normal, ar putea avea diverse forme, ceea ce caracterizează justiția tranzițională. Adevărul este că în cazul Argentinei, o astfel de politică hibridă a argumentat funcția non-punitivă a judecătorului penal.

⁴¹¹ GARIBIAN S. *Le recours au droit international pour la répression des crimes du passé. Regards croisés sur les affaires Touvier (France) et Simón (Argentine)*. In: *Annuaire Français de Droit International*. Vol. LVI, 2010, pp. 204 ss et 211 ss.

Revenind la jurisprudența CADO, constatăm co-raportul stabilit între dreptul la adevăr și rolul judecătorului în aplicarea acestuia, inclusiv în lumina locului pe care îl au textele internaționale în blocul de constituționalitate. Aici menționăm rolul deosebit pe care l-a avut Argentina la nivel internațional în promovarea anumitor concepte, fapt ce rezultă din practica sa. În acest sens, s-a pus pe ordinea de zi raportul Joinet în 2005, Convenția privind disparițiile forțate în 2006, precum și unele rezoluții adoptate de Comisia și Consiliul pentru drepturile omului, dar și rapoartele Înalțului Comisariat al ONU (începând cu 2005), precum și raportul privind proclamarea de către Adunarea Generală a ONU în 2010 a zilei de 24 martie ca “Ziua internațională pentru dreptul la adevăr”.

Procesul caracteristic ultimelor decenii, considerat ca o „revizuire a drepturilor omului”, prin transformarea *human wrongs into human rights*, trebuie privit ca unul ce contribuie la crearea unor drepturi subiective ale omului, precum dreptul la adevăr. Altfel spus, *human rights turn* a influențat drepturile omului, deoarece inițial a contribuit la minimalizarea represiunilor, devenind într-o oarecare măsură un argument forte în combaterea impunității în cazul încălcărilor grave comise în masă. Totodată, se pare că un lucru este clar – justiția tranzițională promovează ideea revizuirii conceptului clasic al justiției punitive, promovând interesul reparatoriu al unei societăți în tranziție.⁴¹²

Spania

Cazul Spaniei, țară ce a trecut printr-un război civil, iar ulterior prin regimul autoritar al Generalului Franco, dar care totuși și-a găsit capacitatea de a negocia, deși și astăzi mai sunt prezente urme negative ca urmare a celor doi factori care au dezbinat societatea spaniolă timp de decenii, prezintă un interes deosebit în contextul examinării conceptului justiției tranziționale.

Justiția tranzițională nu poate și nu trebuie privită ca o soluție imediată și perfectă în procesul de conciliere a societăților post-conflict, așa cum am menționat de mai multe ori anterior. Cazul Spaniei este un exemplu clasic fiind o societate cu tradiții democratice seculare, dar și trecută prin crize dure, a avut nevoie de câteva decenii pentru a restabili un dialog civilizațional ce a consolidat societatea spaniolă. Din aceste considerente ne-am axat pe perioada după anul 2000, principalul criteriu fiind acela că factorii decizionali din această perioadă reprezintă persoane ce nu au cunoscut nemijlocit acele atrocități comise în perioada războiului civil și al regimului Generalului Franco, astfel nefiind influențați de dorința de a se răzbuna.

Evenimentele politice din Spania în anii 1996-2000 au dus la renașterea dialogului asupra evenimentelor din perioada războiului civil. Însă, în cele câteva decenii ce au urmat, restabilirea regimului democratic în Spania a consolidat ideea că societatea ar fi ajuns la un numitor comun, având la bază, printre altele, ideea că atât franchiștii, cât și republicanii, au comis un număr egal de

⁴¹² GAMURARI, V. *The implementation of Transitional Justice institutions in the process of reconciliation of a post-conflict society: comparative aspect*. In: Studia Securitatis. Sibiu. România. Volume XII, Issue 2/2018, p. 21.

„ilegalități”. Doar că după ce s-a constatat amploarea represiunilor franchiste între 1936-1940, pornită la început în zonele controlate de franchiști și răspândită ulterior în întreaga țară, abordarea acestui subiect a luat o nouă amploare.

Un argument forte în acest sens l-a avut prezentarea imaginilor exumațiilor din gropile comune, omoruri comise de regimul franchist. Totodată, un proces de reconciliere presupune o abordare pragmatică și echilibrată a evenimentelor din trecut. În cazul Spaniei, constatăm prezența unei agitații în raport cu cele 240 de gropi descoperite în anii 2000-2015 și practic ignorarea a zeci de mii de gropi în întreaga țară, care nu au devenit obiect al unor exhumări.

Adevărul este că noile informații despre represiunile franchiste au dus la o invalidare a pactului tranzițional care a avut drept scop înlocuirea justiției oferite victimelor regimului franchist cu o „pace socială”. Or, în contextul dorinței de a anula condițiile de punere în aplicare a unei tranziții democratice, s-a propus revizuirea acelei tranziții. În 1996 această idee a fost una din lozincile Partidului Popular condus de José María Aznar, care a preluat puterea după 14 ani de guvernare a Partidului Socialist. Totuși, această victorie a fost curmată în urma pierderilor alegerilor parlamentare în 2004, întrucât mai mulți factori au fost incidenți, inclusiv cei impuși din exterior. Acest eșec a avut și anumite efecte, de exemplu, a stopat așa numita *contra-tranziție*, care, la rândul său, a dus la o serie de discuții privind abordarea memoriei în viața politică și socială.⁴¹³

Atentatele comise de Al-Qaida la 11 martie 2004 și revenirea imediată la putere a Partidului Socialist Muncitoresc al Spaniei (PSDE) putea să constituie o schimbare radicală în gestionarea „chestiunii trecutului”, dar și ridicarea obstacolelor bine cunoscute. Astfel, José Luis Zapatero multiplicase gesturile simbolice și declarațiile despre intenție în raport cu victimele franchismului, fiind creată o comisie interguvernamentală pentru a studia situația victimelor războiului civil și a dictaturii. Legea care rezulta din aceste lucrări, numită „despre Memoria istorică” (decembrie, 2007), prevedea printre alte măsuri, crearea unui centru de arhivă al războiului civil, acordarea naționalității spaniole descendenților celor exilați, indemnizarea celor deținuți anterior, dar și a altor combatanți pentru cauza democratică, sprijinul din partea autorităților în exhumarea gropilor comune, anularea hotărârilor sumare pronunțate de tribunalele franchiste (fără ca actul judiciar să fie anulat), purificarea spațiilor publice de orice semne simbolice ce țin de dictatură. În următorii ani, aceste măsuri au fost greu de realizat: crearea Centrului memoriei istorice la Salamanca a reaprins războiul arhivelor care era declanșat de fondurile spoliata de armate învingătoare în Catalonia; exhumările s-au ciocnit cu multiple obstacole impuse de autoritățile locale; capitolul reparațiilor economice fusese lăsat în umbră și justiția nu fusese nicicând prestată; rezistențele la îndepărtarea statuară și a simbolicii franchiste

⁴¹³ MICHONNEAU, S. « *L'Espagne entre deux transitions ? De la mémoire de la guerre civile à celle de l'après-guerre (1975-2007)* » . [citată 16.10.2018]. Disponibil: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01674069/document>

fuseseră justificate pentru transformarea lor în obiecte de patrimoniu, chiar dacă statutul ecvestru Caudillo fusese retras.⁴¹⁴ A trebuit să se aștepte până în anul 2014 și victoria unui partid de stânga protestatar pentru ca procesul de democratizare a nomenclaturii de străzi din Madrid să fie realizat. În total, aplicarea legii din 2007 a făcut un pas spre recunoașterea memoriilor comune ale războiului civil și ale franchismului, însă efortul în reglementarea chestiunii trecutului a rămas neterminat.

Odată cu criza economică din 2007 și abordarea chestiunii privind modelul de organizare a Spaniei naționalităților, problema revenise în dezbateri. Cu puțin timp înainte de decesul său, Santiago Carrillo⁴¹⁵ apela la o „a doua fază a tranziției, marcată prin recunoașterea faptului că cea de-a doua Republică este strămoșul democrației actuale”. Astăzi, noile partide apărute *Ciudadanos* și *Podemos*, au reluat în discursurile sale imensul prestigiu politic atașat la ideea de tranziție ca un nou pact social.

Dincolo de vicisitudinile unei expresii problematice a utilizărilor politice contradictorii, nu trebuie să ne îndoim că Spania întreprinde astăzi eforturi pentru a lua calea de a deschide noi forme de reconciliere pe care am putut să le vedem odată cu tentativele din anii 1980 și 1990. Una din formele sale se sprijină pe un pact milos care pune victima în centrul preocupărilor politice: pornirea de la logica victimizării, departe de a fi proprie Spaniei, găsește în această țară multiple moduri de expresie. Sophie Baby constată că din cele 285 de asociații care există astăzi în Spania, cu utilizarea în denumirea lor a termenului „victimă”, doar în jur de 10 au existat anterior anului 1999.⁴¹⁶ Adevărul este că atentatele teroriste din 2004 au marcat în acest sens o cotitură, cu multiplicarea conflictelor între colectivele ce reclamau o recunoaștere a dreptului victimei. Pe de o parte, Association Victime Terrorisme (AVT), creată în 1981, cunoscuse o vigoare reînnoită la finele anilor 1990 prin crearea COVITE pentru apărarea victimelor terorismului separatist basc,⁴¹⁷ iar pe de altă parte, asociația 11M Afetados del Terrorismo, creată în 2004, purta vocea familiilor celor ce au fost afectați prin atacurile Al Qaida, susținută de asociațiile împruminate să apere memoria victimelor franchismului.⁴¹⁸ Dacă conflictul victimizării suprapune o opoziție dreapta-stânga în jurul interpretării făcute evenimentelor din 2004, ea repune în egală măsură, o diferență de sensibilitate vis-a-vis de chestiunea victimei în societatea contemporană: pe de o parte, un desen „aristocratic”, care face din victimă o ființă de

⁴¹⁴ Idem.

⁴¹⁵ Santiago Carrillo a fost coordonatorul Asociației Recuperando la memoria de la historia social de Andalucía (RMHSA) a Conferinței generale a muncii.

⁴¹⁶ BABY, S. *Les victimes oubliées de la transition espagnole*. In : *Histoire@Politique*, n° 29, mai-août 2016, p.88-104. [cit. 16.10.2019]. Disponibil: <https://www.cairn.info/revue-histoire-politique-2016-2-page-88.htm#pa1>

⁴¹⁷ CARLOS FERNANDEZ de Casadevante Romani. *International Law of Victims*. Springer, 2012. [cit. 16.10.2019]. Disponibil: https://books.google.md/books?id=9kgNmDIK5qsC&printsec=frontcover&dq=COVITE+the+Basque+victims+of+terrorism+organisation&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwjF_OrKh6_kAhXSMewKHe34AEw4ChDoAQhDMAU#v=onepage&q&f=false

⁴¹⁸ Idem.

excepție ce poate reclama reparații în forme de recunoaștere excepțională; pe de altă parte, un desen „democratic”, care admite „afectarea” oricărui cetățean, nici în defavoarea, nici în favoarea altora. Astfel, Spania, care se impune deplin în „revoluția traumatismului”, descrisă de Didier Fassin și Richard Rechtman, contribuie la reactualizarea experienței războiului civil și a represiunilor prin utilizarea victimei și prin dezvoltarea politicii de milă care reprezintă un consens.⁴¹⁹

O altă cale de reconciliere recent expusă, este preocupată de moștenirea efectelor negative ale războiului civil și al represiunilor. Considerând aceste urmări ca martori ale unui trecut comun de suferințe, aceste politici de sporire și de dezvoltarea turismului pașilor, confirmă lectura victimizării de acum înainte hegemonică, prețul unei recontextualizări severe al procesului de angajament și de stare de război ai anilor 1930. Astfel, spaniolii sunt invitați să comunice în jurul ruinelor pentru a restabili catastrofa reală, fără a preciza mai mult sensul acestor distrugerii în peisajul comutat în locuri de memorie. În Catalonia, în Țara Bascilor, politicile de moștenire au învins expres deoarece ele oferă posibilitatea unei partajări de experiență în același timp ca o poveste consensuală a războiului. Din aceste schimbări de abordări sunt trase învățăminte pacifiste generale, care permit ridicarea experienței unice a războiului civil spaniol la rang de tragedii ale războiului contemporan, ale căror ecouri nu lipsesc nici astăzi. Madrid, Barcelona, Belchite sunt prin rotație convocate pentru a evoca Sarajevo sau Alep.

În regiunile în care tradiția naționalistă a identificat de mai mult timp franchismul ca pe un agresor „extern”, în comunitățile a căror esență ar trebui să fie democratică, aceste povești de moștenire, devin un succes notabil: în maniera lor, aceste regiuni au reglementat chestiunea trecutului franchismului, care este definitiv retrogradat la rang de regimuri inumane, care sunt respinse unanim, formând o nouă comunitate democratică. Acolo se caută legătura între istoria războiului civil și a represiunilor franchiste în lumina revenirii la o tradiție democratică care își are rădăcinile în secolul XIX. Discursul pașnic privind reconcilierea, elaborat la finele secolului XX, cedează locul unui discurs privind democrația, care, istoric vorbind, se trage din ideea republicană, în special în Catalonia. Făcând aceasta, este unul din fundamentele tranziției democratice care este contrapusă monarhiei, pe care mulți spanioli regretă că nu au ales-o, iar acel care a restabilit-o a fost Franco, care l-a ales pe Juan Carlos I ca succesor la Coroană.

⁴¹⁹ FASSIN, D., RECHTMAN, R. *L'empire du traumatisme. Enquête sur la condition de victime*. Paris : Flammarion, 2007. [citat 16.10.2019]. Disponibil: <file:///C:/Users/User/Downloads/l-empire-du-traumatisme.pdf>

3.4.2.1. Rolul judecătorului Baltazar Garzon în interpretările contemporane ale „justiției penale internaționale”

3.4.2.1.1. Cazul Generalului Pinochet și originea competenței universale

Numele Generalului Pinochet este cunoscut și reflectă dictatura militară instaurată în Chili între anii 1973-1990. Așa cum am menționat în cazul Argentinei, fenomen cunoscut majorității țărilor trecute prin tranziție de la dictatură la democrație, liderii autoritari încearcă să-și asigure impunitatea în viitor prin adoptarea unor acte legislative, care ar proteja un anumit grup de persoane, de regulă militari implicați în comiterea unor încălcări grave ale drepturilor omului. Este și cazul Chili. La 18 aprilie 1978, liderul chilian a emis un decret de exonerare de la răspundere judiciară pentru încălcările grave comise în perioada dictaturii a forțelor armate. Însă, o astfel de abordare nu putea duce la conciliere națională și nu a fost acceptată de cei ce au fost supuși torturii și urmăririlor pe criterii politice pe timpul dictaturii. Ultimul deceniu al secolului XX, așa cum menționat anterior, s-a caracterizat inclusiv prin promovarea principiului jurisdicției universale și negarea imunității pentru cei ce au comis crime internaționale. În anul 1998, Generalul Pinochet, aflându-se la Londra, este arestat ca urmare a unei proceduri de extrădare pe baza hotărârii date de judecătorul spaniol Garzon pentru fapte ce includ cazuri de tortură, genocid și dispariții forțate. Cazul este unul special, din motiv că Generalul Pinochet beneficia de imunitate pe viață ca senator. Totuși, acesta a fost plasat într-o încăpere aflată sub supraveghere, iar în anul 2000 a fost eliberat pe motive de sănătate. Mandatul s-a bazat pe principiul jurisdicției universale, care se aplică crimelor contra umanității, crimelor de război și crimelor de genocid, indiferent de locul unde acestea au fost comise. Acest caz a impulsionat inițiativele mai multor state, fiind depuse zeci de plângeri împotriva lui Pinochet pe lângă instanțele judiciare naționale. La rândul său, această competență universală a permis justiției chiliene să revină la abordări în interesul propriilor cetățeni. Cert este că acest caz al Generalului Pinochet a servit în procesul de conștientizare al statelor, a responsabilității acestora în punerea sub urmărire judiciară a persoanelor culpabile în comiterea crimelor internaționale. Ca urmare, tot mai insistent a început a fi promovată teza „administrării judiciare continue”, care se bazează pe ideea revenirii asupra cazurilor persoanelor dispărute în perioada regimurilor autoritare.⁴²⁰ Însă, acest concept rezultă din ideea că dacă osemintele celor dispăruți nu au fost găsite, se prezumă că persoanele rămân a fi sub urmărire, fapt ce exclude clasarea dosarului. În final, reiese că procesele judiciare vor continua, iar ca rezultat, cazurile de încălcare ale drepturilor omului nu vor fi date uitării.

⁴²⁰ SAGNARD, M. *Amnistier, pardonner, oublier : justice transitionnelle et paix*
«Le juge Baltazar Garzon et son rôle dans la justice pénale internationale». [cit. 07.10.2019]. Disponibil:
<https://mastercarrieresinternationales.wordpress.com/2015/02/26/amnistier-pardonner-oublier-justice-transitionnelle-et-paix/>

3.4.2.1.2. Implicarea în situații la nivel internațional: cazurile ETA și Ben Laden

În 1998, judecătorul Garzon pornește ancheta privind activitatea teroristă a ETA, grupare armată politizată, dar și cu legături strânse cu partidul Batasuna (extremă de stânga), care luptă pentru independența Țării Bascilor (atentate, răpiri și asasinări).⁴²¹ Judecătorul Garzon pornise o luptă pe cale judiciară împotriva ETA, ordonând închiderea revistelor, localurilor și asociațiilor considerate ca fiind apropiate teroriștilor. În 2002, acesta vine să suspende pentru 3 ani desfășurarea activității partidului Batasuna. Judecătorul nu a ezitat să califice drept „purificare etnică” acțiunile „separatiștilor” basci.⁴²² În opinia judecătorului, „segregarea unei părți a populației în baza originii sale etnice, geografice sau a ideologiei acesteia prezumate, este inadmisibilă într-un stat de drept și constituie, printre altele, un delict penal, dar, în egală măsură, o crimă contra umanității”.⁴²³ La 20 octombrie 2011, grupul anunța în mod public „încetarea definitivă a activității sale armate”.

În 2009, Garzon emite un mandat de arest internațional pe numele lui Oussama Ben Laden, astfel asigurându-se că în caz de capturare a acestuia, să poată fi predat justiției, fiind recunoscut ca terorist, act ce ar constitui baza legală pentru reținere. Judecătorul invocă aplicarea principiului justiției universale pentru a justifica competența justiției naționale spaniole, adăugând că „o parte a acțiunii delictive, chiar cea mai mare parte, s-a desfășurat în Spania”,⁴²⁴ întrucât acele atentate fuseseră comise cu implicarea activă a unor celule ale Al-Qaida, situate în Spania. Însă, Ben Laden însuși declarase că acțiunile grupării pe care o conduce, vizează Occidentul în ansamblu. Judecătorul Garzon a indicat în acuzarea adusă învinuiri bazate pe diverse convorbiri telefonice între teroriști, al unui sejur în Spania a unui pilot implicat în atentate și al unor schimburi între Ben Laden și șeful celulei Al-Qaida în Spania. La 2 mai 2011, Oussama Ben Laden decedase în urma unui raid al forțelor speciale americane în Pakistan.

3.4.2.2. Rolul judecătorului Garzon în dosarele privind crimele comise în perioada franchistă

3.4.2.2.1. Crimele comise în perioada franchistă și legea amnistiei din 1977

Legile privind amnistia sunt adoptate în general în scopul reconcilierii naționale, pentru a porni instaurarea unui nou regim democratic. În 1977, Parlamentul Spaniei a votat o lege privind amnistia pentru crimele comise în perioada dictaturii lui Franco (1939-1975). Cu toate acestea, mai târziu, în 2007, în perioada Guvernului Zapatero, a fost votată o lege privind memoria istorică, prin care era

⁴²¹ CUA, J., GOUSET, C., *ETA: 50 ans de violence au Pays basque espagnol*, „L'Express,” 3 janvier 2013. [citât 07.10.2019]. Disponibil: http://www.lexpress.fr/actualite/monde/europe/eta-50-ans-de-violence-au-pays-basque-espagnol_776608.html

⁴²² GALLOY, C., *Espagne: les indépendantistes basques accusés de nettoyage ethnique*, 18 octobre 2002. [citât 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.latinreporters.com/espagnepol18102002.html>

⁴²³ Ibidem

⁴²⁴ *Espagne: mandat d'arrêt international du juge Garzon contre... Ben Laden!*, 18 septembre 2003. [on-line] [citât 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.latinreporters.com/espagnepol18092003.html>

condamnat regimul franchist, textul încurajând căutarea gropilor comune, însă aplicarea ei s-a ciocnit de diverse obstacole. În 2008, Garzon a decis să pornească investigații asupra crimelor comise în perioada dictaturii împotriva responsabililor de omoruri sau dispariția a peste 110.000 de persoane, ca răspuns la solicitările de ajutor lansate de familiile acestora. Acesta vine cu acuzații împotriva a zeci de persoane (miniștri și generali militari) de comiterea crimelor contra umanității. Chiar dacă persoanele numite în funcții de Franco sunt decedați, au mai rămas în viață persoane ce au fost implicate în represiunile respective și pot fi aduse în fața justiției în vederea cercetării faptelor comise. Judecătorul interpreta legea și considera că amnistia nu poate fi aplicată chiar dacă corpurile victimelor nu au fost găsite, acest fapt constituie o crimă continuă de *kidnappign*. Acesta mai susține că „cele 114.266 de dispariții forțate ale republicanilor, pe care le-a identificat ca și crime contra umanității, nu pot fi clasate atât timp, cât osemintele celor dispăruți nu vor fi localizate”.⁴²⁵ Acesta a fost obligat să se oprească din investigarea cazului, în condițiile în care, nici magistrații Audienței naționale, nici Guvernul Zapatero, nu l-au susținut la nivel oficial.

Judecătorul Garzon a făcut să reapară fantomele trecutului prin adresarea către populație a dorinței de a stabili identitatea indivizilor care au activat în perioada regimului respectiv, în condițiile unei societăți care a rămas dezbinată timp de câteva decenii. Garzon dorea să creeze un tablou prin care să aducă un anumit prejudiciu clasei politice din Spania. Acesta a fost considerat drept un adept al testării limitelor legii, metodele sale aplicate, deranjând mai multă lume din societatea spaniolă.

3.4.2.2.2. *Acuzațiile aduse în cadrul „proceselor franchiste” și consecințele acestora*

În 2009, mai multe organizații de extremă dreapta s-au plâns de Garzon în contextul anchetei pornite asupra persoanelor dispărute în perioada franchistă. În 2010, a fost suspendat din funcțiile deținute, apoi în cadrul examinării cazurilor de interceptări telefonice ilegale în anchetele pe care le desfășura, îndreptate împotriva Partidului Popular, dar și pentru încercarea de a revizui adevărul pentru a-și putea argumenta competențele în „procesul franchist”. Într-o „*scrisoare deschisă solidară preocupată de judecătorul Baltazar Garzon, adresate autorităților judiciare spaniole*”, numeroși juriști și apărători ai drepturilor omului indignați, s-au adresat Tribunalului Suprem. Ei insistau asupra faptului, că dispariția persoanelor nu este compatibilă cu obiectul unei amnistii, în orice caz, dreptul internațional ar apărea într-o situație „nefavorabilă”. Totodată, „dreptul internațional este parte integrantă a ordinii juridice spaniole”.⁴²⁶ Aceștia au preluat argumentarea lui Garzon, adăugând că dreptul internațional completează drepturile naționale și că aceste crime contra umanității au fost deja interzise de dreptul umanitar, în special de Comisia pentru fapte în timpul regimului franchist.

⁴²⁵ *Verdict dans le procès sur le franquisme, Espagne: l'ex-juge Garzon acquitté, Franco reste hors d'atteinte*, 28 février 2012. [citât 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.latinreporters.com/espagnepol28022012fp.html>

⁴²⁶ *Lettre ouverte de solidarité concernant le juge Baltazar Garzón adressée aux autorités judiciaires espagnoles*, 3 mars 2010. [citât 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.syndicat-magistrature.org/Soutien-au-juge-Baltasar-Garzon.html>

Principiul non retroactivității legii penale și principiul legalității nu se aplică.⁴²⁷ “Convenția Internațională privind Protecția Persoanelor împotriva Disparațiilor Forțate⁴²⁸”, ratificată de Spania în anul 2009, face, în egală măsură, parte din argumentele acestora.⁴²⁹ Acuzarea de ignorare a adevărului, formulată împotriva judecătorului Garzon, nu este valabilă, în timp ce el este depozitar de o „marjă de apreciere în aplicarea legii”. Aceste considerațiuni au făcut să reapară dezbaterile privind supremația dreptului internațional raportat la dreptul național.

În mai 2010, în pofida suspendării sale de către Tribunalul Suprem, Baltazar Garzon a primit autorizarea Consiliului general al puterii judiciare, de a activa în cadrul Curții Penale Internaționale, în calitate de consultant.⁴³⁰ La 9 februarie 2012, a fost recunoscut culpabil de interceptări telefonice ilegale, fapt ce a pus sub semnul întrebării viitorul carierei sale. La 28 februarie, a fost achitat în cazul disparițiilor forțate în perioada franchistă, Tribunalul Suprem recunoscând buna sa intenție în contextul respectării drepturilor victimelor.

Totodată, este dificil să insistăm asupra reluării anchetei privind crimele comise în perioada franchistă. Ar fi nevoie de un judecător la nivelul pe care și l-a asumat Garzon. Chiar dacă Tribunalul l-a achitat, acesta, în egală măsură, a menționat greșelile comise de către judecător. Toate acestea ar putea diminua dorința de a redeschide dosarul.

Garzon făcuse lumină și în cazul lui Julian Assange, fondatorul WikiLeaks, care era un „colimator” al serviciilor americane. În 2010 el a fost acuzat de justiția suedeză de agresiune sexuală și de viol pe teritoriul Suediei, fiind emis un mandat de arest pe numele acestuia. Assange, între timp, se refugiase pe teritoriul ambasadei Ecuadorului din Marea Britanie, unde a depus o solicitare de azil politic în 2012. Conștientizând faptul că ar putea fi extrădat Suediei, Assange refuză să revină în SUA. În cadrul acestui caz, Garzon avea rolul de expert, consultând apărarea lui Assange. Astfel, în pofida excluderii din partea Audienței naționale, Garzon nu rămâne mai puțin atașat de justiția penală internațională și nu ezită să-și pună experiența profesională la dispoziția apărătorilor drepturilor omului, cum este FIBGAR (Fundacion Internacional Baltasar Garzon), care pledează pentru drepturile omului și jurisdicția universală.

Astfel, Garzon a avut un rol important în promovarea justiției penale internaționale, pornind de la declararea principiului jurisdicției universale în 1998, pe care l-a și promovat. Urmăririle în baza acestui principiu au trezit dezbateri între experți. Însă, excluderea lui Garzon din sistem, a fost interpretată de mulți ca o răzbunare împotriva activității sale judiciare. Dorința de a proteja victimele

⁴²⁷ Ibidem.

⁴²⁸ Adoptată la 20 decembrie 2006, semnată de România la New York, la data de 3 decembrie, la sediul ONU.

⁴²⁹ Ibidem.

⁴³⁰ *Verdict dans le procès sur le franquisme, Espagne : l'ex-juge Garzon acquitté, Franco reste hors d'atteinte, 28 février 2012.* [cit. 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.latinreporters.com/espagnepol28022012fp.html>

crimelor contra umanității și de a lupta în interesul drepturilor omului și-a lăsat cu siguranță amprenta la nivel național, dar a avut consecințe și la nivel internațional. Adevărul este, că astăzi acest element novatoriu, pus în aplicare de Spania, ce reflectă competența universală, este în regres. O recentă reformă spaniolă a redus competența judecătorilor naționali pentru pornirea unor investigații în contextul unor crime în afara frontierelor țării.⁴³¹ Astfel, pentru ca un judecător să fie competent, este necesar fie ca acuzatul să dețină cetățenia Spaniei, fie ca fapta să fi avut loc pe teritoriul Spaniei.⁴³² Atenționăm, că mai multe organizații în domeniul apărării drepturilor omului au semnat o scrisoare, solicitând Guvernului să abandoneze aceste reforme. Însă, presiunile diplomatice au permis menținerea voinței guvernamentale, în contextul în care, după cum a precizat purtătorul de cuvânt al Partidului Popular, jurisdicția universală „promite multe, dar nu duce la nimic, doar la declanșarea unor conflicte diplomatice”.⁴³³

3.4.3. Justiția tranzițională în România

Transformările pe care le-a înregistrat justiția din România în procesul trecerii de la regimul de dictatură, existent înainte de 1990, la unul democratic, instituit după evenimentele din decembrie 1989 sunt diferite față de cele analizate anterior din mai multe puncte de vedere. Spunem evenimente pentru că schimbarea de regim produsă atunci continuă să fie una controversată și, pe măsură ce pierderile valorice la nivel național s-au accentuat și, ca o consecință, românii resimt efectele nefaste în propria existență, termenul de „revoluție” a început să fie rostit cu tot mai multă reticență, dobândind, în schimb, mai multă credibilitate cel de „lovitură de stat”.

La această substituie a contribuit substanțial apariția în spațiul public a tot mai multor informații despre tulburările produse în timpul acestor evenimente, modul cum au fost provocate, diversivunile pregătite și declanșate de anumite forțe oculte infiltrate în centrele operaționale, modul cum s-a făcut schimbarea de regim politic, respectiv anihilarea vechii puteri și instituirea celei noi, ”legitimată” ca expresie a voinței populare etc. Inclusiv cercetările judiciare efectuate în ”Dosarul Revoluției”⁴³⁴, dosar ce se află și în prezent pe rolul Înaltei Curți de Casație și Justiție, califică întâmplările din decembrie 1989 din România fie ca ”evenimente”, fie chiar ca ”lovitură de stat”, termenul de ”revoluție” nefiind potrivit cu faptele și acțiunile desfășurate și care au dus la schimbarea puterii și a regimului politic, decât la nivelul unei stări de spirit contestată existentă la nivelul

⁴³¹ *La justice espagnole n'ira plus voir ailleurs*, „*Courrier International*”, 5 mars 2013. [citât 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.courrierinternational.com/dessin/2014/03/05/la-justice-espagnole-n-ira-plus-voir-ailleurs>

⁴³² MOREL, S., *L'Espagne dit «adios» à la juridiction universelle*, 27 janvier 2014. [citât 07.10.2019]. Disponibil: <http://espagne.blog.lemonde.fr/2014/01/27/lespagne-dit-adios-a-la-juridiction-universelle/>

⁴³³ ALONSO, A.: the universal jurisdiction «promises a lot but leads to nothing more than diplomatic conflicts». [citât 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.theguardian.com/world/2014/feb/14/spain-human-rights-judge-baltasar-garzon>

⁴³⁴ *Dosar nr. 11/P/2014*, Rechizitoriu 05/04/2019. [citât 07.10.2019]. Disponibil: <https://media.stiripesurse.ro/other/201904/media-155558831721544200.pdf>

maselor și care într-adevăr doreau schimbarea. Este important să menționăm și faptul că Revoluția din decembrie 1989 ce a avut loc în România a fost catalogată ca fiind cea mai violentă mișcare revoluționară din Regiunea Europei de Est, în contextul în care în aceeași perioadă în mai multe state au avut loc schimbări ale regimului politic însă, fără a avea amploarea și consecințele negative ale evenimentelor din România⁴³⁵.

În aceste condiții ne punem întrebarea dacă conducerea nou venită în fruntea țării era cu adevărat pregătită să îmbrățișeze o politică democratică sau vechile metode de conducere și rezolvare a unor situații de criză încă persistau. Răspunsul a venit din modul de gestionare a situației apărute încă din ianuarie 1990, când un val de demonstrații au avut loc în Piața Universității.

Problema modului cum s-a adaptat justiția la noul climat politic, cum a receptat noile cerințe de legalitate și ordine publică, cum s-a primenit conștiința juridică a aparatului judiciar cu valorile specifice unui regim democratic și cum a început să se reflecte în jurisprudență toate aceste schimbări reprezintă un subiect de analiză extrem de complicat. Această dificilă lucrare se datorează în principal contradicției dintre conceptele ce definesc forma actuală a statului, calificat, de exemplu, ca fiind un ”stat de drept”, sau, în ceea ce ne privește, ”separația puterilor” și ”independența justiției”, dintr-un punct de vedere, sau, din altă perspectivă ca aceea stare de fapt, cu accente arbitrarie și autoritarism excentric, conservator, precum și acte contrare drepturilor și libertăților omului, unele dintre ele nefiind posibile nici anterior, într-un regim de dictatură, cum a fost acesta calificat pentru justificarea ”revoltei” populare.

În primul rând, pentru a înțelege complexul proces al justiției tranziționale la specificul României postdecembriste, este absolut necesară o privire, chiar și sumară, asupra statalității anterioare și arhitecturii aceluia tip de stat, arhitectură din care făcea parte și justiția, purtând inevitabil amprenta coloraturii politice a puterii.

Deși Constituția actuală a României concepe organizarea statului, printre altele, și „în spiritul tradițiilor democratice ale poporului român” [art. 1, alin. (3)] ținem să subliniem, în lumina adevărului istoric, că atât Constituția din 1866, cât și cea din 1923 n-au reprezentat decât forme fără fond ale unui stat „democratic”. În viața publică diverse grupuri politice și-au disputat exclusiv propriile interese, în timp ce populația țării n-a reprezentat decât mase de manevră pentru o falsă legitimare a unui așa zis regim democratic. Condiția simplului cetățean era la discreția organelor de stat, iar justiția, inevitabil, adopta și ea un astfel de comportament. Nedreptățile săvârșite în numele „legii” reprezintă un dosar încă prea puțin cercetat din perioada „tradițiilor democratice”. Sunt însă

⁴³⁵ NĂVODARIU, E.T. *Applying the Mechanisms of Transitional Justice in Solving Social Conflicts During the Mineriads*, Conferința SPECTO, International Conference Multidisciplinary Perspectives in the Quasi-Coercive Treatment of Offenders, The 7th Edition groups with special needs in community measures, West University of Timișoara 13-14 septembrie 2018. [cit. 07.10.2019]. Disponibil: <https://specto2018.uvt.ro/>, p.150. ISBN 978-88-85813-25-0

emblematică marile revolte sociale și care, de fiecare dată, au primit replica unor riposte disproporționate din partea forțelor de represiune. Tocmai tratamentul inuman din partea „statului de drept”, politica lui ignorantă și disprețuitoare față de majoritatea populației, nedreptățile la ordinea zilei pe care le generau organele de stat au reprezentat cauzele acestor mișcări sociale, unele dintre ele desfășurându-se pe întreg cuprinsul țării. Sigur că discursul public postdecembrist ignoră și chiar neagă această realitate. Explicația constă în faptul că după 1990 s-au activat comportamente, atitudini și mentalități ca replică în oglindă a stării în care se afla societatea românească în perioada clamată ca fiind democrată iar statul „de drept”.

Regimul politic înlăturat în 1989 a fost, desigur, unul dictatorial, atât ca formă cât și ca practică decizională și administrativă. Instituind unipartidismul, prin dispoziție constituțională⁴³⁶, practic s-a suprimat orice formă de confruntare și competiție politică și, drept consecință, și posibilitatea unei alternanțe la guvernarea țării, ca regulă a democrației. Lipsind opoziția, treptat decizia politică a fost acaparată de un grup mic de persoane, pentru ca în final ea să devină atributul exclusiv al celebrului cuplu prezidențial. Dar această perioadă având ca moment al debutului actul de la 23 august 1944, când în urma loviturii de stat armata sovietică a invadat țara și și-a impus autoritatea în toate domeniile, suprimând orice formă de opoziție politică, militară sau de altă natură, necesită o etapizare, fără de care studiul nu poate avea consistență științifică. Și trebuie să avem în vedere că justiția, neavând nicio garanție de independență și imparțialitate, s-a pliat și ea după imperativele momentului, devenind, cel puțin pentru început, un instrument de legitimare a actelor de represiune.

O primă etapă a acestei perioade o reprezintă, deci, stalinismul, etapă când puterea sovietică a imprimat întregului organism de stat o configurație și o consistență menită să-i garanteze dominația pe termen nelimitat. Este etapa cea mai sinistă din întreaga perioadă comunistă când a fost decimată în primul rând intelectualitatea, apoi elita armatei române și în general persoanele opozante într-un fel sau altul acestui regim de teroare. Justiția, a fost reformată pentru a servi acestor planuri diabolice, atât sub aspectul componentei umane, cât și a regulilor de funcționare. Că după 1990 în practica judiciară s-au mai întâlnit acte, gesturi și atitudini specifice acestei etape reprezintă o dovadă că atunci când climatul politic se alterează, devine abuziv și aservit altor interese decât cel public și aparatul judiciar suportă o influență contagioasă sub aspect comportamental.

Primii ani ai deceniului șapte din secolul trecut marchează un început de renaștere națională și putem vorbi de o nouă etapă a perioadei comuniste. Liderii români din aparatul de stat reușesc, prin manevre diplomatice și politice subtile, să se elibereze de sub autoritatea sovietică și chiar să elimine

⁴³⁶ *Constituția Republicii Socialiste România*, art. 3 „În Republica Socialistă România, forța politică conducătoare a întregii societăți este Partidul Comunist Român”.

acele persoane dependente etnic, ideologic și compromițător de puterea de la Moscova. Este și acesta un proces complicat dar până la urmă reușit și astfel se poate trece pe baze independente la o politică în care prioritatea o reprezintă interesul național. Chiar dacă statul continua să aibă un regim dictatorial, ca mod de exercitare a puterii, totuși faptul că noua conducere de esență națională și-a marcat debutul în guvernarea țării printr-un act de amnistie pentru toți deținuții condamnați pentru delictе politice și apoi a lansat ample programe de dezvoltare, de recuperare și punere în lumină a trecutului poporului nostru, de ameliorare a condițiilor de viață, de dezvoltare a învățământului și culturalizarea maselor, de afirmare ca un subiect activ în viața politică internațională, toate acestea au creat un climat de relaxare și de siguranță pentru drepturile și libertățile omului. Justiția a trecut și ea printr-un proces de reformă, tocmai pentru ca reflexele trecutului să nu frâneze acest amplu program de renaștere națională. Realizările României din această etapă care se întinde pe durata a doar trei decenii, sunt, după estimări obiective, uriașe. Țara a dobândit, în ordine, independență politică, apoi energetică, economică și, în final, financiară. Desigur, efortul și privațiunile la care a fost supus poporul de către puterea autocrată a fost unul uriaș, numai că tot ceea ce s-a realizat n-a fost în beneficiul unor clanuri, a unor interese oculte sau puteri străine, ci pentru a pune bazele unui viitor prosper pentru toți românii, într-o țară sigură ca stabilitate, ordine și sistem de apărare.

Tocmai privațiunile îndurate în vechiul regim au alimentat nemulțumirile sociale care, pe diferite căi, au fost exploatate propagandistic pentru provocarea și extinderea unei atitudini contestatoare și crearea climatului favorabil pentru lovitura de stat. Astfel că masele nemulțumite au devenit complicele inconștient al acelor forțe care au plănuit înlăturarea conducerii bicefale, nu pentru că maniera lor de guvernare a generat nemulțumiri sociale, ci pentru că România, cu o asemenea conducere, periclita interese geostrategice, interese economice și financiare de anvergură mondială.

Din păcate, justiția română a marcat trecerea în era democratică, printr-un proces desfășurat după canoane sovietice, exact ca în anii '50. Este vorba de procesul cuplului prezidențial, proces în care nicio regulă de justiție imparțială, care să lupte pentru adevăr cu mijloace probatorii incontestabile n-a fost respectată, în care s-a manifestat un total dispreț față de principii sacrosante pentru acuratețea actului de justiție, ca legalitatea instanței, prezumpția de nevinovăție, dreptul la apărare, legalitatea pedepsei etc. Toate motivele invocate pentru recurgerea la o procedură specială și urgentă, derogatorie de la cea obișnuită și legală, s-au dovedit a fi scenarii provocate premeditat de planificatorii loviturii de stat. În dosarul citat mai sus sunt numeroase mărturii și alte probe în susținerea acestei teze. Exact ca în procesele staliniste, sentința a fost hotărâtă de noua putere politică iar instanța a fost nevoită să regizeze procesul astfel încât condamnarea să apară ca una justificată. Toate capetele de acuzare, unele chiar în flagrantă contradicție cu starea de fapt, s-au risipit odată cu trecerea timpului și imaginea de proces înscenat s-a conturat tot mai clar în ochii opiniei publice.

Vine să confirme această imagine și gestul de sinucidere al președintelui instanței, consumat la puțin timp de la pronunțarea sentinței și asasinarea celor doi condamnați.

Intrată în era „democrației” cu un astfel de proces, justiția a ajuns să poarte și ea amprenta restaurației, acționând în continuare ca instrument represiv al noii puteri. Când vorbim de restaurație avem în vedere atât modul cum s-a constituit și instaurat această putere, adică prin lovitură de stat, cât și falsa ei legitimare „democrată”, respectiv ca expresie a voinței maselor revoltate. Entuziasmul popular fiind atât de exploziv a trecut neobservată revenirea la putere a acelor elemente care au activat în aparatul represiv din perioada stalinistă. Faptul că odată cu căderea comunismului astfel de persoane au înlocuit puterea autocrată, dar cu instinct patriotic, cu una democrată doar ca formă însă aservită unor cercuri de interese străine, a devenit tot mai vizibil prin efectele distructive și demolatoare ale noii politici guvernamentale.

Restaurația și în domeniul judiciar a ieșit în evidență și prin măsurile represive întreprinse împotriva persoanelor ce au făcut parte din aparatul de partid și de stat până în momentul declanșării loviturii de stat. În opoziție flagrantă cu normele procedurale aflate în vigoare la timpul respectiv, precum și cu cele consacrate în dreptul modern, au fost reținute și lipsite de libertate pe timp îndelungat mii de persoane fără nici un temei legal, fără să li se poată imputa vreun delict care să justifice o asemenea măsură. Pentru organele de justiție, care între timp a devenit instrument de represiune a noii puteri, a fost suficient ca motivație doar faptul că aceste persoane au făcut parte din organele de conducere ale statului. N-a mai contat că în penal răspunderea este strict personală și ea se angajează doar în cazul săvârșirii unei infracțiuni. A rămas emblematic cazul fostului ministru de externe, Ștefan Andrei, o personalitate de anvergură mondială în lumea diplomatică, respectat pentru cultura sa enciclopedică și maniera distinsă, elegantă și curtenitoare, așa cum se cere a fi un diplomat, și ale cărui prestații a ridicat prestigiul României în ochii opiniei publice internaționale. A fost și el arestat și ținut multă vreme după gratii fără măcar să i se aducă la cunoștință vreun capăt de acuzare. Au reacționat oripilați de acest tratament josnic, inuman și nelegal șefi de state și de guverne, oameni politici din lumea întreagă pe care și-i făcuse prieteni. Dar ce importanță mai avea un asemenea gest când obiectivul noilor lideri era să diabolizeze vechea conducere, pentru a-și legitima acapărarea puterii, iar pentru aceasta, persoanele din aparatul de stat trebuiau ținute după gratii și supuse unor înscenări judiciare.

Se pune problema dacă aceste abuzuri judiciare s-au întâmplat doar în timpul tulburătoarelor evenimente din decembrie 1989, fiind săvârșite sub impulsul emoțional al euforiei provocate de înlăturarea conducerii de stat de până atunci, deși actul de justiție n-ar trebui să fie influențat de împrejurări conjuncturale.

Din păcate, această perioadă, considerată, tranzițională pentru justiția română, nu s-a terminat nici în prezent, ca un reflex a ceea ce s-a întâmplat în urmă cu 30 de ani. Independența justiției întărită constituțional, precum și prin legislația de profil, rămâne în continuare un deziderat încă neatins. Tainice pârgii o țin încă strâns legată de factorul politic și această dependență a devenit ambivalentă, pe măsură ce aparatul judiciar a început să emită recompense pentru serviciile făcute celor ajunși la putere. Sunt emblematice cazurile când justiția a fost folosită în răfuiele politice, fiind încă proaspete în memoria colectivă acele arestări „spectaculoase”, soldate nu cu vreo finalitate legală, ci cu eliminarea din viața publică, prin decredibilizare, a persoanelor respective. Desigur, și-au găsit dreptatea la CEDO, obținând condamnări ale statului român și, drept consecință, împovărând și bugetul național, numai că atâta timp cât nu se angajează direct răspunderea celui care săvârșește astfel de abuzuri nu se poate crea un obstacol împotriva unor asemenea comportamente. Tocmai aceste grave compromisuri au încurajat justiția să pretindă de la o etapă la alta noi și noi compensații financiare, devenind astăzi o castă privilegiată, intangibilă pentru celelalte două puteri ale statului și de nerefuzat la orice privilegiu pe care l-ar cere.

Folosind o expresie pur juridică, am putea spune că rechizitoriul nedreptăților săvârșite de justiția română, în acești ani de tranziție, este înspăimântător de amplu și de grav, încât e greu de imaginat și remediul care s-ar impune pentru revenirea la normalitate.

3.4.4. Justiția tranzițională în Republica Moldova

Republica Moldova a fost și este antrenată în procesul de implementare și interpretare a conceptului justiției tranziționale, fapt ce reiese în mod evident din specificul „situației conflictuale” prin care a trecut. Practica statelor a evidențiat o regulă clară – punerea în aplicare a justiției tranziționale este destul de problematică în cazul în care lipsește voința politică la nivel național și nu există o susținere logistică și financiară din partea partenerilor externi. Acești doi factori sunt dictați de necesitatea internaționalizării procesului respectiv, precum și de capacitățile reduse ale autorităților naționale, impuse inclusiv prin lipsa unui consens în acest sens.

Referindu-ne la Republica Moldova, constatăm prezența ambelor situații de care este preocupată justiția tranzițională – o societatea dezbinată pe criterii politice, cu un trecut autoritar, dar și prezența unui conflict „înghețat”, fără viziuni reale privind soluționarea acestuia. Atenționăm că și termenul „conflict înghețat” nu este unul de drept internațional, este provenit din geopolitică, iar soluția trebuie căutată în dreptul internațional, ceea ce este și logic.

Caracterizând diferendul „transnistrean”, trebuie să constatăm că avem de a face cu un caz specific – nu putem vorbi în mod expres despre aplicabilitatea dreptului de ocupație clasic, cum ar fi cazul Crimeei sau al Ciprului de Nord, de exemplu. Totodată, perioada îndelungată în care nu au existat strategii sau soluții viabile, inclusiv din partea Chișinăului și al participanților la proces, din

diverse motive obiective și subiective, a dus la crearea unei situații în care problematica respectivă este abordată în special în timpul campaniilor electorale. Adevărul este că în toată această perioadă Chișinăul nu a reușit să elaboreze o viziune clară și un proiect de reîncadrare a regiunii respective în spațiul constituțional al Republicii Moldova.

Pe parcursul întregii perioade au existat doar învinuiri reciproce între Chișinău și Tiraspol, în lipsa unei abordări pragmatice de durată, ceea ce ar fi permis întreținerea unui dialog între părți, cu implicarea și susținerea partenerilor externi. Spre deosebire de alte cazuri similare, practic nu au existat studii, cel puțin la nivel teoretic, care să mențină interesul în societate față de acest subiect. Însă, primul raport cu caracter politico-juridic elaborat abia în 2004 de către grupul de avocați din Baroul New York-ului, în care au fost analizați factori de ordin politic, economic, juridic ce au influențat într-o oarecare măsură criza din 1992, caracterizată printr-un conflict armat de scurtă durată pe Nistru. La o distanță de 10 ani a fost publicat un studiu din punct de vedere al dreptului internațional privind statutul forțelor pacificatoare în Republica Moldova, în cadrul căruia și-a găsit loc și conceptul justiției tranziționale în calitate de soluție posibilă în reglementarea diferendului „transnistrean”.⁴³⁷

Analizând practica altor state ce au trecut prin crize politice sau conflicte armate, putem afirma că în ceea ce privește conceptul justiției tranziționale pentru Republica Moldova are o importanță majoră. Facem referire la situația actuală în sensul că, putem constata starea societății moldovenești care se află în proces de formare, însă căreia îi este dificil să se consolideze în lipsa unor simboluri. Însă, trecerea de la regimul autoritar la unul democratic impune și anumite eforturi din partea noii „elite” politice, fapt ce nu a avut și nu are loc în Republica Moldova. Totuși, chiar și societățile din regiune ce au trecut prin crize mai profunde, cum ar fi Bosnia și Herțegovina, Albania, Croația, Kosovo, sunt un exemplu de urmat, în contextul în care clasele politice și-au asumat responsabilitatea de a consolida societățile respective, inclusiv prin intermediul instrumentelor și mecanismelor justiției tranziționale. În condițiile create, capacitatea Republicii Moldova de a depăși această situație de criză depinde în mare parte inclusiv de viitorul acestei entități în calitate de subiect de drept internațional. Astfel, un eventual succes de conciliere a societății ar putea crea o imagine pozitivă a Republicii Moldova în calitate de exemplu pentru alte societăți dezbinat.

Din practica altor state reiese necesitatea de a institui, pentru început, o Comisie de anchetă pentru a stabili faptele ce au avut loc în perioada conflictului de pe Nistru. Însă, un astfel de proces

⁴³⁷ GAMURARI, V. Studiu. Statutul forțelor pacificatoare în dreptului internațional. Cazul Republicii Moldova. 2015, p. 40.

⁴³⁸ GAMURARI, V. Interdependența cercetărilor științifice în condițiile procesului de globalizare în lumina punerii în aplicare a mecanismelor justiției tranziționale. În: Materialele conferinței științifice cu participare internațională „Cercetarea științifică – suport incontestabil pentru autoritățile statului în contextul asigurării realizării obiectivelor de dezvoltare ale societății”. Chișinău. ULIM. 18.10.2018. p. 11.

va implica inevitabil participarea experților din străinătate, implicarea unor organisme internaționale – Comitetul Internațional al Crucii Roșii, Înalțul Comisariat al ONU pentru Refugiați, Amnesty International etc. Totodată, de regulă se impune instituirea unei “Comisii mixte pentru căutarea persoanelor dispărute fără veste”, deschiderea unui centru pentru comemorarea celor căzuți din ambele părți în perioada conflictului de Nistru. Faptul că evenimentele din 1992 nu pot fi desprinse de trecutul autoritar, concomitent ar putea fi pus în aplicare un mecanism pentru a fi examinate încălcările grave ce au fost comise în perioada regimului anterior. Ca și exemplu o astfel de situație o regăsim în Albania.⁴³⁹ Remarcăm că, nu este vorba obligatoriu despre pornirea unor procese penale și tragerea la răspundere, chiar și simbolică, a persoanelor culpabile, ne referim la restabilirea adevărului, cu scuze și iertări, care indiscutabil vor trebui să fie sincere.

Justiția tranzițională nu se limitează doar la acele instituții pe care le-am menționat anterior, însă, în cazul Republicii Moldova cu siguranță va trebui implementat conceptul DDR (dezarmare, democratizare și reîncadrare), în special când ne referim la teritoriul din stânga Nistrului. Procesul respectiv, totodată, nu trebuie privit ca unul necesar doar pentru Tiraspol. Din contră, implementarea acestuia de către autoritățile de la Chișinău, va face Republica Moldova mai credibilă în ochii participanților la procesul de negocieri. Însă, conceptul DDR nu este unul pur juridic, acesta conține anumite reguli de ordin politic, a căror respectare în lumea occidentală este obligatorie, dar și un argument al unor bune intenții.⁴⁴⁰

Conceptul DDR este unul bine cunoscut în societățile post-conflict, existând chiar și un număr mare de studii referitoare la acest subiect. Totodată, constatăm și o lipsă de sincronizare între astfel de studii și co-raportul cu justiția tranzițională. Acest fapt este confirmat și de Centru Internațional pentru justiția tranzițională (CIJT), astfel, presupunem că lipsa unei conlucrări între DDR și justiția tranzițională, ar putea influența co-raportul între integrare și justiție. Rolul programelor DDR este de a minimaliza violențele în urma procesului de dezarmare a foștilor combatanți. Trebuie să luăm în considerație faptul că programele DDR se enumeră printre primele instituții implicate în procesul de dezarmare, astfel contribuind substanțial la punerea în aplicare a justiției tranziționale. Totodată, nu putem ignora faptul că există o abordare diferită între cele două tipuri de inițiative, chiar dacă, în general, obiectivele promovate de DDR și justiția tranzițională în mare parte coincid.

ONU are în egală măsură, un rol important în procesul de comentare a obiectivelor justiției tranziționale, evidențiind printre acestea asigurarea responsabilității, a justiției, dar și a concilierii. Remarcăm ca prim imperativ al eforturilor justiției – asigurarea nerepetării comiterii încălcărilor drepturilor omului. Însă, CIJT atenționează că restabilirea încrederii civile poate fi considerat drept

⁴³⁹ Idem.

⁴⁴⁰ Idem.

unul din obiectivele de bază ale justiției tranziționale. Bazându-ne pe criteriul comparativ în contextul inițiativelor promovate de ONU în raport de DDR, salutăm aprecierea obiectivelor acestora în formă de securitate crescândă ce include restabilirea controlului din partea statului asupra securității publice fără a recurge la forță, prevenirea cauzelor ce ar putea duce la reluarea violențelor, consolidarea încrederii în societate, iar ca final – concilierea.⁴⁴¹ Astfel, constatăm că aceste două procese promovează aceleași obiective – restabilirea încrederii, prevenirea violențelor și concilierea.

În pofida faptului că există anumite puncte de tangență, trebuie să recunoaștem lipsa unei viziuni universale privind existența unui raport între o inițiativă a justiției tranziționale și un program DDR. O astfel de tendință are și explicațiile sale. Adevărul este că în ceea ce privește conceptul DDR, observăm că se axează pe ideea demobilizării și dezarmării, pe când justiția tranzițională pune accentul pe asigurarea intereselor vicitmelor. Însă aceste concepte, încă de la început, urmăresc obiective diferite – foștii combatanți încearcă să minimalizeze răspunderea, pe când, victimele, de regulă, insistă asupra ideii tragerii la răspundere a persoanelor culpabile. Totuși nu putem nega influența factorului calendaristic asupra celor două procese. În timp ce inițiativele în materie de dezarmare și demobilizare DDR sunt pornite odată cu încetarea focului sau semnarea acordului de armistițiu, justiția tranzițională are ca obiectiv implementarea anumitor reforme sau mai bine spus schimbări, astfel impunând instituirea unei noi guvernări, inclusiv al unui cadru legislativ nou. Aceasta, la rândul său, duce inevitabil la târăgănarea procesului de conciliere.

Revenind aspra celor anterior menționate în ceea ce privește procesele politice, vom încerca să le grupăm, și astfel, în opinia noastră, putem distinge două mari categorii:

- ✓ procesele, care asigură trecerea de la un conflict armat activ la încheierea unui armistițiu și acord de pace, prin negocierea unui tratat, în baza căruia buletinul de vot va înlocui armele;
- ✓ procesele, care nu au legătură directă cu un conflict armat, ele sunt axate pe crearea condițiilor favorabile ce ar asigura trecerea de la regimul autoritar sau dictatorial la cel al statului de drept, în baza unor negocieri asupra acordului politic de tranziție. Acestea pot prelua forma unui „dialog național”, „coalitie sau pact democratic”, „platformă națională” etc.⁴⁴²

Trebuie să recunoaștem că acest subiect nu este unul bine studiat din punct de vedere științific, deși importanța acestuia este incontestabilă. Ne referim în special la cazul Republicii Moldova. Am utilizat în cadrul studiului nostru termenii de „conciliere” și „reconciliere”. Însă, în urma studierii practicii mai multor state, practică acumulată într-o perioadă lungă de timp, chiar a ultimelor trei

⁴⁴¹ *Integrated Disarmament, Demobilization, and Reintegration Standards*. UN, 2006. [citat 07.10.2020]. Disponibil: <http://cpwg.net/wp-content/uploads/sites/2/2013/08/UN-2006-IDDRS.pdf>

⁴⁴² JOINET, L.. *Justice transitionnelle : principes et standards internationaux – un état des lieux*. In : *La justice transitionnelle dans le monde francophone : état des lieux* Conference, pp. 3-4. Paper 2/2007. Dealing with the Past – Series. [citat 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.cedhd.org/wp-content/uploads/2015/06/12-ei.pdf>

decenii, ne întrebăm – care ar fi termenul mai potrivit pentru Republica Moldova? Ne vom axa ca și argument pe raportul “Sub-comisiei pentru drepturile omului a ONU privind protecția drepturilor omului și lupta contra impunității”, iar în urma examinării mai multor situații, ajungem la concluzia că termenul „conciliere” ar fi preferabil pentru a fi folosit față de „reconciliere”.⁴⁴³ Explicația constă în faptul că – termenul conciliere îl atribuim unui proces colectiv, aplicabil unei societăți neafectate de confruntări de durată soldate de regulă cu masacre, urmările cărora pot produce efecte timp de secole sau, cel puțin decenii. Concilierea este aplicabilă și societăților afectate grav de efectele unui conflict armat sau al unui regim autoritar, doar că un astfel de proces este și mai problematic. La rândul său, reconcilierea apare în mare parte ca un act personal, la baza căruia se află norma morală. Este vorba despre capacitatea și posibilitatea de a ierta. Astfel, apare întrebarea firească – pe cine să ierți atunci când subiectul iertării lipsește sau nu a fost identificat? În plus, apare și o altă întrebare logică – care este sensul iertării în condițiile în care persoana considerată culpabilă nu a manifestat niciun semn de pocăință? Considerăm firesc faptul ca iertarea să se aplice în momentul în care ea este solicitată.

Justiția tranzițională ca element și instituție a dreptului internațional umanitar, indiferent de abordări și încercări de a argumenta caracterul juridic al acesteia, are tangență cu aspecte de ordin politic, psihologic, social, istoric etc. Remarcăm că, procesul tranzițional de regulă ține seama de mai multe obiective de ordin social dar și de drepturi apărute din necesitatea reglementării justiției tranziționale, cum sunt dreptul de a cunoaște și dreptul la justiție. Cert este faptul că orice societate care se confruntă cu efecte ce necesită implementarea justiției tranziționale, printre care se enumeră și Republica Moldova, trebuie să conștientizeze că un succes real în punerea în aplicare a justiției tranziționale, inclusiv efectele pozitive ale acestui proces, poate fi atins doar în condițiile implicării întregii societăți în acest proces. Analizând acest proces prin prisma eficacității justiției tranziționale în atingerea obiectivelor propuse, experții de regulă atrag atenția asupra dificultăților ca stau în cale, dar, totodată, se întreabă dacă nu a fost la fel de dificil de a porni un dialog social în Republica Sud-Africană, Argentina, Chili, Spania, Croația, Bosnia și Herțegovina, Kosovo? Totuși, dacă ne referim la Republica Moldova, trebuie să fim deschiși și sinceri și să nu punem semnul egalității cu situațiile din statele enumerate, datorită faptului că acest conflict armat și criza politică care au divizat și continuă să divizeze societatea moldovenească, nu au avut acele efecte inacceptabile, iar uneori chiar catastrofale, ceea ce facilitează într-o oarecare măsură sarcinile în contextul concilierii naționale.

Analizând justiția tranzițională, încă de la început am menționat că aceasta posedă atât instrumente ale justiției restaurative, care se bazează în special pe dialog și mijloace de conciliere,

⁴⁴³ GAMURARI, V., op. cit. p. 13.

cât și pe justiția punitivă, care indiscutabil reprezintă un element important, uneori chiar crucial, în procesul de restabilire a statului de drept, dar și a credibilității în instituțiile democratice ale societăților, care s-au confruntat anterior cu conflicte armate sau regimuri autoritare. În cazul justiției punitive este vorba despre tribunalele internaționale și hibrid, dar și aplicarea principiului jurisdicției universale la nivel național, subiect bine cunoscut la nivelul experților în drept internațional umanitar și drept internațional penal. Din contra, justiția restaurativă este mai puțin cunoscută și studiată ca instituție a justiției tranziționale, iar în opinia noastră ea poate produce efecte pozitive pentru Republica Moldova, cu condiția existenței unui dialog sincer și deschis, iar în calitate de factori de constatare să fie antrenați experți în materie, ceea ce reprezintă o problemă serioasă pentru Republica Moldova, în special și, pentru țările lovite de fenomenul și efectele conflictelor armate și a regimurilor autoritare, în general.

Ne-am axat pe justiția restaurativă sau nepunitivă în cazul Republicii Moldova, astfel că trebuie să luăm în calcul, în special, situația incertă în cazul statutului juridic al regiunii din stânga Nistrului. Subiectul îmbină în principiu ambele procese enumerate anterior – prezența unui conflict armat și al unui regim autoritar în zonă, deși ambele, în mod evident, trebuie privite în contextul situației create în limitele frontierelor și ale jurisdicției Republicii Moldova.

Nu ne vom focusa pe analiza aspectelor de drept internațional în cazul conflictului „transnistrean”, întrucât există un studiu elaborat în 2015, la care am făcut deja referire, în care s-a subliniat despre statutul forțelor prezente în zonă.⁴⁴⁴ Dacă abordăm subiectul în cauză și din perspectiva hotărârii Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 14/02.05.2017, observăm că s-a răspuns la sesizarea ce privește modul de interpretare al articolului 11 din Constituția Republicii Moldova cu referitoare la neutralitate, din prisma faptului că în conținutul hotărârii face referință la staționarea „ileagă” a forțelor armate străine pe teritoriul Republicii Moldova. Totuși, dat fiind că răspunsul dat de Curtea Constituțională la o întrebare concretă adresată prin sesizare – de a interpreta articolul 11 al Constituției Republicii Moldova privind neutralitatea, considerăm că subiectul în cauză nu reflectă în modul cel mai direct tematica tezei de doctorat, chiar dacă în general, în mod evident are tangență. Poziția noastră este în sensul că– nu putem interpreta hotărârea Curții Constituționale prin prisma voinței politice, declarând că forțele armate ale Federației Ruse sunt forțe de ocupație în lumina hotărârii nr. 14 din 02.05.2017 a Curții Constituționale a Republicii Moldova. Este de înțeles dorința celor ce susțin necesitatea retragerii forțelor armate străine din Republica Moldova, fapt ce ar putea apropia sau chiar intensifica procesul de conciliere, doar că argumentele bazate pe normele de drept internațional nu pot avea la baza sa doar voința civică, viziunea istorică sau isteria politică.

⁴⁴⁴ GAMURARI, V. *Studiu. Statutul forțelor pacificatoare în dreptului internațional. Cazul Republicii Moldova*. 2015. 42 p.

În acest context, am considerat necesar să aducem unele argumente de ordin juridic privind acordarea sau recunoașterea statutului forțelor de ocupație, în special prin intermediul jurisprudenței Curții Internaționale de Justiție, a Tribunalului Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie, a rezoluțiilor Consiliului de Securitate al ONU, fără a neglija importanța cadrului normativ național al statelor respective.

După o perioadă îndelungată, în care dreptul de ocupație nu a fost reflectat în jurisprudența internațională, indiferent de motive, în 2005 CIJ a trebuit să se pronunțe în speța privind activitățile armate pe teritoriul Congo, dacă definiția dată dreptului de ocupație în articolul 42 al Regulamentului de la Haga (1907) privitor la legile și obiceiurile războiului terestru reflectă dreptul internațional cutumiar.⁴⁴⁵

La prima vedere, dreptul de ocupație nu are tangență directă cu justiția tranzițională, chiar dacă ambele instituții sunt parte a dreptului internațional umanitar. Doar că practica a demonstrat că în contextul unui regim de ocupație, inclusiv în caz de control al teritoriului de forțele de menținere a păcii ale ONU, că în perioada regimului de ocupație – fie ne referim la Germania după cel de-al Doilea Război Mondial, fie cel al Irakului după invazia în 2003, fie chiar a operațiunii contra Afganistanului în 2001 – în perioada de ocupație accentul a fost pus pe implementarea reformelor necesare pentru a demilitariza și a democratiza societățile respective. Prin urmare, *volens nolens*, trebuie să recunoaștem că instituțiile și mecanismele puse în aplicare, obiectivul cărora era democratizarea societății și consolidarea statului de drept, sunt recunoscute astăzi ca instrumente ale justiției tranziționale.

Revenind la cazul Congo, arătăm că definiția dată dreptului de ocupație o regăsim în articolul 42 al Regulamentului de la Haga din 1907, în contextul analizei formulărilor făcute de RD Congo, dar și ale acuzațiilor aduse Ugandei privind încălcarea prevederilor Convențiilor de la Geneva din 1949.⁴⁴⁶

Astfel, cazul Congo a fost examinat în condițiile în care dreptul internațional umanitar a ieșit din „hibernare”, atunci când a fost redusă confruntarea Vest-Est, astfel creându-se condițiile favorabile pentru discuții constructive în ceea ce ține de asigurarea și garantarea, pe cât este posibil, a prevederilor dreptului internațional umanitar, parte componentă a căruia este și dreptul de ocupație.

Totuși, dacă ne referim la diverse aspecte ce au permis recunoașterea caracterului cutumiar ale unor norme de drept internațional umanitar, ce sunt utilizate inclusiv de justiția tranzițională, nu putem să nu facem referire la un caz „istoric” și anume la speța formațiunilor militare și paramilitare

⁴⁴⁵ *International Court of Justice*. Case concerning armed activities on the territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda). Judgment of 19 December 2005, § 172. [cit. 18.10.2019]. Disponibil: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/116/116-20051219-JUD-01-00-EN.pdf>

⁴⁴⁶ *Idem*.

de pe teritoriul Nicaragua (Nicaragua v. SUA), examinată de CIJ în 1996. În judecarea cauzei, Curtea aplică principiul controlului efectiv, astfel a stabilit ca fiind responsabilă SUA de implicare în cazul conflictului din Nicaragua, formulând după cum urmează:

„... articolul 3 comun celor patru Convenții de la Geneva din 12.08.1949 enunță unele reguli care trebuie aplicate în conflictele armate non-internaționale. Nu prezintă dubii că aceste reguli constituie, în caz de conflict armat internațional, un minimum necesar de protecție în cazul unor asemenea conflicte; este vorba despre reguli, care în viziunea Curții corespund celor numite de ea în 1949, drept considerațiuni elementare de umanitate, în speța *strâmtoarea Corfu*” (traducerea noastră).⁴⁴⁷

CIJ oferă interpretări ale unor norme de drept internațional, inclusiv prin intermediul avizelor consultative adoptate la solicitarea instituțiilor abilitate cu un astfel de drept. Nu face excepție de la această regulă nici dreptul de ocupație. Astfel, în 2004, CIJ a adoptat Avizul consultativ cu privire la care sunt consecințele juridice în situația construcției unui zid în cadrul teritoriului palestinian ocupat, în baza căruia reconfirmă aplicabilitatea dreptului de ocupație în această zonă.⁴⁴⁸

Anterior, printre instituțiile ce oferă argumente juridice în materie de drept de ocupație, am menționat și TPII. Într-adevăr, în pofida faptului că tribunalul deținea jurisdicția în raport cu persoanele care au săvârșit crime de război, crime contra umanității și acte de genocid, aplicând răspunderea penală internațională individuală și acesta indirect face referință la dreptul de ocupație. În 2003 în speța Naleticić și Martinović,⁴⁴⁹ Camera de Prima Instanță a TPII, examinând prezența stării de ocupație în sensul Convenției IV de la Geneva din 1949 ce reglementează regimul de ocupație, vine cu o abordare particulară a articolului 4 al Convenției, constatând că prevederile Convenției IV de la Geneva din 1949 ce reglementează ocupația, sunt aplicabile din momentul în care forțele străine dețin controlul asupra persoanelor aflate sub protecție. Astfel, spre deosebire de reglementările Regulamentului de la Haga din 1907 care se referă la un control asupra teritoriului, criteriul reflectat de tribunal se bazează pe puterea exercitată în raport de persoane.

În contextul în care aplicabilitatea dreptului de ocupație nu depinde de caracterul legal sau ilegal al aplicării forței, acesta reglementând regimul de ocupație, astfel contribuie la restabilirea unui climat de conciliere în societate, merită a fi menționată una din rezoluțiile Consiliului de Securitate

⁴⁴⁷ *International Court of Justice*. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Judgment of 27 June 1986, § 218. [citat 18.10.2019]. Disponibil: <http://www.icj-cij.org/docket/files/70/6503.pdf>

⁴⁴⁸ *International Court of Justice*. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory. Advisory opinion of 9 July 2004. [citat 18.10.2019]. Disponibil: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf>

⁴⁴⁹ *International Tribunal for former Yugoslavia*. Prosecutor vs Naletilic and Martinovic. Judgement Nr. IT-98-34-T. In the Trial Chamber. Judgement, 31 March 2003, §§ 219-221. [citat 18.10.2019]. Disponibil: <https://www.scribd.com/document/190320188/Prosecutor-vs-Naletilic-and-Martinovic>

al ONU, prin care acesta a confirmat statutul de forțe de ocupație a statelor ce au invadat Irakul în 2003. Este vorba despre rezoluția nr. 1483 din 22.05.2003, prin care statele ce făceau parte din Coaliție, au fost recunoscute ca forță de ocupație sub comandament unic, cu deținerea drepturilor și obligațiilor respective.⁴⁵⁰

Considerăm necesar să facem referire și la jurisprudența CtEDO, care, deși nu deține competență și jurisdicție în materie de drept de ocupație, a permis totuși să avem o viziune tangențială asupra reglementării unor drepturi și obligații aplicabile în contextul regimului de ocupație, care, la rândul său, produc efecte directe asupra celor două procese – conciliere și reconciliere. Avem în vedere o tendință în practica CtEDO, bazată pe principiul extrateritorialității, care trebuie să recunoaștem, nu a trezit mari critici din partea statelor semnatare ale actelor de constituire. Observăm că, în hotărârile Curții nu găsim referiri la dreptul de ocupație, fapt ce îl considerăm normal de vreme ce aceasta nici nu ar putea face referire la dreptul de ocupație. Jurisprudența Curții produce efecte în raport cu regimul de ocupație în baza examinării cazurilor în care au avut loc încălcări ale drepturilor omului prevăzute de Convenția de la Roma din 1950 de către resortisanții unui stat semnatar al Convenției în cauză, comise în afara teritoriilor statelor membre ale Consiliului Europei. Ne referim la actele ilegale comise de cetățeni ai Marii Britanii în Irak în baza principiului extrateritorialității. În speța *Al-Jedda v. Regatul Unit*,⁴⁵¹ Curtea a introdus o oarecare neclaritate în viziunea unor experți, constatând că o rezoluție adoptată de Consiliul de Securitate al ONU în baza Capitolului VII al Cartei ONU nu poate justifica ea însăși regimul de detenție, inclusiv prin derogarea de la articolul 5 al Convenției Europene a Drepturilor Omului (CEDO).⁴⁵² O astfel de abordare permite să conchidem că deoarece statele au obligații față de CEDO, totuși, ele nu pot aplica regimul de detenție al indivizilor pentru rațiuni de securitate, în baza unui mandat expres din partea Consiliului de Securitate al ONU, conținutul căruia nefiind explicat în mod clar. Concluzionând poziția Curții în cazul *Al-Jedda*, constatăm că instanța a stabilit imposibilitatea pentru un stat membru al CEDO de a aplica regimul de detenție unei persoane care nu este bănuită de comiterea unei infracțiuni, excepție o constituie situația în care Consiliul de Securitate al ONU nu a creat o astfel de obligație în baza unei rezoluții, fapt ce reiese din conținutul articolului 103 al Cartei ONU și a interpretării articolul 5 al CEDO.

⁴⁵⁰ *Rezoluția Consiliului de Securitate al ONU 1483 din 22.05.2003*. [citat 18.10.2019]. Disponibil: <https://www.iaea.org/sites/default/files/unsc1483.pdf>

⁴⁵¹ *European Court of Human Rights. Case of Al-Jedda v. The United Kingdom* (Application no. 27021/08). Grand Chamber. Judgement 07 July 2011. [citat 18.10.2019]. Disponibil: <https://2bqk8cdew6192tsu41lay8t-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2015/01/Grand-Chamber-judgment-in-Al-jedda.pdf>

⁴⁵² *Idem*, §§ 100, 107 and 109.

3.5. Concluzii la Capitolul 3

Dacă ne referim la relevanța unei scări europene pentru conștientizarea justiției penale internaționale în fosta Iugoslavie, putem observa că evaluarea sa se axează pe poziții extreme – cea a cercetării *common law* care o ignoră și cea a Uniunii Europene, care o supraestimează. O conștientizare mai corectă a acestei scări presupune în primul rând, să se facă distincție între Europa și Uniunea Europeană, prima fiind determinantă, întrucât fosta Iugoslavie aparține fără vreun dubiu unui spațiu european din punct de vedere al moștenirii sale istorice, juridice și filozofice. Un oarecare eurocentrism este prezent acolo și identifică cele mai înalte valori ale justiției internaționale cu cele din Europa. Putem presupune astfel, că ar trebui să ne debarasăm de o reprezentare a Uniunii Europene ca actor și factor determinant al unui progres spre integrarea europeană, inclusiv spre drept și justiție. Această viziune, asociată cu politica de condiționalitate a Uniunii Europene poate fi relevantă în anumite moduri. Cu toate acestea, ea oferă o aparență de unitate unei Uniuni Europene care nu este, cel mai des, văzută prin divergențele sau conflictele statelor membre cu TPII. Ea prezintă la fel Uniunea Europeană ca un actor decisiv și indispensabil, în timp ce acțiunea sa poate fi vizibilă, fragmentată sau incertă.

De asemenea, este necesar să ne îndepărtăm de la reprezentarea unor progrese către Europa și idealurile sale care consideră că TPII ar fi piatra de temelie. Fiind potrivit în anumite domenii, ea poate ascunde și un paradox – în pofida unei aderări constante a autorităților bosniace la procedurile și valorile TPII, perspectiva unei integrări europene a Bosniei și Herțegovinei rămâne a fi una de durată. Cu atât mai mult, aplicarea unei politici de condiționalitate poate veni în detrimentul valorilor justiției pe care TPII ar trebui să le întruchipeze. O condamnare a faptelor ce constituie crime de război și crime contra umanității, exclusiv pragmatică și formală, poate servi în calitate de model pentru Uniunea Europeană și aceasta, cu aprobarea liderilor din fosta Iugoslavie, a Uniunii Europene sau a judecătorilor TPII, se poate transforma în achitări discutabile. Mai mult, această viziune progresivă ignoră divergențele între procedurile TPII și normele europene, unele apărând ca un refuz în raport cu altele și viceversa. Prin urmare, valabilitatea unei scări europene ar trebui testată de la caz la caz și sistematic pentru a evalua justiția penală internațională, inclusiv efectele acesteia și conflictele sale.

Din analiza efectuată în acest capitol rezultă că nu există o soluție unică pentru a reglementa astfel de conflicte, mai mult decât atât, orice soluție aplicată într-un anumit context nu poate fi considerată ca fiind sigură și pentru alte situații. Pentru asigurarea eficacității cadrului juridic ce urmează a fi aplicat conflictelor de acest gen consideram că, este necesară voința politică, factor indispensabil pentru punerea în aplicare cu succes a instrumentelor justiției tranziționale.

O parte din situațiile examinate cu titlu de exemplu, chiar dacă fiecare din acestea au propriile caracteristici, permit constatarea unor realități. În primul rând, așa cum am mai precizat, existența legăturii între voința politică și a pune în practică mecanisme ale justiției tranziționale este esențială. În al doilea rând, observăm că o “soluție universală dată de justiția tranzițională situațiilor post-conflictuale” nu există până la acest moment. În al treilea rând, pentru a pune în aplicare mecanismele justiției tranziționale este necesară o implicare a întregii societăți, dar cu suport de natură logistică dar și financiară din partea comunității internaționale. În astfel de condiții vom putea considera că s-a ajuns la o reconciliere națională reală în cadrul unei societăți post-conflictuale.

Referitor la o criză a conștientizării și a gestionării unor probleme ce apar ca urmare a unei situații post-conflictuale putem spune că o întâlnim cu ocazia analizei unei situații în care exista stabilitate înainte de declanșarea războiului. Conștientizarea situației fragile a statelor ce s-au aflat în război este importantă din prisma faptului că această stare a fost și anterior declanșării conflictului și considerăm că vor rămâne tot fragile și ulterior încheierii situației conflictuale. Această situație poate contribui în cadrul societăților în reconstrucție post-conflictuală la o anticipare a semnelor de fragilitate și la reducerea riscurilor ce planează asupra transformării unor eventuale crize într-un potențial război ce poate avea consecințe grave. Pe de altă parte, există convingerea că adevărul trebuie să primeze pentru a exista justiție și că în lipsa justiției impunitatea nu poate duce decât la eventuale acte de răzbunare, astfel că, conceptul justiției tranziționale, reprezintă cheia în vederea asigurării unei păci durabile ce împiedică trecutul să se manifeste în mod violent.

CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI

Justiția tranzițională este o instituție relativ nouă, apărută în mare parte în mentalitatea pragmatismului britanic sau mai bine spus – englez, în contextul necesității reconcilierii unei societăți ce a trecut printr-un conflict armat sau regim autoritar, pentru a restabili funcționalitatea instituțiilor statului de drept.

Chiar dacă conceptele „stat de drept” și „justiție tranzițională” diferă din punct de vedere evolutiv, dar și din alte considerente, totuși interdependența între ele este una vizibilă în cazurile în care ne referim la societățile post-conflict. Or, unul din obiectivele de bază al justiției tranziționale este restabilirea instituțională a statului de drept prin mijloace și instrumente care ar putea crea condițiile necesare pentru reconcilierea unei societăți trecute prin conflict armat sau regim autoritar/dictatorial.

Justiția tranzițională apare ca o soluție unică în procesul de restabilire a statului de drept într-o societate post-conflict. Or, consolidarea instituțiilor de stat într-o societate dezbinată în urma unui conflict armat sau regim autoritar, în lipsa unui dialog și căutarea unui numitor comun, este o sarcină dacă nu imposibilă, atunci cel puțin dificilă.

Pentru a pune în aplicare instituțiile și mecanismele justiției tranziționale doar prin intermediul normelor de ordin juridic este un obiectiv greu de atins, astfel, un rol important le revine normelor psihologice, politice, religioase etc.

Unul din obiectivele de bază al prezentei cercetări l-a constituit identificarea unor aspecte pertinente ale justiției tranziționale, în mod special ne-am axat pe identificarea rolului represiei penale dar și al amnistiei în cadrul procesului de reconciliere națională pentru dezvoltarea pașnică a țării. În același timp, facem precizarea că, întrebările abordate în cuprinsul lucrării nu pot avea răspunsuri unice și categorice deoarece fiecare răspuns este influențat de diferite circumstanțe sau caracteristici ale unei regiuni. Considerăm că, din punct de vedere moral, nu putem să venim cu recomandări în formă imperativă în contextul în care fiecare societate are propriul sistem de drept, propriile tradiții, obiceiuri și cutume ce au cunoscut o evoluție timp de secole și care au influențat societatea în ansamblul său.

În promovarea conceptului justiției tranziționale, este important să ținem cont de faptul că ea implică ambele elemente – justiția punitivă și justiția restaurativă. Astfel, nu putem reconcilia o societate doar prin aplicarea unor sancțiuni, și în acest mod să evităm instituția iertării și amnistiei. Totodată, trebuie să luăm în considerație și faptul că atât teoria dreptului internațional umanitar, cât și jurisprudența, în special cea internațională, interzice expres aplicarea amnistiei persoanelor ce comit crime de război, crime contra umanității, genocid.

Relevanța unei scări europene pentru conștientizarea justiției penale internaționale în fosta Iugoslavie este un subiect care trebuie dezvoltat întrucât nu rezultă în mod neechivoc din datele prezentate. Evaluarea sa se axează pe poziții extreme – cea a cercetării *common law* care o ignoră și cea a Uniunii Europene, care o supraestimează. O conștientizare mai corectă a acestei scări presupune în primul rând, să se facă distincție între Europa și Uniunea Europeană, prima fiind determinantă – fosta Iugoslavie aparține fără vreun dubiu unui spațiu european din prisma moștenirii sale istorice, juridice și filozofice. Un oarecare eurocentrism este prezent acolo și identifică cele mai înalte valori ale justiției internaționale cu cele din Europa. Putem presupune astfel, că ar trebui să ne îndepărtăm de ideea unei reprezentări a Uniunii Europene ca actor și factor determinant al unui progres spre integrarea europeană, inclusiv spre drept și justiție. Această viziune, asociată la politica de condiționalitate a Uniunii Europene poate fi relevantă în anumite moduri. Cu toate acestea, ea oferă o aparență de unitate unei Uniuni Europene care nu este, cel mai des, văzută prin divergențele sau conflictele statelor membre cu TPII. Ea prezintă Uniunea Europeană ca pe un actor decisiv și indispensabil, în timp ce acțiunea sa poate fi vizibilă, fragmentată sau incertă.

În urma studiului au fost confirmate ipotezele suspuse studiului pe parcursul analizei subiectului abordat în sensul că, justiția tranzițională este un domeniu relativ nou, care are obiectivele sale, principiile, mecanismele, instituțiile, sursele, dar ale cărei finalități nu sunt în mod expres prevăzute. Aici trebuie să venim cu o precizare, în sensul că, nu este o vina justiției tranziționale pentru lipsa unor finalități concrete, motivul a fost constatat pe parcursul studiului efectuat și anume faptul că reconcilierea unei societăți post-conflict este un proces de durată și destul de dificil. Astfel, așa cum s-a menționat deja, aplicarea abuzivă a unui instrument cum ar fi lustrația, poate crea condiții favorabile pentru nașterea revanșismului. Totodată, promovarea impunității în raport cu autorii celor mai grave infracțiuni și crime poate duce la ignorarea conceptului justiției tranziționale și redeclanșarea conflictului sau restabilirea regimului autoritar ceea ce ar avea în final un efect contrar față de obiectivele pe care justiția tranzițională le urmărește.

În ceea ce privește Republica Moldova, pentru a pune în aplicare justiția tranzițională în contextul în care mecanismele și instituțiile sale vor duce la favorizarea unui dialog social în cadrul societății moldovenești, societate divizată după criterii politice și geopolitice, dar și ca urmare a existenței unui conflict nesoluționat timp de trei decenii. În această situație, considerăm că, soluția rezolvării crizelor autohtone în interesul societății moldovenești poate să vină numai din interior. În acest sens facem trimitere la practica altor state care demonstrează, că numai unde există voința clasei politice care trebuie să fie în acord cu cea a societății civile, s-au identificat mecanisme și instrumente necesare pentru a se restabili încrederea în organele statului, în idealuri democratice, în statul de drept și în final într-un viitor prosper. Astfel, un succes în procesul de conciliere al societății ar putea crea

o imagine pozitivă a Republicii Moldova și astfel, ar putea deveni un exemplu pentru alte societăți dezbinatăe.

Prin urmare, teza de doctorat cu teme “Justiția tranzițională în contextul influenței asupra procesului de consolidare a statului de drept”, constă în cercetarea conținutului conceptului justiției tranziționale, în contextul în care acesta este conceput ca o instituție capabilă să reconcilieze o societate post-conflict, ceea ce poate fi interpretat ca reconsolidare a statului de drept.

Recomandările ce rezultă din cadrul cercetării vizează atât măsuri ce pot fi implementate la nivelul fiecărei societăți în parte cu implicarea autorităților și a membrilor societății civile, dar și proiecte ce vizează o implicare a instituțiilor internaționale, a centrelor de cercetare și a experților din domeniu, în sensul în care acestea constau în promovarea conceptului justiției tranziționale în societățile post-autoritare, crearea unei Comisii pentru Conciliere și Adevăr pentru rezolvarea diferendului „transnistrean”, elaborarea unui Proiect de lege privind Lustrația de către experți naționali și internaționali, Crearea a trei centre specializate în exclusivitate pe subiectele numite în Zonele Nord, Centru și Sud, instituite și compuse din specialiști, înființarea unui Centru pentru Justiția tranzițională, instituirea unui Board științific consultativ pe lângă Președinție, Guvern sau pe lângă Biroul de Reintegrare, compus din experți, crearea unei Comisii de Anchetă non-guvernamentale, care să analizeze evenimentele din perioada 1989-1991, elaborarea unui Program sau Strategii pentru cercetarea evenimentelor petrecute în Republica Moldova ce va servi domeniului Educației și Cercetării, și nu în ultimul rând ratificarea Convenției ONU privind protecția tuturor persoanelor contra disparițiilor forțate și elaborarea unui proiect de lege în acest sens. Astfel, vom prezenta în mod detaliat recomandările noastre:

-1- În societățile post-autoritare, cum sunt Republica Moldova și România, post-conflict, cum este Republica Moldova, promovarea conceptului justiției tranziționale trebuie să devină o prioritate – prin familiarizarea cu acest concept al factorilor de decizie, al autorităților, al magistraților, dat fiind că de ei depinde în mare parte punerea în aplicare a procesului de reconciliere a unei societăți dezbinatăe.

-2- Pentru Republica Moldova propunem crearea unei Comisii pentru Conciliere și Adevăr, din componența căreia să facă parte reprezentanți ai Chișinăului și Tiraspolului pentru a avea posibilitatea de a întreține un dialog cât mai larg, Comisia fiind compusă din persoane notorii, acceptate de ambele părți, cu participarea directă ale statelor implicate în procesul de soluționare a diferendului „transnistrean”, dar și a organizațiilor internaționale specializate, cum ar fi de exemplu Comitetul Internațional al Crucii Roșii.

-3- Elaborarea unui Proiect de Lege privind Lustrația de un grup de experți naționali și internaționali, fără implicarea factorului politic, care până a fi supus dezbaterilor largi să fie supus

unor expertize din partea instituțiilor specializate, cum ar Comitetul Internațional al Crucii Roșii, Consiliul pentru Drepturile Omului al ONU, anumite centre universitare ale statelor care au avut în trecut situații similare etc.

-4- Crearea a trei centre specializate în exclusivitate pe subiectele numite în Zonele Nord, Centru și Sud, instituite și compuse din specialiști ce vor face stagii speciale în anumite centre din străinătate, în special ale partenerilor de dezvoltare, după exemplul Croației și a Bosniei și Herțegovinei în materie de crime de război și crime contra umanității, dat fiind că unul din factorii ce constituie „mărul discordiei” în societatea moldovenească este așa numitul „furt al miliardului” și combaterea corupției.

-5- Este necesară înființarea unui Centru pentru Justiția tranzițională pe termen lung în baza unei Universități după modelul unor state ce au o asemenea practică – Regatul Marii Britanii și a Irlandei de Nord, Universitatea din Belfast, Ucraina, Universitatea din Harkov, Columbia, Universitatea din Bogota etc. De regulă este vorba despre crearea unui Institut, cu finanțare internă și externă, cu invitarea experților din diverse state și regiuni, care ar promova practica și teoria justiției tranziționale aplicabilă pentru cazul Republicii Moldova și România.

-6- Instituirea unui Board științific consultativ pe lângă Președinție, Guvern sau pe lângă Biroul de Reintegrare, compus din experți în domeniu, inclusiv din Republica Moldova, România și din străinătate.

-7- În cazul României propunem crearea unei Comisii de Anchetă non-guvernamentale, care să prezinte o analiză independentă, dar amplă a evenimentelor din perioada 1989-1991, obiectivele căreia să fie transformate în formula unei Comisii de Conciliere și Adevăr, astfel constatând realitatea ce a avut loc în această perioadă în contextul concilierii, aducerea scuzelor și iertării reciproce, fapt ce inevitabil, așa după cum arată practica altor state, duce la conciliere și consolidarea societății respective.

-8- Republica Moldova este dezbinată nu doar în urma conflictului din 1992, dar și în baza abordărilor diametral opuse ale unor evenimente, simboluri, perioade etc. În acest sens, propunem, elaborarea unui Program sau Strategii cu implicarea reprezentanților ambelor tabere, care ar avea ca obiectiv crearea unor grupuri de lucru pe diferite segmente istorice, rapoartele cărora ulterior să fie supuse dezbaterilor publice, astfel constituind material de lucru pentru domeniile Educației și Cercetării, în special.

-9- Ratificarea Convenției ONU privind protecția tuturor persoanelor contra disparițiilor forțate, adoptate la 20.12.2006, în vigoare din 23.12.2010, semnată de Republica Moldova la 06.02.2007, iar de România la 03.12.2008 și elaborarea unui Proiect de Lege privind protecția tuturor

persoanelor contra disparițiilor forțate, iar în calitate de exemplu ar putea servi legislația Chili, Argentinei, Columbiei precum și a altor țări.

Rezultatele obținute în urma acestui studiu reflectă importanța cunoașterii conceptului justiției tranziționale, a tuturor instrumentelor și mecanismelor justiției tranziționale ce pot fi luate în considerare de organul legislativ, organul executiv, într-o oarecare măsură și de organul judiciar, în contextul în care persoanele cu funcții de răspundere sau liderii politici, vor conștientiza efectele punerii în aplicare a justiției tranziționale.

Prin urmare, **într-o nouă perspectivă de cercetare**, se poate porni de la modul în care autoritățile publice, instituțiile publice, organizațiile naționale și internaționale sunt dispuse să coopereze în vederea implementării instituțiilor și mecanismelor justiției tranziționale enunțate în cuprinsul tezei, urmând a se efectua o cercetare amănunțită, pentru ca în final să se ajungă la emiterea unor soluții ce pot fi aplicate în funcție de anumite criterii, respectiv, specificul societății în cauză, amplasarea geografică, evoluția civilizațională, precum și de alți factori.

BIBLIOGRAFIE

1. A Comprehensive Reponse to the Humanitarian Crisis in the former Yugoslavia. UNHCR Report, 24 July 1992, HCR/IMFY/1992/2. [on-line] [citat 22.03.2019]. Disponibil: <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=country&category=&publisher=&type=LEGALPOLICY&coi=HRV&rid=&docid=438ec8aa2&skip=0>
2. ALEXIANU, G. *Curs de Drept Constituțional*. București: Ed. Casa Școalelor, 1930. Vol. I. 490 p.
3. ALONSO, A. *The universal jurisdiction «promises a lot but leads to nothing more than diplomatic conflicts»*. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.theguardian.com/world/2014/feb/14/spain-human-rights-judge-baltasar-garzon>
4. ALLAND, D. *Justice privé et ordre juridique internationale, étude théorique des contre-mesures en droit international public*. Paris : Pedone. 1994, 503 p. ISBN 978-2233002563.
5. AMBOS, K. *What does 'intent to destroy' in genocide mean?* In: International Review of the Red Cross. Vol. 91. Nr.876. December 2009, p. 833-858. [on-line]. [citat 13.09.2019]. Disponibil: <http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc-876-ambos.pdf>.
6. AMINE, A. *Maroc : le sombre bilan de l'instance équité et réconciliation*. In : Mouvement, 10 avril 2008. [on-line] [citat 14.11.2019]. Disponibil: <http://mouvements.info/maroc-le-sombre-bilan-de-linstance-equite-et-reconciliation/>
7. AMITITELOAIE, A. *Drept constituțional și instituții politice*, Editura Junimea, Iași, 2009, 328 p., ISBN 978-973-37-1423-1.
8. Amnesty International. Annual Report: Bosnia and Herzegovina 2013. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnestyusa.org/reports/annual-report-bosnia-and-herzegovina-2013/>
9. Amnesty International. Bosnia and Herzegovina. Submission to the United Nations Committee against torture. 62nd session, 6 November – 6 December 2017. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnesty.org/download/Documents/EUR6372192017ENGLISH.PDF>
10. Amnesty International: Universal Jurisdiction: The duty of states to enact and enforce legislation. Chapter Five (Crimes against Humanity: the legal basis for universal jurisdiction). AI Index: IOR 53/008/2001, September 2001. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnesty.org/download/Documents/128000/ior530082001en.pdf>

11. Amnesty International's concerns in the Federal Republic of Yugoslavia. Amnesty International September 2002. AI Index: EUR 70/010/2002. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnesty.org/download/Documents/120000/eur700102002en.pdf>
12. Analysis of the punishments applicable to international crimes (war crimes, crimes against humanity and genocide) in domestic law and practice. In: International Review of the Red Cross, No. 870, p. 461-469. [on-line]. [citat 29.11.2020]. Disponibil: http://www.cicr.org/eng/assets/files/other/irrc-870_reports-and-documents.pdf
13. ANDRIEU, K. *La justice transitionnelle : de l'Afrique de Sud au Rwanda*. Paris : Gallimard. 2012. 672 p. ISBN 9782070448456.
14. ANDRIEU, K. *La politique de la justice transitionnelle : concurrence victimaire et fragmentation du processus en Tunisie*. In : Les Cahiers de la Justice 2015/3 (N° 3). La justice transitionnelle : enjeux et expériences, p. 353-365. [on-line]. [citat 14.11.2019]. Disponibil: <https://www.cairn.info/revue-les-cahiers-de-la-justice-2015-3-page-353.htm>
15. AREZOU, A., ALEXANDER, M.R., SERGE, R. *Census and Identification of Security Personnel after Conflict*, International Center for Transitional Justice ISBN: 978-1-936064-00-7, p. 28. [on-line]. [citat 21.08.2021]. Disponibil: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Security-Personnel-2009-English.pdf>
16. BABY, S. *Les victimes oubliées de la transition espagnole*. In : Histoire@Politique, n° 29, mai-août 2016, p. 88-104. [on-line]. [citat 16.10.2019]. Disponibil: <https://www.cairn.info/revue-histoire-politique-2016-2-page-88.htm#pa1>
17. BÂRSAN, C. *Convenția europeană a drepturilor omului. Comentariu pe articole*. Ediția a 2-a. București: Editura C.H. Beck, 2010. 1920 p. ISBN 978-973-115-676-7
18. Basic Principles and Guidelines on the right to remedy and reparation for victims of gross violations of international human rights law and serious violations of international humanitarian law, adoptate de Adunarea Generală a ONU la 16.12.2005. Résolution A/RES/60/147. [on-line]. [citat 20.09.2021]. Disponibil: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/RemedyAndReparation.aspx>.
19. BAUMGARTNER, E. *Aspects de la participation des victimes à la procédure de la Cour pénale internationale*. În: Revue internationale de la Croix-Rouge, 870. Juin 2008. [on-line]. [citat 05.03.2019]. Disponibil: http://www.icrc.org/fre/assets/files/other/irrc-870-baumgartner_fra_final.pdf
20. BENRAAD, M. *La justice transitionnelle dans le monde arabe : fortunes et infortunes*. Institut français des relations internationales. In : Politique étrangère. 2014/3, p. 151-161. [on-line]

- [citat 14.11.2019]. Disponibil: <http://www.cairn.info/revue-politique-etrangere-2014-3-page-151.htm>
21. BORAINÉ, A. President du Centre international pour la justice transitionnelle «*La justice transitionnelle : un nouveau domaine*», Colloque «Reparer les effets du passé. Reparations et transitions vers la démocratie». Ottawa, Canada, 11 mars 2004 [on-line]. [citat 16.03.2021]. Disponibil: www.idrc.ca/uploads/user-S/10899187131Discours_d'Alex-Boraine.dco.
 22. BORNEMAN, J. *Can Apologies Contribute to Peace? An Argument for Retribution*. In: *The Anthropology of East Europe Review* 17, n° 1, 1999, p. 7-20.
 23. BORNEMAN, J. *Political Crime and the Memory of Loss*. Bloomington: Indiana University Press, 2011.
 24. BORNEMAN, J. *Public Apologies as Performative Redress*. In: *SAIS Review of International Affairs*, n° 2, 25, 2005, p. 53-66.
 25. *Bosnia-Herzegovina Shelving justice – war crimes prosecutions in paralysis*. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.refworld.org/pdfid/402f85be4.pdf>
 26. *Bosnie-Herzégovine – Combattre l'Impunité en Hommage aux Personnes Portées Disparues*. AI Index EUR 63/004AI Index EUR 63/004/2003 SF_03_COO_282, mars 2003, pages 29-30. In : Amnesty International. *Bosnie-Herzégovine Une Justice en suspens : Les poursuites pour crimes de guerre sont paralysées*, 2003. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnesty.org/download/Documents/108000/eur630182003fr.pdf>
 27. BOUMGHAR, M. « *Concorde civile* » et « *Réconciliation nationale* » sous le sceau de l'impunité : le traitement par le droit algérien des violations graves des droits de l'homme commises durant la guerre civile des années 1990. In : *Revue internationale de droit comparé*. Vol. 67 N°2, 2015, p. 349-407. [on-line]. [citat 14.11.2019]. Disponibil: https://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_2015_num_67_2_20507
 28. CARLOS FERNANDEZ de Casadevante Romani. *International Law of Victims*. Springer, 2012. [on-line]. [citat 16.10.2019]. Disponibil: https://books.google.md/books?id=9kgNmDIK5qsC&printsec=frontcover&dq=COVITE+the+Basque+victims+of+terrorism+organisation&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwjF_OrKh6_kAhXS_MewKHe34AEw4ChDoAQhDMAU#v=onepage&q&f=false (consultat la 16.10.2018).
 29. *Causa originariamente instruida por el Consejo Supremo de las Fuerras Armadas en cumplimiento del decreto 158/1983 del Poder Ejecutivo Nacional*. [on-line]. [citat 14.11.2019]. Disponibil: www.csjn.gov.ar.
 30. Center for International Justice & Accountability. *Transitional Justice Initiatives*. [on-line]. [citat 14.11.2019]. Disponibil: <https://cja.org/what-we-do/transitional-justice-initiatives/>

31. Centrul Population Data.net studii în „International Rescue Committee”, [on-line] [citat 16.03.2021]. Disponibil: http://www.populationdata.net/humanitaire/guerre_bilan_rdc2004.html-26k
32. Centre de droit international de l'Université libre de Bruxelles «*L'intervention du Vietnam au Kampuchéa en 1978-1979 pour une compilation de la position des Etats*». [on-line]. [citat 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.ulb.ac.be/droit/cdi/Site/Vietnam%20Kampuchea%201978-1979.html>.
33. CETERCHI, I., CRAIOVAN, I. *Introdúcere în teoria generala a dreptului*. Bucureşti: Editura. All, 1993, 128 p., ISBN 973-9156-19-3.
34. CHATAIGNER, J.-M. ET MAGRO H. *Les Etats et Sociétés Fragiles : Entre conflits, reconstruction et développement*. Paris : Karthala, 2007, 560 p., ISBN 9782845868274
35. CHEVALLIER, J. *Statul de drept*. Traducere din limba franceză Diana Dănişor. Craiova: Editura Universitaria, 2012. 158 p. ISBN 9789731279909.
36. Chili : Commission Nationale de la vérité et de la réconciliation. „ *Rapport Rettig*. [on-line] . [citat 16.10.2019]. Disponibil: <http://www.elcorreo.eu.org/Chili-Commission-Nationale-de-la-verite-et-de-la-reconciliationRapport-Rettig?lang=fr>
37. CHIRIŢĂ, R. *Dreptul la un proces echitabil*. Bucureşti: Editura Universul Juridic, 2008. 472 p. ISBN 973-127-015-9.
38. CHRISTIAN, GALLOY. *Espagne: les indépendantistes basques accusés de nettoyage ethnique*, 18 octobre 2002. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.latinreporters.com/espagnepol18102002.html>
39. COHEN, R., KORN, D.A. *Failing the internally displaced*. In: Forced Migration Review. Learning from Kosovo, nr.5, August 1999, p. 11-13. [on-line]. [citat 22.03.2019]. Disponibil: <http://www.fmreview.org/FMRpdfs/FMR05/fmr5full.pdf>
40. COMBACAU J. *Le pouvoir de sanction de l'ONU, étude théorique de la coercition non militaire*. Paris : Pedone. 1974, 394 p.
41. Comisia de Drept Internaţional. *Proiectul de Articole privind răspunderea organizaţiilor internaţionale*. [on-line]. [citat 07.02.2021]. Disponibil: [http://untreaty.un.org/ilc/sessions/61/2009_RIO_articles_and_commentaries\(f\).pdf](http://untreaty.un.org/ilc/sessions/61/2009_RIO_articles_and_commentaries(f).pdf)
42. Conclusions préliminaires conjointes de la Conférence des experts du Bureau du Haut Représentant et du TPIY sur la portée des poursuites pour crimes de guerre en Bosnie-Herzégovine. La Haye, 15 janvier 2003. OHR/PIS/723-f. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil:

<https://www.icty.org/fr/press/conclusions-pr%C3%A9liminaires-conjointes-de-la-conf%C3%A9rence-des-experts-du-bureau-du-haut>

43. *Confirmation des principes de droit international reconnus par le statut de la Cour de Nuremberg.* [on-line]. [citât 05.11.2020]. Disponibil: <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/033/46/IMG/NR003346.pdf?OpenElement>
44. CONOIR, Y., VERNA, G. *Faire la paix : concepts et pratiques de la consolidation de la paix.* Les presses de l'Université de Laval (PUL), 2005, 804 p. ISBN 2-7637-8218-3.
45. Conseil Économique et Social. Commission des droits de l'homme. *Droits civils et politiques et notamment : indépendance du pouvoir judiciaire, administration de la justice, impunité.* Nations unies, E/CN.4/2000/62. [on-line]. [citât 21.06.2021]. Disponibil: <http://rtdh.eu/pdf/ECN.4200062.pdf>
46. Conseil International de Réhabilitation pour les Victimes de Torture (IRCT). *La réparation.* [on-line]. [citât 21.06.2021]. Disponibil: www.irct.org
47. Constituția Ungariei, versiune consolidată a Legii Fundamentale din data de 1 octombrie 2013, p. 13. [on-line]. [citât 16.06.2021]. Disponibil: <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/01/ungaria.pdf>
48. Constituția Republicii Bulgaria. În: Monitorul Oficial nr. 56 din 13 iulie 199, p. 12. [on-line]. [citât 16.06.2021]. Disponibil: <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/02/bulgaria.pdf>
49. Constituția Republicii Moldova, adoptată la data de 29.07.1994. În: Monitorul Oficial nr.1/12.08.1994. [on-line]. [citât 10.03.2019]. Disponibil: <http://parlament.md/CadrulLegal/Constitution/tabid/151/language/ro-RO/Default.aspx>
50. Constituția Republicii Polone, adoptată la data de 2 aprilie 1997. În: Monitorul Oficial al Republicii Polonia nr. 78/1997. [on-line]. [citât 17.06.2021]. Disponibil: <https://codex.just.ro/Tari/Download/PL>.
51. Constituția Republicii Lituania, adoptată la 2 noiembrie 1992. În: Monitorul Oficial al Republicii Lituaniei, nr. 48-1701 din 29.04.2006. [on-line]. [citât 12. 03.2019]. Disponibil: <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/01/lituania.pdf>
52. Constituția Regatului Spaniei adoptată de Cortes Generales (Parlamentul Spaniei) la data de 31 octombrie. În: Buletinul Oficial de Stat nr. 233 din 27 septembrie 2011, p. 13. [on-line]. [citât 10.03.2019]. Disponibil: <https://constitutii.wordpress.com/2013/01/15/constitutia-regatului-spaniei/>

53. Constituția Republicii Franceze, adoptată la 4 octombrie 1958. În: Journal Officiel (J.O.) din 5 octombrie 1958. [on-line]. [citat 20.06.2021]. Disponibil: <https://constitutii.wordpress.com/tag/franta/>
54. Constituția Germaniei adoptată la 8 mai 1949. În: BGBl I, p. 1478/2012. [on-line]. [citat 17.03.2019]. Disponibil: <https://constitutii.wordpress.com/tag/germania/>
55. Constituția Republicii Italia, adoptată în data de 22 decembrie 1947, în vigoare de la 1 ianuarie 1948. [on-line]. [citat 10.03.2019]. Disponibil: <https://constitutii.wordpress.com/tag/italia/>
56. *Contribuții la Justiția Tranzițională*. În: „The International Journal of International Justice”, Vol. 2, Issue 2, pp. 173-191, 2008. [on-line]. [citat 21.08.2021]. Disponibil: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1405122
57. Convenția pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților fundamentale, Roma, 4.XI.1950. [on-line]. [citat 21.08.2021]. Disponibil: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ROM.pdf
58. Corte Interamericana de Derechos Humanos. *Caso Velásquez Rodríguez Vs. Honduras*. Fondo. Sentencia de 29 de julio de 1988. Serie C No. 4, §§ 162 ss y 181. [on-line]. [citat 05.11.2020]. Disponibil: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_04_esp.pdf
59. COTTINO, A. *Prévention du crime et lutte contre la criminalité : les concepts occidentaux face aux pratique juridiques traditionnelles*. In: Revue internationale de la Croix-Rouge. Nr. 870, pp. 289-301. [on-line]. [citat 10.02.2021]. Disponibil: [http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p289/\\$File/irrc-870-cottino_pr%20web-far-final.pdf](http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p289/$File/irrc-870-cottino_pr%20web-far-final.pdf)
60. Cour Internationale de Justice. *Application de la convention pour la prévention et la répression du crime de génocide (Bosnie-Herzégovine c. Serbie-et-Monténégro)*. Arrêt du 26 février 2007. [on-line]. [citat 19.11.2020]. Disponibil: <http://www.icj-cij.org/docket/files/91/13684.pdf>
61. Cour Pénale Internationale. ICC-01/04-01/06. *Case The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*. [on-line]. [citat 05.03.2019]. Disponibil: <http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc236258.PDF>
62. CRENZEL, E. *„Argentina`s National Commission on the Disappearance of Persons: Contributions to Transitional Justice”*. In: International Journal of Transitional Justice, 2008, nr. 2, pp. 173-191.
63. CPI: L'ouverture du procès du Congolais Bemba reportée en juillet. [on-line] [citat 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.un.org/apps/newsFr/storyF.asp?NewsID=21393&Cr=Bemba&Cr1>
64. Curtea Europeană pentru Drepturile Omului. *Affaire Khasiyev et Akayeva c. Russie (requêtes n°s 57942/00 et 57945/00)*. Arrêts du 24 février 2005. [on-line]. [citat 06.11.2020]. Disponibil:

- <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=57942&sessionid=65965853&skin=hudoc-fr>
65. D'AQUINO, T. *De magistro*. București: Editura Humanitas, 1994, 160 p., ISBN: 973-28-0297-9 apud Ștefan Georgescu, *Filosofia dreptului. O istorie a ideilor*, partea 1, București, Editura: All, 1998, 145 p., ISBN 973-9337-74-0.
 66. DAHL, R. *L'analyse politique contemporaine*. Paris: Edition Robert Laffont, 1973, 262 p., ISBN: 978-2221020302
 67. DECAUX, E. *Définition des sanctions traditionnelles : portée et caractéristiques*. In : *Revue internationale de la Croix-Rouge*. No 870, pp. 251-259. [on-line]. [citat 06.11.2020]. Disponibil: [http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p249/\\$File/irrc-870-decaux_fra-pr-web-final.pdf](http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p249/$File/irrc-870-decaux_fra-pr-web-final.pdf)
 68. Declarația cu privire la Suveranitatea Republicii Moldova, adoptată la 23 iunie 1990 prin Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova nr. 148-XII. În: *Versete Sovietului Suprem și ale Guvernului Republicii Moldova*, 1990, nr. 8.
 69. Declarația de Independență a Republicii Moldova, proclamată de Parlamentul Republicii Moldova prin Legea nr. 791-XII din 27.08.1991. În: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 1991, nr.1 .
 70. Décret nr. 2012-22 du 19 janvier 2012, portant création du ministère des Droits de l'homme et de la justice transitionnelle et fixation de ses attributions. In : *Journal officiel de la République Tunisienne*, 2012-01-20, n° 6, p. 279-280. [on-line]. [citat 14.11.2019]. Disponibil: <http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/SERIAL/90068/103598/F582594330/TUN-90068.pdf>
 71. DELEANU, I. *Drept constituțional și instituții politice*. București: Ed. Europa Nova, 1996, 336 p., ISBN 973-9183-35-2
 72. DELPLA, I. *Une échelle européenne pour la justice internationale ?* In : *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 2014/3-4 (N° 45), pages 75 à 106. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.cairn.info/revue-revue-d-etudes-comparatives-est-ouest1-2014-3-page-75.htm>
 73. DESMOND, Tutu, « Pour une justice réparatrice ». Project Syndicate, 2006. [on-line]. [citat 20.06.2020]. Disponibil: <http://www.lalibre.be/debats/opinions/pour-une-justice-reparatrice-51b88d24e4b0de6db9ad5c95>.
 74. Dosar nr. 11/P/2014, Rechizitoriu 05/04/2019. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: <https://media.stiripesurse.ro/other/201904/media-155558831721544200.pdf>
 75. DRAGANU, T. *Introducerea în teoria și practica statului de drept*. Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1992, 223 p. ISBN 973-35-0233-2.

76. DRAGOMAN, I., UNGUREANU, D. *Tratat de drept internațional umanitar*. Universul Juridic, București, 2018, 881 p., ISBN 978-606-39-0231-4.
77. *Dreptul internațional umanitar cutumiar*. Volumul I: Reguli, publicată în Editura Cambridge University Press, 2005, ISBN 978-0-521-00528-9. [on-line] . [citat 07. 03.2021]. Disponibil: https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/Cust-Intl-Hum-Law_Vol-I.pdf
78. DUBERNET, C. *Quand l'espace humanitaire devient une zone de guerre : personnes déplacées et peurs sécuritaires*. Recueil Alexandries, Collections Esquisses, janvier 2006. [on-line]. [citat 22.03.2019]. Disponibil: <http://www.reseau-terra.eu/article346.html>
79. DUVERGER, M. *Janus: Les deux faces de l'Occident*. Fayard, Paris, 1979, 272 p., ISBN 978-2213007670.
80. *Espagne: mandat d'arrêt international du juge Garzon contre... Ben Laden!*, 18 septembre 2003. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.latinreporters.com/espagnepol18092003.html>
81. Europe and Central Asia: *Summary of Amnesty International's concerns in the region: July – December 2004*. 31 August 2005, Index number: EUR 01/002/2005. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnesty.org/download/Documents/84000/eur010022005en.pdf>
82. European Court of Human Rights. Case of Al-Jedda v. *The United Kingdom (Application no. 27021/08)*. Grand Chamber. Judgement 07 July 2011. [on-line]. [citat 18.10.2019]. Disponibil: <https://2bquk8cdew6192tsu41lay8t-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2015/01/Grand-Chamber-judgment-in-Al-jedda.pdf>
83. European Court of Human Rights. *Ivanov v. Bulgaria, Application No. 76942/01*, Decision on admissibility, 5 January 2006. [on-line]. [citat 05.03.2019]. Disponibil: <http://www1.umn.edu/humanrts/research/bulgaria/VALENTIN%20IVANOV.pdf>
84. European Court of Human Rights. *Jamil v. France. 8 June 1995 (Application No. 15917/89)*, para. 26. In: Elisabeth Lambert-Abdelgawad. The execution of judgments of the European Court of Human Rights. Strasbourg. Cedex. 2002 . [on-line]. [citat 05.03.2019]. Disponibil: <http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/5BDDF858-F85B-4523-BD58-27243CB2F03C/0/DG2ENHRFILES192002.pdf>
85. European Court of Human Rights. *Kokkinakis v. Greece. 25 May 1993 (Application No. 260-A) Ser. A.*; 17 EHRR 397, para. 52. [on-line]. [citat 05.03.2019]. Disponibil: <http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:vXajcFhA1eAJ:www.minorityrights.org/download.php%3Fid%3D383+kokinakkis+v+greece&hl=ru&gl=md&pid=bl&srcid=ADGEESg-JBBYn08c7RfXj124rDuUUbvCbfsdk8OPWAJ8izE2KMgxxBlAMpZUElrUzMsRREWobz7sv>

[2UvQThC6eiLw_6WvfgPqmS2sOn7YSyJCdnB2jQoNAmJv_s2XB7WrYPg9jMrggJ&sig=AHIEtbQOz1W2r7Q4uQFPLDLdjUNYuqoOeg.](http://www.eccc.gov.kh/french/default.aspx)

86. Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia. *Chambres extraordinaires au sein des tribunaux cambodgiens* [on-line]. [citat 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.eccc.gov.kh/french/default.aspx>
87. FASSIN, D., RECHTMAN, R. *L'empire du traumatisme. Enquête sur la condition de victime*. Paris : Flammarion, 2007. [on-line]. [citat 16.10.2019]. Disponibil: <file:///C:/Users/User/Downloads/l-empire-du-traumatisme.pdf>
88. FLAUTRE, H. *Soutenir la justice transitionnelle en Tunisie*. In : Libération, 19 juin 2014. [on-line]. [citat 14.11.2019]. Disponibil: https://www.liberation.fr/planete/2014/06/19/soutenir-la-justice-transitionnelle-en-tunisie_1045349.
89. FREEMAN, M., MAROTINE, D. «*Qu'est-ce que la justice transitionnelle?*» International Center for Transitional Justice, 19 november 2007 [on-line]. [citat 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.ictj.org/images/contents/7/5/752pdf>.
90. GALLOIS P.M., VERGES J. *L'apartheid judiciaire: le Tribunal pénal international, arme de guerre*. Paris : L'Age d'Homme, 2001, 96 p., ISBN 978-2-8251-1625-8.
91. GAMURARI, V. *Interdependența cercetărilor științifice în condițiile procesului de globalizare în lumina punerii în aplicare a mecanismelor justiției tranziționale*. În: Materialele conferinței științifice cu participare internațională „Cercetarea științifică – suport incontestabil pentru autoritățile statului în contextul asigurării realizării obiectivelor de dezvoltare ale societății”. Chișinău. ULIM. 18.10.2018. p. 11.
92. GAMURARI, V. *Justiția tranzițională – între necesitatea promovării valorilor de drept și realitatea impusă de factorii politici*. În: Studii Juridice Universitare. № 3-4. Anul II/2009, p. 134-139.
93. GAMURARI, V. *Locul și rolul sancțiunilor în justiția tranzițională (partea I)*. În: Revista Moldovenească de Drept Internațional și Relații Internaționale. № 4. 2010, p. 41-47.
94. GAMURARI, V. *Locul și rolul sancțiunilor în justiția tranzițională (partea II)*. În: Revista Moldovenească de Drept Internațional și Relații Internaționale. № 1. 2011, p. 32-37.
95. GAMURARI, V. *Amnistia și pedeapsa în contextul justiției tranziționale și reconcilierii unei societăți post-conflict*. În: Anuarul Laboratorului pentru Analiza Conflictului Transnistrean. Sibiu. România. Volumul 3, nr.1/2019, p. 50-70, 1,4 c.a. ISSN 2601-1174.
96. GAMURARI, V. *Transitional Justice in the context of the regulation of the Transnistrian conflict between the political will and the juridical solutions*. In: Studia Securitatis. Sibiu. România. Volume XI, Issue 2/2017, p. 118-133, 1,2 c.a. ISSN 1843-1925.

97. GAMURARI, V. *Réflexions sur l'évolution de la politique en matière d'asile dans l'Union européenne : de la réglementation au niveau national au tel communautaire (I-er partie)*. In : Studii Juridice Universitare. ULIM. № 1-2. Anul III/2010, p. 9-21.
98. GAMURARI, V. *Réflexions sur l'évolution de la politique en matière d'asile dans l'Union européenne : de la réglementation au niveau national au tel communautaire (II-ème partie)*. In : Studii Juridice Universitare. ULIM. № 3-4. Anul III/2010, p. 11-22.
99. GAMURARI, V. *Rolul mecanismelor justiției tranziționale în procesul de prevenire și combatere a torturii*. În: Materialele conferinței internaționale științifico-practice „5 ani de la crearea Mecanismului Național de Prevenire a Torturii în Republica Moldova”. Chișinău. 29.07.2012. Chișinău: Tipografia „Elan Poligraf”. 2013, p. 61-66.
100. GAMURARI, V. *Studiu. Satutul forțelor pacificatoare în dreptului international. Cazul Republicii Moldova*. 2015. 40 p.
101. GAMURARI, V. *The implementation of Transitional Justice institutions in the process of reconciliation of a post-conflict society: comparative aspect*. In: Studia Securitatis. Sibiu. România. Volume XII, Issue 2/2018, pp. 7-23.
102. GAMURARI, V., BARBĂNEAGRĂ, A. *Crimele de război*. Chișinău: Reclama SA. 2008. 500 p. ISBN 978-9975-9650-6-4.
103. GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.T. *Amnistia și rolul ei în contextul punerii în aplicare a justiției tranziționale*. În: Materialele conferinței științifice cu participare internațională „Cercetarea științifică – suport incontestabil pentru autoritățile statului în contextul asigurării realizării obiectivelor de dezvoltare ale societății”. Chișinău. ULIM. 18.10.2018. p. 20-34. ISBN 978-9975-3471-1-2.
104. GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.T. *Aspecte privind coraportul dintre conceptele „stat de drept” și justiție tranzițională”*. În: Materialele conferinței științifice cu participare internațională „Aportul mediului academic la consolidarea dialogului dintre Republica Moldova și partenerii strategici în contextul crizelor regionale”. Chișinău, ULIM. 16.10.2017, p.91-98. 0,7 c.a. ISBN 978-9975-3371-9-9.
105. GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.T. *Justiția tranzițională în lumea arabă și efectele ei prin prisma „primăverii arabe” declanșate în 2011*. În: Studii Juridice Universitare. ULIM. № 3-4. Anul XIII/2020, p. 13-26. ISSN 1857-4122.
106. GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.T. *Rolul factorilor non juridici în procesul de implementare a mecanismelor justiției tranziționale*. În: Studii Juridice Universitare. ULIM. № 3-4. Anul XI/2018, p. 32-46. 1,1 c.a. ISSN 1857-4122.

107. GAMURARI, V., NĂVODARIU, E.T. *Amnesties and punishments according to the objectives of transitional justice*. In: The International Scientific Conference Globalization and National Identity. Alpha Institute for multicultural Studies. Dimitrie Cantemir University Tirgu Mureș. 7 th Edition. Tirgu Mureș, Romania. 23.05.2020. Tipografia „Arhipelag XXI” Press, Tirgu Mureș, 2020, p.122-135. ISBN: 978-606-8624-10-5. [on-line] [citat 12.01.2021]. Disponibil: <http://www.icsumures.ro/manifestari-stiintifice/2020/Brosura-GIDNI-7th-edition.pdf>
108. GARIBIAN, S. *Le recours au droit international pour la répression des crimes du passé. Regards croisés sur les affaires Touvier (France) et Simón (Argentine)*. In: Annuaire Français de Droit International. Vol. LVI, 2010, pp. 204 ss et 211 ss.
109. GEORGESCU, C. *Cumpăna României*. București: Editura Logos, 2014, 152 p., ISBN 978-973-8131-85-9.
110. GRANTH, Ph. *Vers la fin des Tribunaux Pénaux Internationaux pour l'ex-Yougoslavie et le Rwanda : conséquences juridiques des contraintes temporelles*. Sous la direction du Professeur William Schabas. Année académique 2004-2005. Centre Universitaire de Droit International Humanitaire. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: http://www.prix-henry-dunant.org/wp-content/uploads/2005_Dissertation_Philip_Grant_fr.pdf
111. *Grupuri armate, sancțiuni și punerea în opera a dreptului internațional umanitar*. În: „Revue internationale de la Croix-Rouge, No 870, Juin 2008”. [on-line]. [citat 07. 03.2021]. Disponibil: <https://www.icrc.org/fr/doc/assets/files/other/irrc-870-larosa-wuerzner-web-fra-final.pdf>
112. GUENARD, M. *L’Egypte a l’heure du retour des partisans de l’ancien régime*. In : Le Monde, 6 mars 2014 [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: https://www.lemonde.fr/international/article/2014/03/06/l-egypte-a-l-heure-du-retour-des-partisans-de-l-ancien-regime_4378521_3210.html
113. HAUCK, P., PETERKE, S. *Le crime organisé et la violence en bande organisée dans le droit national et international*. În: Revue Internationale de la Croix-Rouge. Volume 92. Sélection française 2010, p. 250. [on-line]. [citat 16.09.2019]. Disponibil: <http://www.icrc.org/fre/assets/files/publications/icrc-001-4054.pdf>
114. HAZAN, P. *Measuring the impact of punishment and forgiveness: a framework for evaluating transitional justice*. In: International Review of the Red Cross. V. 88, № 861, March 2006, p. 19-47. [citat 16.03.2021]. Disponibil: https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc_861_2.pdf.
115. HCDH. *Les instruments de l’Etat de droit dans les sociétés sortant d’un conflit : les commissions de vérité*. New York et Genève, 2006, p. 17-26. [on-line] . [citat 12.01.2021].

- https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/B98C3A60557B5B79C1257420004BB005-ohchr_dec2006.pdf .
116. HECMOVICI, E. *Zločin bez Kazne-Haški tribunal u BiH*, Dani, 7 martie 2003. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://bhdani.oslobodjenje.ba/bhdani/arhiva/zlocin-bez-kazne>
 117. HENCKAERTS, J.-M., DOSWALD - BECK, L. *Customary International Humanitarian Law*. Vol. I: Rules. Cambrige University Press. Cambrige. 2005, pp. 574-590. [on-line]. [citat 02.05.2020]. Disponibil: <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-i-icrc-eng.pdf>
 118. HOBBS, Th. *Leviathan* (1651). În: Dicționar Politic de Sergiu Tămaș. Editura Createspace Independent Publishing Platform, 2017. 300 p. ISBN1974391396
 119. Human Rights Watch. *Morocco's Truth Commission. Honoring Past Victims during an Uncertain Present*. [on-line]. [citat 14.11.2019]. Disponibil: <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/morocco1105wcover.pdf>.
 120. HUYSE, L. *Justice after transition: On the choices successor elites make in dealing with the past*. In: Law & Social Inquiry. Vol. 20. Nr. 1. Winter 1995, p. 334-3342. [on-line]. [citat 02.05.2020]. Disponibil: https://soc.kuleuven.be/centre-for-political-research/publicaties-luc-huyse/bestanden/pdf-hoofdstukken-in-boeken/1995_On%20the%20Choices%20Successor%20Elites%20Make.pdf
 121. ILIESCU, A.P., SOLCAN, M.R. *Limitele puterii (filozofie politică, texte fundamentale)*. București: Editura ALL, 1994, 180 p., ISBN 973-9156-66-5.
 122. Institutul Raoul Wallenberg pentru Drepturile Omului și Drept Umanitar și Institutul de la Haga pentru Internaționalizarea Dreptului. 2012. *Statul de drept. Un ghid pentru politicieni*. 2012. [on-line]. [citat 13.10.2021]. Disponibil: <https://rwi.lu.se/app/uploads/2013/04/Statul-de-Drept.pdf>
 123. Integrated Disarmament, Demobilization, and Reintegration Standards. UN, 2006. [on-line] [citat 07.10.2020]. Disponibil: <http://cpwg.net/wp-content/uploads/sites/2/2013/08/UN-2006-IDDRS.pdf>
 124. Internal Displacement: Global Overview of Trends and Developments in 2010 (March 2011). [on-line]. [citat 16.09.2019]. Disponibil: <http://www.internal-displacement.org/publications/global-overview-2010>
 125. International Court of Justice. *Case concerning armed activities on the territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*. Judgment of 19 December 2005, § 172. [on-line]. [citat 18.10.2019]. Disponibil: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/116/116-20051219-JUD-01-00-EN.pdf>

126. International Court of Justice. *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*. Advisory opinion of 9 July 2004. [on-line]. [citat 18.10.2019]. Disponibil: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf>
127. International Court of Justice. *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*. Judgment of 27 June 1986, § 218. [on-line]. [citat 18.10.2019]. Disponibil: <http://www.icj-cij.org/docket/files/70/6503.pdf>.
128. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. *Decision of the President on the application for pardon or commutation of sentence of Mrs. Biljana Plavšić*. 14 September 2009. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.icty.org/x/cases/plavsic/presdec/en/090914.pdf>
129. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Prosecutor v. Miroslav Deronjić. *Judgement on sentencing appeal. Case No. IT-02-61-A*. 20 July 2005. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.icty.org/x/cases/deronjic/acjug/en/der-aj050720.pdf>
130. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Prosecutor v. Momir Nikolić. *Judgement on sentencing appeal. Case No. IT-02-60/1-A*. 8 March 2006. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.icty.org/x/cases/nikolic/acjug/en/nik-aj060308-e.pdf>
131. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Prosecutor v. Ante Gotovina and Mladen Markač. *The Appeals Chamber. Case No. IT-06-90-A*. 16 November 2012. [on-line]. [citat 18.02.2021]. Disponibil: https://www.icty.org/x/cases/gotovina/acjug/en/121116_judgement.pdf
132. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Prosecutor v. Momčilo Perišić. *The Appeals Chamber. Case No. IT-04-81-A*. 28 February 2013. [on-line]. [citat 18.02.2021]. Disponibil: https://www.icty.org/x/cases/perisic/acjug/en/130228_judgement.pdf
133. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Prosecutor v. Jovica Stanišić and Franko Simatović. *The Appeals Chamber. Case No. IT-03-69-A*. 9 December 2015. [on-line]. [citat 18.02.2021]. Disponibil: https://www.icty.org/x/cases/stanistic_simatovic/acjug/en/151209-judgement.pdf
134. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. The Prosecutor of the Tribunal against Ramush Haradinaj, Idriz Balaj, Lahi Brahimaj. *Case No: IT-04-84bis-PT*. Revised fourth amended indictment. 21 January 2001. [on-line]. [citat 18.02.2021]. Disponibil: <https://www.icty.org/x/cases/haradinaj/ind/en/110121.pdf>
135. International Tribunal for former Yugoslavia. Prosecutor vs Naletilic and Martinovic. *Judgement Nr. IT-98-34-T*. In the Trial Chamber. Judgment, 31 March 2003, §§ 219-221. [on-

- line]. [citat 18.10.2019]. Disponibil: [on-line]
<https://www.scribd.com/document/190320188/Prosecutor-vs-Naletilic-and-Martinovic>
136. IONESCU, C. *Regimul politic în România*. București: Ed. ALL BECK, 2002, 228 p., ISBN 973-655-191-1.
137. IORGOVAN, A. *Drept constituțional și instituții politice. Teorie generală*. București: Ed. Galeriile J.L. Calderon, 1994, 204 p., ISBN 0003112010.
138. Încălcări ale dreptului internațional umanitar și reparații: locul victimei individuale, publicat de Université du Québec a Montreal, 2008. [on-line] . [citat 07. 03.2021]. Disponibil: <https://archipel.uqam.ca/1277/1/M10305.pdf>
139. JEAN-CLAUDE ABRIC. *Psihologia comunicării. Teorii și metode*. Iași, Editura Polirom, 2002, 205 p., ISBN: 973-683-953-2.
140. JOINET, L. *Justice transitionnelle : principes et standards internationaux – un état des lieux*. In : La justice transitionnelle dans le monde francophone : état des lieux Conference, pp. 3-4. Paper 2/2007. Dealing with the Past – Series. [on-line] [citat 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.cedhd.org/wp-content/uploads/2015/06/12-ei.pdf>
141. JOSIPOVIC, I. *Responsibility for war crimes before national courts in Croatia*. International Review of the Red Cross. Volume 88. Number 861. March 2006, p. 150. [on-line]. [citat 05.03.2019]. Disponibil: http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc_861_josipovic.pdf
142. JULIETTE, C., GOUESET, C. *ETA: 50 ans de violence au Pays basque espagnol*, „L'Express,” 3 janvier 2013. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: http://www.lexpress.fr/actualite/monde/europe/eta-50-ans-de-violence-au-pays-basque-espagnol_776608.html
143. Justice Truth Dignity. ICTJ [on-line]. [citat 20.09.2021]. Disponibil: <https://www.ictj.org/our-work/research/vetting>.
144. KARCIC, H. *From the Selimović Case to the Srebrenica Commission: The Fight to Recognize the Srebrenica Genocide*. In: Journal of Muslim Minority Affairs. Volume 35, 2015 – Issue 3: 20th Anniversary of Srebrenica, pp. 370-379. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13602004.2015.1080951>
145. La Cour européenne des Droits de l'Homme. Grande Chambre. *Décision sur la recevabilité de la requête no 71412/01, présentée par Agim BEHRAMI et Bekir BEHRAMI contre la France et de la requête no 78166/01, présentée par Ruzhdi SARAMATI contre la France, l'Allemagne et la Norvège*. [on-line]. [citat 07.02.2021]. Disponibil: <http://ireenat.univ-lille2.fr/uploads/media/Behrami - Saramati.pdf>, para. 33.

146. *La justice espagnole n'ira plus voir ailleurs*. În: „Courrier International”, 5 mars 2013. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.courrierinternational.com/dessin/2014/03/05/la-justice-espagnole-n-ira-plus-voir-ailleurs>
147. *La justice pour les victimes de la torture dans le monde. Droit, pratique et évolutions nécessaires*. Octobre 2013, p. 4-5. [on-line]. [citat 15.04.2021]. Disponibil: <http://www.redress.org/downloads/publications/globalreport5oct2013-french.PDF>.
148. La loi d'amnistie en Ouganda a pour rôle d'amoindrir la LRA. [on-line]. [citat 18.10.2018]. Disponibil: [https://www.c-r.org/fr/news-and-views/comment/la-loi-d'amnistie-en-ouganda-pour-rôle-d'amoindrir-la-lra](https://www.c-r.org/fr/news-and-views/comment/la-loi-d-amnistie-en-ouganda-pour-rôle-d'amoindrir-la-lra).
149. LA ROSA, A.-M., WUERZNER, C. *Groupes armés, sanctions et mise en œuvre du droit international humanitaire*. In : Revue internationale de la Croix-Rouge No 870, pp. 327-341 [on-line]. [citat 26.12.2020]. Disponibil: [http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p327/\\$File/irrc-870-LaRosa-Wuerzner-web-fra-final.pdf](http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p327/$File/irrc-870-LaRosa-Wuerzner-web-fra-final.pdf)
150. LAMONT, C.K. *Transitional justice and the Politics of Lustration in Tunisia*. In: Middle East Institute, 26 December 2013. [on-line]. [citat 14.11.2019]. Disponibil: <https://www.mei.edu/publications/transitional-justice-and-politics-lustration-tunisia>
151. Le Monde. *La Cour suprême d'Uruguay rétablit l'amnistie sur les crimes de la dictature*. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: https://www.lemonde.fr/ameriques/article/2013/02/23/la-cour-supreme-d-uruguay-retablit-lamnistie-sur-les-crimes-de-la-dictature_1837679_3222.html.
152. Les proches des "martyrs" de la révolution égyptienne consternés et furieux. In : *Le Monde*, 3 juin 2012. [on-line]. [citat 14.11.2019]. Disponibil: https://www.lemonde.fr/afrique/article/2012/06/03/les-proches-des-martyrs-de-la-revolution-egyptienne-consternes-et-furieux_1711975_3212.html
153. Lettre ouverte de solidarité concernant le juge Baltasar Garzón adressée aux autorités judiciaires espagnoles, 3 mars 2010. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.syndicat-magistrature.org/Soutien-au-juge-Baltasar-Garzon.html>
154. LINDSTROM, D. *National Dialog – A Chance for Reconciliation?* [on-line]. [citat 02.05.2020]. Disponibil: <http://www.fhrg.org/remhi/reconcil.htm>
155. Loi organique du 15 décembre 2013 portant organisation de la justice transitionnelle. In : *Journal officiel de la République Tunisienne*, 2012-01-20, n° 6, p. 3655-3665. [on-line]. [citat 14.11.2019]. Disponibil: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/SERIAL/95319/112171/F-313159060/TUN-95319.pdf>

156. LUNDIN, I.B. *Peace Process in Mozambique. The peace process and the construction of reconciliation post conflict – the experience of Mozambique*. Presented in Barcelona under the International Seminar “Experiences of Penal Alternatives in Peace Processes” – Barcelona 27-28 February 2004. [on-line]. [citat 18.10.2018]. Disponibil: <http://escolapau.uab.cat/img/programas/colombia/seminario/seminario018.pdf>
157. MAIESE, M. *The Aims of restorative Justice. Beyond Intractability* (Octobre 2003). [on-line] .[citat 18.10.2018]. Disponibil: http://beyondintractability.org/essay/restorative_justice/
158. MARION, SAGNARD. *Amnistier, pardonner, oublier : justice transitionnelle et paix «Le juge Baltazar Garzon et son rôle dans la justice pénale internationale»*. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: <https://mastercarrieresinternationales.wordpress.com/2015/02/26/amnistier-pardonner-oublier-justice-transitionnelle-et-paix/>
159. MENDEZ, J. *Amicus Curiae prezentat în fața Curții Constituționale a Columbiei referitor la legea 975 privind Justiția și Pacea, analizând pornind de la diverse experiențe, exigențele justiției tranziționale*. 17 ianuarie 2007. [on-line]. [citat 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.Americas/Columbia/colombia.justicebrief.spa.pdf>.
160. MIGA-BEȘTELIU, R. *Drept internațional public*. Vol II. Editura C.H.Beck, București, 2008, 226 p. ISBN 978-973-115-326-1.
161. MIHAI, Gh., HUMĂ, I. *Întâlniri colocviale privind întemeierile dreptului în Moldova*. Iași: TipMoldova, 2014., 346 p., 31 c.a.
162. MILL, J.S. (1806-1873). *Considerații despre guvernământul reprezentativ*. În: Enciclopedia Blackwell a gândirii politice, Editura Humanitas, 2006, 814 p., ISBN 973-50-1216-2 .
163. MOHAMMED, W. *Quand un juge égyptien condamne à mort 529 personnes d'un coup*. In : Orient XXI, 28 mars 2014. [on-line]. [citat 14.11.2019]. Disponibil: <https://orientxxi.info/magazine/quand-un-juge-egyptien-condamne-a-mort-529-personnes-d-un-coup,0552#&gid=1&pid=1>
164. Mondial: Pour revendiquer la création d'un tribunal international contre le terrorisme . [on-line]. [citat 16.09.2019]. Disponibil: <http://www.wluml.org/fr/node/1708>.
165. MONTESQUIEU. Ch.-L.. *Despre spiritul legilor*. București: Editura Științifică, 1970, 303 p.
166. MOOHSEN - FINAN, K. *Mémoire et réconciliation nationale au Maroc*. In : Politique étrangère, été 2007, p. 327-338. [on-line]. [citat 14.11.2019] Disponibil: <https://www.cairn.info/revue-politique-etrangere-2007-2-page-327.htm>
167. MUNOZ-ROJAS, D., FRESARD, J.-J. *The Roots of Behaviour in War: Understanding and Preventing IHL Violations*. In: International Review of the Red Cross. Nr. 853, 2004, pp. 189-

- 205 [on-line]. [citat 12.10.2018]. Disponibil: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/irrc_853_fd_fresard_eng.pdf
168. NĂVODARIU, E.T. *Obiectivele justiției în materie penală a Bosniei și Herțegovinei în contextul punerii în aplicare a instituțiilor justiției tranziționale ca factor al reconcilierii naționale*. În: Studii Juridice Universitare. ULIM, nr. 1. Anul XIV/2021, p.167-177. ISSN 1857-4122.
169. NĂVODARIU, E.T. *Protecția victimelor în fața Curții penale internaționale*. În: Volumul conferinței naționale cu participare internațională. Deviantă și criminalitate. Evoluție. Tendințe și Perspective. Ediția a IV-a 2018. Universul Juridic. București. 2019, p.202-207. ISSN 2559-4915. [online]. [citat 21.07.2020]. Disponibil: http://www.ugb.ro/Downloads/Info%20Studenti/20182019/Vol_conf_DECRET.2018
170. NĂVODARIU, E.T. *Justiția tranzițională în Africa de Sud*. În: Deviantă și Criminalitate – Evoluție, Tendințe și Perspective. Volumul conferinței naționale cu participare internațională. Deviantă și criminalitate. Evoluție. Tendințe și Perspective. Ediția a V-a 2019. În: Editura Universul Juridic. București, 2020, p.480-486. ISSN 2559-4915. [online]. [citat 20.05.2021]. Disponibil: http://old.ugb.ro/Downloads/Info%20Studenti/20182019/Vol_conf_DECRET.2019.UJ.pdf
171. NĂVODARIU, E.T. *Applying the Mechanisms of Transitional Justice in Solving Social Conflicts During the Mineriads*. Conferința SPECTO. International Conference Multidisciplinary Perspectives in the Quasi-Coercive Treatment of Offenders. The 7th Edition groups with special needs in community measures. West University of Timișoara 13-14 septembrie 2018. Filodiritto Publisher, p.150-157. ISBN 978-88-85813-25-0. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: <https://specto2018.uvt.ro/>
172. NĂVODARIU, E.T., BLAGOCI, C.A. *Jurisdicția penală internațională. Curtea Penală Internațională: motorul aplicării dreptului internațional*. În: Acta Universitatis George Bacovia. Juridica, nr. 2, vol. 9, 2020, p.407-431, ISSN 2285-0171
173. NEGRU B., NEGRU A. *Teoria generală a dreptului și statului*. Chișinău: Tipografia centrală, 2017, 632 p., ISBN 978-9975-53-924-1.
174. OCDE/CAD. *Reforme du secteur sécuritaire. 2007*. [on-line]. [citat 18.08.2019]. Disponibil: http://www.operationspaix.net/DATA/DOC.UMENT/945~v~Manuel_de_l_OCDE_sur_la_reforme_des_systemes_de_securite.pdf.
175. OLSON, L. *Provoking the dragon on the patio. Matters of transitional justice: penal repression vs. amnesties*. In: International Review of the Red Cross. Vol. 88. Nr. 862, Juin 2006, pp. 273-279.

176. Organization for Security and Co-operation in Europe. *Delivering Justice in Bosnia and Herzegovina: An Overview of War Crimes Processing from 2005 to 2010*. 19 May 2011. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/e/108103.pdf>
177. Organization for Security and Co-operation in Europe. *War Crimes Case Management at the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina, Spot Report*. 17 June 2019. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.osce.org/files/f/documents/6/9/423209.pdf>
178. OSIEL, M. *Juger les crimes de masse : la mémoire collective et le droit*. Paris : Éditions du Seuil, 2006, 453 p., ISBN 2-02-048124-3.
179. Pactul internațional privind drepturile civile și politice din 1966. Articolul (15). [on-line]. [citat 05.03.2019]. Disponibil: http://www.dri.gov.ro/documents/pactul_cu_privire_la_drepturile_civile_si_politice.pdf
180. PERLSTADT, H. *Milgram's Obedience to Authority: Its Origins, Controversies, and Replications*. Michigan State University. *Theoretical & Applied Ethics* 2013, 2(2), pp. 53-77. [on-line]. [citat 21.07.2020]. Disponibil: https://www.researchgate.net/publication/316559861_Milgram's_Obedience_to_Authority_Its_Origins_Controversies_and_Replications
181. PERRAULT, G. *Notre Ami le Roi*. Paris : Gallimard. 1992., 384 p., ISBN 9782070326952.
182. PEYROULOU, J.-P. *Amnistie en Algérie : quand le pouvoir se reconduit dans l'impunité*. In : *Esprit*, juin 2006, p. 6-12. [on-line] [citat 14.11.2019]. Disponibil: <https://www.jstor.org/stable/24257713?seq=1>
183. PHILIPPE, X. *Les sanctions des violations du droit international humanitaire : problématique de la répartition des compétences entre autorités nationales et entre autorités nationales et internationales*. In : *Revue internationale de la Croix-Rouge*. No 870, p. 357-364. [on-line]. [citat 26.12.2020]. Disponibil: [http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p359/\\$File/irrc-870-Philippe-pr-web-fra.pdf](http://www.icrc.org/Web/fre/sitefre0.nsf/htmlall/review-870-p359/$File/irrc-870-Philippe-pr-web-fra.pdf)
184. POPESCU, S. *Statul de drept în dezbaterile contemporane*. București: Editura Academiei Române, 1998, 217 p., ISBN 9789732706299.
185. Premier rapport sur la situation des droits de l'homme au Burundi présenté par le Rapporteur spécial, M. Paulo Sérgio Pinheiro, conformément à la résolution 1995/90 de la Commission. ONU E/CN.4/1996/16/Add.1, du 27 février 1996. [on-line]. [citat 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.unhchr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/TestFrame/2d35229e1d2dbbfe802566a3003642e2?Opendocument>.

186. Principes directeurs relatifs au déplacement de personnes à l'intérieur de leur propre pays. [on-line]. [citat 20.05.2019]. Disponibil: <http://www.law.georgetown.edu/idp/french/GPFrench.pdf>
187. Questions de l'immunité des auteurs des violations des droits de l'homme (civils et politiques). Rapport final révisé établi par M.L. Joinet, en application de la décision 1996/119 de la Sous-Commission de la lutte contre les mesures discriminatoires et la protection des minorités, 49 session (Rapport Joinet), Document des Nations Unies E/CNOTE4/Sub.2/1997/20/Rev.1. [on-line]. [citat 02.05.2020]. Disponibil: <http://www.derechos.org/nizkor/doc/joinetf.html>
188. RAOUL-MARC, JENNAR. «Justice tardive et selective». Le Monde diplomatique. Archives, octobre 2006 [on-line]. [citat 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.monde-diplomatique.fr/2006/10/JENNAR/14006>
189. Raportul Secretarului general privind instituirea unui Tribunal special pentru Sierra Leone (S/2000/915). [on-line]. [citat 10.02.2021]. Disponibil: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/661/78/PDF/N0066178.pdf?OpenElement>
190. Rapport du Secrétaire général sur le Rétablissement de l'état de droit et administration de la justice pendant la période de transition dans les sociétés en proie à un conflit ou sortant d'un conflit 3 août 2004. S/2004/616. [on-line]. [citat 16.03.2021]. Disponibil: <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/395/30/PDF/N0439530.pdf?OpenElement>.
191. Rapport final de la Deuxième Conférence Internationale sur le DDR et la Stabilité en Afrique. Kinshasa, République Démocratique du Congo. 12-14 Juin 2007. [on-line], [citat 16.03.2021]. Disponibil: http://www.un.org/africa/osaa/reports/DDR_French%20_unedited.pdf.
192. Rapport Whitaker, Revised and updated report on the question of the prevention and punishment of the crime of genocide, United Nations Economic and social Council Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. 38eme session, point 4 de l'agenda provisoire, E/CN./Sub.2/1985/6 – 2 juillet 1985. [on-line]. [citat 16.03.2021]. Disponibil: http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.169/current_category.6/affirmation_detail.html.
193. Reflexion sur la justice transitionnelle par N'taho Désitée Florine et Victoire Roxann Odoukpe [on-line]. [citat 15.04.2021]. Disponibil: http://www.memoireonline.com/07/10/3695/m_Reflexion-sur-la-justice-transitionnelle8.html.
194. *Responsabilitatea pentru crime de război în fața instanțelor naționale din Croația*. În: „International Review of the Red Cross. Volume 88. Number 861. March 2006”. [on-line] [citat 08. 03.2021]. Disponibil: https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc_861_8.pdf

195. Rezoluția Adunării Generale a ONU nr. 3074 (XXVIII) din 03.12.1973 „Principles of international co-operation in the detection, arrest, extradition and punishment of persons guilty of war crimes and crimes against humanity”. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: [https://undocs.org/en/A/RES/3074\(XXVIII\)&Lang=F&Area=RESOLUTION](https://undocs.org/en/A/RES/3074(XXVIII)&Lang=F&Area=RESOLUTION)
196. Rezoluția Adunării Generale a ONU nr. 60/147 din 16.12.2005. [on-line] . [citat 16.03.2021]. Disponibil: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/60/147
197. Rezoluția Adunării Generale a ONU nr. 60/180 (2005). [on-line]. [citat 07.02.2021]. Disponibil: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/498/41/PDF/N0549841.pdf?OpenElement>
198. Rezoluția Consiliului de Securitate al ONU 1483 din 22.05.2003. [on-line] . [citat 18.10.2019]. Disponibil: <https://www.iaea.org/sites/default/files/unsc1483.pdf>
199. Rezoluția Consiliului de Securitate al ONU 1505 (2003). [on-line]. [citat 05.03.2019]. Disponibil: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N03/481/71/PDF/N0348171.pdf?OpenElement>
200. Rezoluția Consiliului de Securitate al ONU nr. 1645 (2005). [on-line]. [citat 07.02.2021]. Disponibil: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/654/18/PDF/N0565418.pdf?OpenElement>.
201. Rezoluția Consiliului de Securitate al ONU nr. 912 din 21.04.1994. [on-line]. [citat 22.03.2019]. Disponibil: [http://www.un.org/french/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/912\(1994\)](http://www.un.org/french/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/912(1994)).
202. Rezoluțiile Consiliului de Securitate al ONU nr. 1120 (1997). [on-line]. [citat 10.02.2021]. Disponibil: [http://www.un.org/french/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/1120\(1997\)](http://www.un.org/french/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/1120(1997)) și nr. 1315 (2000). [on-line]. [citat 10.02.2021]. Disponibil: [http://www.un.org/french/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1315\(2000\)](http://www.un.org/french/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1315(2000))
203. RONDEAU, S. *Violations du droit international humanitaire et réparation : la place de la victime individuelle*. Université du Québec à Montréal. 2008, 157 p. [on-line] . [citat 07.03.2021]. Disponibil: <http://www.archipel.uqam.ca/1277/1/M10305.pdf>.
204. SAFJAN, M. *Justice Transitionnelle: L'exemple Polonais, le Cas de la Lustration*. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: http://dianan.iue.it:8080/bitstream/handle/1814/7711/EJLS_2007_1_2_10_SAF_FR.pdf?sequence=3&isAllowed=y
205. Salvador : 20 ans après le rapport remis par la commission vérité de l'ONU, justice n'a toujours pas été rendue. [on-line]. [citat 16.10.2019]. Disponibil:

- <https://www.amnesty.org/fr/latest/news/2013/03/el-salvador-no-justice-years-un-truth-commission/>
206. SANDOZ, Y. *Le Comité international de la Croix-Rouge : gardien du droit international humanitaire*. 1998. [on-line]. [citat 16.02.2021]. Disponibil: <https://www.icrc.org/fr/doc/resources/documents/misc/about-the-icrc-311298.htm>
 207. SANDRINE, MOREL. *L'Espagne dit «adios» à la juridiction universelle*. 27 janvier 2014. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: <http://espagne.blog.lemonde.fr/2014/01/27/lespagne-dit-adios-a-la-juridiction-universelle/>
 208. SCALIA, D. *Quelques réflexions sur les critères inhérents à la mise en place de normes-sanctions et la répression des crimes de guerre*. In : *Revue internationale de la Croix-Rouge*, 870. Juin 2008. [on-line]. [citat 05.03.2019]. Disponibil: <http://www.icrc.org/fre/assets/files/other/irrc-870-scalia-web-fra-final.pdf>
 209. SCĂUNAȘ, S. *Drept internațional public*. Ediția 2, Editura C.H.Beck, București, 2007, 422 p., ISBN 9789731151694.
 210. SELEJAN- GUȚAN, B. *Drept internațional public*. Editura Universității Lucian Blaga, Sibiu, 2003, 230 p. ISBN 973-651-734-9.
 211. Serbia and Montenegro: Sjeverin war crimes verdict in Belgrade – Amnesty International calls for all those responsible for the policy of abductions and murders to be brought to justice. AI Index: EUR 70/023/2003, October 2003. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.amnesty.org/download/Documents/108000/eur630182003en.pdf>
 212. SEVANE, G. *Vérité vs. Impunité: la justice (post)-transitionnelle en Argentine et le human rights turn*. In: Andrieu, Kora, Lauvau, Geoffroy. *Quelle justice pour les peuples en transition? Pacifier, démocratiser, réconcilier*. Paris: Presses Universitaires de la Sorbonne, 2014, pp. 287-305.
 213. Sixième Commission : les délégations appellent au respect du droit international humanitaire dans les conflits armés. AG/J/3625. 4 Novembre 2020. [on-line]. [citat 16.02.2021]. Disponibil: <https://www.un.org/press/fr/2020/agj3625.doc.htm>.
 214. SLYOMOVICS, S. *Témoignages, écrits et silences : l'Instance Équité et Réconciliation (IER) marocaine et la réparation*. In : *L'Année du Maghreb* 2008, Paris, 2008, p.123-148. [on-line]. [citat 14.11.2019] Disponibil: <https://journals.openedition.org/anneemaghreb/435>
 215. Statement by the President of the Security Council of United Nations. S/PRST/2002/21. 23 July 2002. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://undocs.org/en/S/PRST/2002/21>

216. Statutul Curții Penale Internaționale, adoptat în cadrul conferinței diplomatice de la Roma din 17.07.1998 . [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.legal-tools.org/doc/759f54/pdf/>
217. STEPHANE MICHONNEAU. « *L'Espagne entre deux transitions ? De la mémoire de la guerre civile à celle de l'après-guerre (1975-2007)* ». [on-line]. [citat 16.10.2018]. Disponibil: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01674069/document>
218. STRAUB, E. *The roots of evil: Social conditions, culture, personality, and basic human needs*. In: *Personality and Social Psychology Review*, Vol. 3, № 3, 1999, pp. 179-192. [on-line]. [citat 12.10.2018]. Disponibil: <http://acme.highpoint.edu/~msetzler/FYS/FYSreadings/Staub.RootsOfEvil.PersSocPsyRev.99.13.pdf>
219. ȘTEFĂNEL, A. *Imaginarul colectiv al electoratului. O perspectivă imagologică asupra campaniei electorale*. București: Institutul European, 2014., 258 p., ISBN 978--973--611--908.
220. SZABO, A.I., NĂVODARIU, E.T. *Dreptul la azil și protecția refugiaților contra securității naționale. Jurisprudența CEDO privind cazurile din România*. În: *Acta Universitatis George Bacovia. Juridica*, nr. 2, vol. 8, 2019, p. 375-414. ISSN 2285-0171- print edition.
221. TĂMAȘ, S. *Dicționar politic. Instituțiile democrației și cultura civică*. Ediția a II-a revizuită și adăugită. București: Casa de editură și presă „Șansa” S.R.L., 1996, 412 p. ISBN 973-9167-57-8.
222. TANNER, S. *The mass crimes in the former Yugoslavia: participation, punishment and prevention?* In: *International Review of the Red Cross*. Volume 90. Number 870. March 2008, p.273. [on-line]. [citat 05.03.2019]. Disponibil: http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc-870_tanner.pdf
223. The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. *Case no. IT-95-12*. The Prosecutor of the Tribunal against Ivica Rajic Also Known as Viktor Andric. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.icty.org/x/cases/rajic/ind/en/raj-ii950829e.pdf>
224. The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. *Case no. IT-95-12*. The Prosecutor of the Tribunal against Ivica Rajic Also Known as Viktor Andric. Sentencing Judgement. 8 May 2006. [on-line]. [citat 12.01.2021]. Disponibil: <https://www.icty.org/x/cases/rajic/tjug/en/raj-tj0060508e.pdf>
225. Tribunal pénal international pour l'ex-Yougoslavie (TPIY), Le Procureur c. Tadić. *Arret relatif a l'appel de la Défense concernant l'exception préjudicielle d'incompétence (chambre d'appel), aff aire n° IT-94-1-AR/*, 2 octobre 1995, para. 654-655. [on-line]. [citat 16.09.2019]. Disponibil: <http://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/fr/51002JN3.htm>

226. Tribunal Pénal International pour l'ex-Yougoslavie. Chambre d'Appel. La Haye, 5 mai 2009. *Résumé de l'arrêt rendu dans l'affaire le procureur c/ Mile Mrkšić et Šlyvančanin* (Exclusivement à l'usage des médias. Document non officiel). [on-line]. [citat 06.11.2020]. Disponibil: <http://www.icty.org/x/cases/mrksic/acjug/fr/090505resume.pdf>
227. Tunisie : les divisions se creusent au sein de Nidaa Tounes. In : *Jeune Afrique*, 14.04.2019. [on-line]. [citat 14.11.2019]. Disponibil: <https://www.jeuneafrique.com/762924/politique/tunisie-les-divisions-se-creusent-au-sein-de-nidaa-tounes/>
228. UNAMIR. International Tribunal for Rwanda 1999. Independent Inquiry. [on-line]. [citat 16.03.2021]. Disponibil: <http://www.tutsi.org/onu.htm>
229. United Nations, Econ. & Soc. Council, Comm'n on Human Rights, Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights through Action to Combat Impunity, U.N. Doc. E/CN.4/2005/102/Add.1 (Feb. 8, 2005). [on-line]. [citat 18.10.2019]. Disponibil: <http://hrlibrary.umn.edu/instate/HR-protection2005.html>.
230. Updated Set of principles for the protection and promotion of human rights through action to combat impunity. Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity, Diane Orentlicher. UN Doc. E/CN.4/2005/102/Add.1. [on-line]. [citat 02.05.2020]. Disponibil: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G05/109/00/PDF/G0510900.pdf?OpenElement>
231. VAIREL, F. *L'Instance Équité et Réconciliation au Maroc : lexique international de la réconciliation et situation autoritaire*. In : Après le conflit, la réconciliation, sous la dir. de S. Lefranc, Actes révisés des journées d'étude organisées par l'Institut des sciences sociales du politique. Paris : Michel Houdiard éditeur, 2006, p. 229-251.
232. VAIREL, F. *Le Maroc des années de plomb : Équité et Réconciliation ?* In : Politique africaine, n° 96, vol. 4, 2004, p.181-195. [on-line]. [citat 14.11.2019]. Disponibil: <https://www.cairn.info/journal-politique-africaine-2004-4-page-181.htm>
233. VALENTIN, C. *Drept internațional*. Editura Universul Juridic, București, 2010. 575 p. ISBN 978-973-127-323-5.
234. Verdict dans le procès sur le franquisme, Espagne: l'ex-juge Garzon acquitté, Franco reste hors d'atteinte, 28 février 2012. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: <http://www.latinreporters.com/espagnepol28022012fp.html>
235. WALDORF, L. *Mass justice for mass atrocity: Transitional justice and illiberal peace-building in Rwanda*. 2013. [on-line]. [citat 18.10.2018]. Disponibil:

https://aran.library.nuigalway.ie/bitstream/handle/10379/4461/Waldorf_PhD%20Thesis_final.pdf?sequence=1&isAllowed=y

236. WALDORF, L. Transitional Justice and DDR: The Case of Rwanda. 2009 [on-line] <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-DDR-Rwanda-CaseStudy-2009-English.pdf> (accesat la 18.10.2018).
237. WARNER, G. La crise politique belge de novembre 1944: Un coup d'état manqué? Brussels: CRISP, 1978. [on-line]. [citat 07.10.2019]. Disponibil: <https://www.cairn.info/revue-courrier-hebdomadaire-du-crisp-1978-13-page-1.htm>
238. WILSON, R.A. *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-Apartheid State*. Cambridge University Press. Cambridge, 2001, 296 p. ISBN 9780521802192. [on-line]. [citat 02.05.2020]. Disponibil: <https://pdfs.semanticscholar.org/4dd2/327c978bf7d4c6a148673fd83e4fbef9953.pdf>
239. YAZAMI, D. El. *L'instance équité et réconciliation : transition politique, histoire et mémoire*. Dossier „Mémoire et réconciliation”. In : Confluences Méditerranée, nr. 62 automne 2007, p. 25-34.

DECLARAȚIE PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII

Subsemnata, declar pe răspundere personală că materialele prezentate în teza de doctor sunt rezultatul propriilor cercetări și realizări științifice. Conștientizez că, în caz contrar, urmează să suport consecințele în conformitate cu legislația în vigoare.

NĂVODARIU ELENA TANIA

Semnătura

„_____”_____2022

CV-UL AUTORULUI

			
Curriculum vitae Europass			
Informații personale			
Nume / Prenume	Navodariu Elena Tania		
Adresa	Str. MIORIȚEI, blc.15 ,sc. D, ap.13, loc. Bacău, jud. Bacău		
Telefon	0744 430 486		
E-mail	tania.navodariu@yahoo.com		
Cetățenia	Română		
Data nașterii	30.04.1978		
Sex	Feminin		
Locul de muncă	Universitatea „George Bacovia”- Bacau		
Perioada	2017-prezent		
Funcția sau postul ocupat	Asistent universitar		
Principalele activități și responsabilități	Discipline: Drept internațional public, Drept procesual civil, Dreptul muncii și securității sociale, Drept civil. Mosteniri și liberalitati, Dreptul familiei și regimuri matrimoniale, Dreptul mediului.		
Numele și adresa angajatorului	Universitatea “George Bacovia” din Bacau, str. Pictor Aman, nr. 96, jud. Bacău		
Perioada	2017 -prezent		
Funcția sau postul ocupat	Avocat definitiv		

Principalele activități și responsabilități	Activitățile prevăzute de art. 3 din Legea nr. 51/1995
Numele și adresa angajatorului	Baroul Bacău
Tipul activității sau sectorul de activitate	Juridic
Perioada	2015- 2017
Funcția sau postul ocupat	Avocat stagiar
Principalele activități și responsabilități	Activitățile prevăzute de art. 3 din Legea nr. 51/1995
Numele și adresa angajatorului	Baroul Bacău
Tipul activității sau sectorul de activitate	Juridic
Perioada	2004-2011
Funcția sau postul ocupat	Agent reclamă publicitară
Principalele activități și responsabilități	Recrutare personal, training-ul echipei în vederea desfășurării activității, coordonarea activității, primirea și gestionarea logisticii alocate conform proiectului, efectuarea rapoartelor calitative și cantitative.
Numele și adresa angajatorului	S.C. Sinergia Serv_Consulting SRL București S.C. Front Line Marketing SRL S.C.City Promotions S.R.L, str. Gheorghe Lazar, nr. 23, loc. Timisoara, jud. Timiș
Tipul activității sau sectorul de activitate	Marketing
Educație și formare	
Perioada	04.07.2019- 22.07.2019
Calificarea / diploma obținută	Curs mediator – Atestat de Calificare Profesională
Numele și tipul instituției de învățământ / furnizorului de formare	Fundația “Camera de Arbitraj și Mediere” Iași
Perioada	16.08.2019- 07.09.2019
Calificarea / diploma obținută	Curs formator-Cerificat de absolvire
Numele și tipul instituției de învățământ / furnizorului de formare	Edinfo SRL Iași

Perioada	2016-prezent
Calificarea / diploma obținută	Doctorand - Specializarea Drept internațional și european public
Numele și tipul instituției de învățământ / furnizorului de formare	Universitatea Liberă Internațională din Moldova
Perioada	2015-2017
Calificarea / diploma obținută	Avocat Definitiv
Numele și tipul instituției de învățământ / furnizorului de formare	Institutul Național Pentru Pregătirea și Perfecționarea Avocaților Centrul București
Perioada	2015-2016
Calificarea / diploma obținută	Masterat – Drept judiciar privat
Numele și tipul instituției de învățământ / furnizorului de formare	Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, Facultatea de Drept
Perioada	2004-2008
Calificarea / diploma obținută	Diplomă de licență Specializarea Drept
Numele și tipul instituției de învățământ / furnizorului de formare	Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, Facultatea de Drept
Perioada	2003-2004
Calificarea / diploma obținută	Masterat – Inginerie Managerială a Fabricațiilor Mecanice
Perioada	1998-2003
Calificarea / diploma obținută	Diplomă de licență - Specializarea Inginerie Managerială și Tehnologică
Numele și tipul instituției de învățământ / furnizorului de formare	Universitatea Tehnică „Gh. Asachi” Iași, Facultatea Construcții de Mașini
Perioada	2001-2003
Calificarea / diploma obținută	Certificat de absolvire Departamentul pentru Pregătirea Personalului Didactic
Numele și tipul instituției de învățământ / furnizorului de formare	Universitatea Tehnică „Gh. Asachi” Iași

Perioada	03.04.2003-01.08.2003
Calificarea / diploma obținută	Curs Solid Edge v.12, modulul Part Draft
Numele și tipul instituției de învățământ / furnizorului de formare	Universitatea Tehnică „Gh. Asachi” Iași
Perioada	22.04.2002-22.07.2002
Calificarea / diploma obținută	Curs de perfecționare/instruire contabil
Numele și tipul instituției de învățământ / furnizorului de formare	Ministerul Muncii și Solidarității Sociale, Agenția pentru ocuparea forței de muncă, Agenția Județeană pentru Ocuparea Forței de Muncă Iași, Centrul de formare profesională Iași
Perioada	09.03.1998-03.07.1998
Calificarea / diploma obținută	Curs de Formare programatori ajutori pe microcalculatoare compatibile IBM-PC
Numele și tipul instituției de învățământ / furnizorului de formare	Comisia Națională de Informatică, Centrul de Pregătire în Informatică –S.A. Piatra Neamț
Limba(i) maternă(e)	Română
Limba(i) străină(e) cunoscute	Engleza
	(*) Cadrului european de referință pentru limbi
Competențe și aptitudini organizatorice	Seriozitate, flexibilitate, abilități de coordonare, simț dezvoltat al răspunderii, capacitate de mediator.
Competențe și cunoștințe de utilizare a calculatorului	Microsoft Office(Excel, Word)

Articole publicate

1. Năvodariu E.T., Procedura punerii sub interdicție judecătorească și necesitatea adaptării normelor legale aplicabile în contextul realității sociale actuale, În: Acta Universitatis George Bacovia. Juridica, Vol. 6, Issue 2/2017, George Bacovia University Publishing House, Bacau, p.529-540. ISSN 2285-0171, [http://www.ugb.ro/ Downloads/Info%20](http://www.ugb.ro/Downloads/Info%20)
2. Gamurari V., Năvodariu E.T. Amnistia și rolul ei în contextul punerii în aplicare a justiției tranziționale. În: Materialele conferinței științifice cu participare internațională „Cercetarea științifică – suport incontestabil pentru autoritățile statului în contextul asigurării realizării obiectivelor de dezvoltare ale societății”. Chișinău. ULIM. 18.10.2018. p. 20-34. ISBN 978-9975-3471-1-2.
3. Gamurari V., Năvodariu E.T. Aspecte privind coraportul dintre conceptele „stat de drept” și justiție tranzițională”. În: Materialele conferinței științifice cu participare internațională „Aportul mediului academic la consolidarea dialogului dintre Republica Moldova și partenerii strategici în contextul crizelor regionale”. Chișinău, ULIM. 16.10.2017, p.91-98. 0,7 c.a. ISBN 978-9975-3371-9-9.
4. Năvodariu E.T., Plângere contravențională - practica neunitară a instanțelor judecătorești în aplicarea dispozițiilor referitoare la marja de eroare a cinemometrelor, În: Acta Universitatis George Bacovia. Juridica, Vol. 7, Issue 1/2018, George Bacovia University Publishing House, Bacau, p.173-189. ISSN 2285-0171, [http://www.ugb.ro/ Downloads/Info%20](http://www.ugb.ro/Downloads/Info%20)
5. Gamurari V., Năvodariu E.-T. Justiția tranzițională în lumea arabă și efectele ei prin prisma „primăverii arabe” declanșate în 2011. În: Studii Juridice Universitare. ULIM. № 3-4. Anul XIII/2020, p. 13-26. ISSN 1857-4122.
6. Gamurari V., Năvodariu E.T. Rolul factorilor non juridici în procesul de implementare a mecanismelor justiției tranziționale. În: Studii Juridice Universitare. ULIM. № 3-4. Anul XI/2018, p. 32-46. 1,1 c.a. ISSN 1857-4122.
7. Gamurari V., Năvodariu E.T. Amnesties and punishments according to the objectives of transitional justice. In: The International Scientific Conference Globalization and National Identity. Alpha Institute for multicultural Studies. Dimitrie Cantemir University Tirgu Mureș. 7 th Edition. Tîrgu Mureș, Romania. 23.05.2020. Tipografia „Arhipelag XXI” Press, Tîrgu Mureș, 2020, p.122-135. ISBN: 978-606-8624-10-5. Disponibil: <http://www.icsumures.ro/manifestari-stiintifice/2020/Brosura-GIDNI-7th-edition.pdf>

8. Năvodariu E.T. Obiectivele justiției în materie penală a Bosniei și Herțegovinei în contextul punerii în aplicare a instituțiilor justiției tranziționale ca factor al reconcilierii naționale. În: Studii Juridice Universitare. ULIM, nr. 1. Anul XIV/2021, p.167-177. ISSN 1857-4122.
9. Năvodariu E.T. Protecția victimelor în fața Curții penale internaționale. În: Volumul conferinței naționale cu participare internațională. Deviantă și criminalitate. Evoluție. Tendințe și Perspective. Ediția a IV-a 2018. Universul Juridic. București. 2019, p.202-207. ISSN 2559-4915. Disponibil:
http://www.ugb.ro/Downloads/Info%20Studenti/20182019/Vol_conf_DECRET.2018
10. Năvodariu E.T. Justiția tranzițională în Africa de Sud. În: Deviantă și Criminalitate – Evoluție, Tendințe și Perspective. Volumul conferinței naționale cu participare internațională. Deviantă și criminalitate. Evoluție. Tendințe și Perspective. Ediția a V-a 2019. În: Editura Universul Juridic. București, 2020, p.480-486. ISSN 2559-4915. Disponibil: http://old.ugb.ro/Downloads/Info%20Studenti/20182019/Vol_conf_DECRET.2019.UJ.pdf
11. Năvodariu E.T. Applying the Mechanisms of Transitional Justice in Solving Social Conflicts During the Mineriads. Conferința SPECTO. International Conference Multidisciplinary Perspectives in the Quasi-Coercive Treatment of Offenders. The 7th Edition groups with special needs in community measures. West University of Timișoara 13-14 septembrie 2018. Filodiritto Publisher, p.150-157. ISBN 978-88-85813-25-0. Disponibil: <https://specto2018.uvt.ro/>
12. Năvodariu E.T., Blagoci C.A. Jurisdicția penală internațională. Curtea Penală Internațională: motorul aplicării dreptului internațional. În: Acta Universitatis George Bacovia. Juridica, nr. 2, vol. 9, 2020, p.407-431, ISSN 2285-0171
13. Szabó A.I., Năvodariu E.T. Dreptul la azil și protecția refugiaților contra securității naționale. Jurisprudența CEDO privind cazurile din România, În: Acta Universitatis George Bacovia. Juridica, nr. 2, vol. 8, 2019, p. 375-414. ISSN 2285-0171- print edition.

Participări la conferințe

1. Conferința națională cu participare internațională „Devianță și Criminalitate. Evoluție, tendințe și perspective” „DECRET - Ediția 3/2017”, Universitatea „George Bacovia” din Bacău, 09-10 noiembrie 2017;
2. Conferința științifică internațională “Universitas Europaea: Spre o societate a cunoașterii prin europenizare și globalizare”, Chișinău, ULIM, 16-19 octombrie 2018;
3. Conferința națională cu participare internațională „Devianță și Criminalitate. Evoluție, tendințe și perspective”, „DECRET - Ediția 4/2018”, Universitatea „George Bacovia” din Bacău, 22-23 noiembrie 2018;
4. Conferința „Aplicarea codurilor fundamentale”, Uniunea Națională a Barourilor din România, Baroul Bacău, 10 noiembrie 2018;
5. Conferința SPECTO, International Conference Multidisciplinary Perspectives in the Quasi-Coercive Treatment of Offenders, The 7th Edition groups with special needs in community measures, West University of Timișoara 13-14 septembrie 2018;
6. Conferința științifică cu participare internațională cu ocazia aniversării a 27 de ani de la fondarea ULIM, “Universitas Europaea: Spre o societate a cunoașterii prin europenizare și globalizare”, Chișinău, ULIM 16-18 octombrie 2019, Chișinău, ULIM;
7. Conferința națională cu participare internațională ”Devianță și criminalitate. Evoluție, tendințe și perspective”, „DECRET – Ediția 5/2019”, Universitatea „George Bacovia” din Bacău, 14-15 noiembrie 2019;
8. Conferința de pregătire profesională Uniunea Națională a Barourilor din România, Baroul Bacău, „Aspecte practice generate de aplicarea codurilor fundamentale” din 14 decembrie 2019;
9. The International Scientific Conference Globalization and National Identity, Alpha Institute for multicultural Studies, Dimitrie Cantemir University Tîrgu Mureș, 7 th Edition, Tîrgu Mureș, 23 may 2020.

Data completării:
28.03.2022

Semnătura